

Prof. dr Branislav Kovačević:
SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE CRNE GORE 1943. i 1944. GODINE.

Draža i Tito tražili bombardovanja. Napadi na nedužne civile umjesto na okupatorske jedinice. Dugo ćutanje o preko dvije hiljade žrtava. Crnogorski gradovi pod tepisima bombi. Dokumentarna hronika jedne doskora zatamnjene strane naše novije istorije

U sjenci pobjeda

Savezničko bombardovanje gradova na prostoru Jugoslavije (septembar 1943 - maj 1945.) zadugo nije bilo predmet većeg interesovanja jugoslovenske historiografije; dugo je ostalo u sjenci velikih pobjeda saveznika nad silama Osovine i stvaranja novih država i sistema. U uslovima kada je nova Jugoslavija tražila međunarodno priznanje, pragmatični politički interesi potiskivali su naučne. Odlaganje ove teme bilo je uslovljeno politikom koja je nastojala da se ne zamjeri moćnim državama Zapada u vremenu kada je trebalo učvršćivati vlast u zemlji, kao i zbog činjenice da je aktuelna vlast u novoformiranoj državi učestvovala u odabiranju ciljeva koje je trebalo uništiti. Nešto veće interesovanje za ovu problematiku izraženo je u posljednjoj deceniji prošlog vijeka kao rezultat naučne reinterpretacije događaja i procesa iz Drugog svjetskog rata, kao i podsjećanja na veliki jubilej - pedesetogodišnjicu pobjede saveznika nad fašističkim i nacističkim državama. Ovome treba dodati i politički odnos nekadašnjih saveznika prema događajima u Jugoslaviji poslije njenog raspada.

Čuti i drugu stranu

U poplavi novinskih tekstova, feljtona, pa i nekih historiografskih radova „otkrivaju” se davno objavljeni izvori dajući im tumačenja po sistemu „uvođenja sadašnjosti u prošlost”. U njima je ovaj naučni problem uglavnom ispolitizovan i jednostrano prikazan s unaprijed postavljenim ciljem da se savremena zbivanja u zemlji objašnjavaju savezničkim bombardovanjem u Drugom svjetskom ratu. Ograničenost spoznaje može da bude objašnjenje, ali ne i opravdanje za jednostrano i tendenciozno tumačenje. Previđaju se ratne okolnosti, interesi velikih i moćnih sila, pragmatična politika, ciljevi i sredstva. Autori takvih tekstova najčešće koriste jednu vrstu izvora tumačeći ih bukvalno i jednostrano. Pri tome se gubi iz vida da su dokumenta jedne strane nedovoljna da bi se sagledala i ocijenila kompleksna slika događaja. Dokumenta su često jednostrana, pristrasna i interesno intonirana u zavisnosti od njihovog porijekla i cilja. Pripadaju li ona realnosti ili načinu na koji se realnost prima, događaju koji se obrađuje i opisuje ili subjektu koji opisuje? To zahtijeva napor da se pronađu i uporede izvori različitog porijekla i po zakonitostima istorijske nauke sine ira et studio prouče i prezentiraju kako bi se došlo do istorijske istine. Jer, nauke ima onoliko koliko ima

najvažnijih dokumenata kako bi izvedena rekonstrukcija proizilazila iz građe različitih subjekata.

Prva osvjetljavanja

No i jednostrano i, nerijetko, senzacionalističko otvaranje ovog pitanja doprinijelo je njegovom serioznijem proučavanju i obradi. Sve češće se pojavljuju radovi naučno fundirani na domaćim i inostranim izvorima i literaturi. U tom pogledu zapažen je doprinos dao naučni skup održan u Leskovcu 1994, posvećen pedesetogodišnjici razaranja ovog grada od dještva savezničke avijacije. (Leskovac je, inače, do sada najbolje obrađen grad kada je u pitanju savezničko bombardovanje: Hranislav Rakić, Živan Stojković, „Bombardovanje Leskovca”, 1994; Momčilo Pavlović, Veroljub Rakić, „Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944”. Studija i dokumenti, 1995; „Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944.” Leskovački zbornik, 35, 1995). Takođe je solidno obrađeno stradanje Niša od dještva savezničkog vazduhoplovstva u radu „Vazдушna bombardovanja Niša u Drugom svetskom ratu 1941 - 1944”, Dragoljuba Ž. Mirčetića, vojnog istoričara i publiciste (Niš 1996). Značajni su i radovi: Ficroja Maklina „Rat na Balkanu”, Beograd 1980; Davida Martina „Mreža dezinformacija. Čerčilova jugoslovenska greška”, Beograd 1991; Vinstona Čerčila „Drugi svetski rat”, tom 5-6, Beograd-Prosveta; Milovana DZeledzića „Borbe s Grupom armija “E”, Narodna armija, Beograd 1978; F. Ý. D. Dikina „Bojovna planina”, Beograd 1973; Majkla Liza „Silovanje Srbije. Britanska uloga u Titovom grabljenju vlasti 1943-1944”, Beograd 1991.

U potrazi za istinom

U literaturi nastaloj u dijaspori, tzv. emigrantskoj ima više tekstova o savezničkom bombardovanju jugoslovenskog prostora. Među njima, obradom i korišćenjem britanske građe, zapažen je i vrijedan rad Staniše R. Vlahovića „Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948”, Birmingham 1985.

Crnogorska historiografija nije pokazivala veće interesovanje prema ovoj problematici, osim prigodnih tekstova objavljenih u štampi i dva rada pisca ovih redova. Vrijedno je zabilježiti knjigu novinara i publiciste Koste Čakića „Pakao pod Goricom”, 1994, koji je otrgao od zaborava brojna sjećanja građana na savezničko bombardovanje Podgorice.

Primarni zadatak istorijske nauke je da prikupi građu i utvrdi činjenice. Na činjeničkoj podlozi nastaje historiografska interpretacija, koja se neprekidno razvija. Što je ona bogatija, utoliko je i razumijevanje događaja slojevitije.

Svojevrsni mozaik

Dokumentacija koju ovdje objavljujem predstavlja svojevrsni mozaik različitih subjekata, viđenja i tendencija o savezničkom bombardovanju Crne Gore od oktobra 1943. do kraja decembra 1944. godine. Tu su i pojedina dokumenta koja se ne odnose na crnogorski prostor a uvrštena su kao ilustracija specifičnosti i kompleksnosti ove teme, jer su Crna Gora, Jugoslavija, kao i Balkan samo mikroprostor u globalnim savezničkim planovima. Prezentirana građa svojom raznovrsnošću može da podstakne na slojevito razmišljanje, da nametne nova pitanja, koja traže druge i drugačije odgovore. Tu su i podaci o savezničkoj pomoći u oružju, hrani, odjeći, obući, lijekovima, sanitetskom materijalu - koju su najprije pružali četnicima a potom partizanima - transportu ranjenika i bolesnika, padu savezničkih aviona i spasavanju njihovih posada, ratnim razaranjima, civilnim i vojnim žrtvama, vojnim misijama i dr.

Savezničko bombardovanje jugoslovenskog prostora nije mimoišlo ni Crnu Goru i njene stanovnike, kao ni njihova materijalna dobra. Ovdje je učinjen pokušaj da se ocrta razvojna linija nastanka i toka razaranja gradova i naselja, puteva i mostova, stradanja uglavnom nedužnog stanovništva. Umjesto iscrpnog govora ostavio sam da govore dokumenta, koja su odabrana i sređena po porijeklu. Nije svaka linija građe mogla biti ravnomjerno zastupljena. Ona je uslovljena objektivnim stanjem postojanja i dostupnosti građe. Otuda je najviše partizanske građe - 141 dokument; četničkih je 43,

anglo-američkih - 47, emigranata 21, italijanskih - jedan i sovjetskog porijekla - tri dokumenta. Pored arhivske građe, knjiga sadrži i više sjećanja - svjedočenja i svjedočanstava uglavnom savremenika tih događaja. Ma koliko subjektivna, fragmentarna i ne uvijek pouzdana (budući da su data poslije mnogo godina od tragičnih događanja), ona upotpunjuju sliku zbivanja, dočaravaju atmosferu, život u okupiranom gradu, strah, neizvjesnost, gladovanje, nemaštinu, opštu nesigurnost, glasine o saveznicima i okupatoru, smrti, snalaženju u zlu i bijedi, nastradalim porodicama, siročadima, solidarnosti...

Sjećanja koja selektivno objavljujem (samo dio od više desetina prikupljenih) podsjećaju na neku vrstu anegdotske istorije. Subjektivnost učesnika i nedostatak stručnosti ne oduzimaju im pravo na autentičnost, da saopšte svoja mišljenja o događajima koje su preživjeli. U njima kao da provejava misao da istinu nije nikada moguće sakriti u potpunosti, kao što ju je nemoguće otkriti do kraja. Upravo i ova knjiga ima samo tu namjeru.

Ratna prekretnica

Veliki uspjesi Crvene armije u Staljingradskoj i Kurdskej bici, kao i pobjeda Britanaca kod El Alamejina i desant u sjevernoj Africi predstavljali su završnu fazu rata u tom dijelu svijeta. Anglo-američke snage su početkom maja 1943. sa više strana izvele odlučujuće napade i primorale na kapitulaciju osovinske snage u sjevernoj Africi. Poslije iskrcavanja zapadnih saveznika na sjeveru Afrike, britanska politika je sve više pažnju usredsređivala na Balkan. Britanci su predviđali napad na Njemačku preko Sredozemnog mora, tj. iz sjeverne Afrike, preko Italije i Balkana na slabije mjesto protivnika, u tzv. „meki trbuh Evrope“. Amerikanci su bili za direktni sudar sa njemačkom vojskom na evropskom kontinentu.

Sastanak u Kazablanci

Na sastanku Ruzvelta i Čerčila u Kazablanci (14-21. januar 1943.) odlučeno je da se saveznici iskrcaju na Siciliju. Njemcima je bio poznat plan saveznika. Očekivali su ga sa strahom i neizvjesnošću, jer protivnik može da bira mjesto napada na širokom prostoru od Egejskog arhipelaga i obala Grčke, preko Albanije, Jugoslavije i Italije, do južne Francuske i Španije. S druge strane ugrožavao ih je sve izraženiji narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, Albaniji, Grčkoj i pojačana antifašistička aktivnost u Evropi. Zbog toga su preduzimali kontinuirane ofanzive („Vajs 1“, „Vajs 2“ i „Švarc“) s ciljem da partizane unište a četnike razoružaju. Četnici su nastojali da iskoriste neprijateljsku ofanzivu i unište partizane. U zimu 1942/1943. izveli su prinudnu mobilizaciju boraca za pohod u Bosnu. Od decembra 1942. godine pri štabu Draže Mihailovića nalazio se šef britanske misije pukovnik Bejli, kojemu je bila poznata ova četnička kampanja i njihova saradnja sa Italijanima, koji su ih kamionima i brodovima prebacivali u rejon budućih borbi. Od marta 1943. britanska politika prema događajima u Jugoslaviji počela je da se mijenja. Na nju je uticalo više faktora: snaga Narodnooslobodilačke vojske i saznanje da ona nosi glavni teret borbe protiv okupatora, probijanje istine o Draži Mihailoviću u zapadnom javnom mnjenju, insistiranje Sovjeta u političko-diplomatskim akcijama da sve snage otpora aktivno učestvuju u antifašističkom ratu, vojnička slabost četnika i njihova otvorena kolaboracija sa okupatorom.

Dikin na Durmitoru

Dolaskom britanske vojne misije s kapetanom Vilijemom F. Stjuartom i Frederikom Vilijemom Dikinom 28. maja 1943. godine na improvizovani durmitorski aerodrom Njegovuđa, u jeku Pete neprijateljske ofanzive, uspostavljene su veze između Vrhovnog štaba NOVJ i britanske komande na Bliskom istoku. Sve izraženiji strateški planovi britanske vlade za jugoslovensko ratište bili su i u funkciji priprema za sastanak zapadnih saveznika, koji je održan u Vašingtonu 12. maja 1943. godine („Trajdent“) na kome je odlučeno da se operacije na Sredozemlju ograniče na invaziju Italije.

Dokumenti i svjedočanstvo

Poznati američki novinar i publicista Sajrus Leo Sulzberger izvještavao je iz Londona gdje se nalazio od druge polovine januara 1943. godine, posvetio je niz dopisa situaciji u Jugoslaviji i stradanju njenih naroda od pogroma Njemaca, Italijana, Bugara i Mađara. (B.K.) Dio teksta koji prenosimo objavljen je u The New York Times, New York, 18.A 1943. Ovdje ga citiramo prema: Slobodan Nešović, Svet o nama, tom II, str. 42-44, Beograd 1983

Ako ne stigne pomoć ove godine...

"Glad, boleština, ubijanje i poniženja svake ruke besne sada u Istočnoj Evropi toliko da predstavnici vlada u izgnanstvu strahuju pred mogućim potpunim istrebljenjem izvesnih narodnosti i osakaćenjem drugih ako ne dođe do aktivne intervencije ujedinjenih nacija još ove godine. Od 110.000.000 pripadnika naroda koji su pre rata živeli između sovjetskih granica i linije Dancing-Trst, gde se Istok sastaje sa Zapadom na Kontinentu, zna se da ih je već dosad više od 500.000 namerno uništeno, i postoji verovatnoća da će taj broj biti višestruko umnožen pre oslobođenja te oblasti od klanja i uništavanja koje nacisti nazivaju svojim životnim prostorom. Čitavi narodi izgnani su iz svojih tradicionalnih obitavališta, kao što su miroljubivi Slovenci, kojih je blizu 200.000 već proterano u druge zemlje, a raseljeni su milioni poljskih građana da naprave mesto nemačkim naseljenicima. Celi narodi se nemilosrdno istrebljuju samo zbog svoje tobožnje inferiornosti prema nacističkom merilu ljudskih vrednosti. Cele religije se postepeno ugušuju, kao rimski katolicizam u Štajerskoj i Austriji, gde je novi nacistički gaulajter izjavio:

"Mi ćemo ugušiti stare religije i zvesti ovde novu religiju germanske krvi i germanske rase".

Krajem prošle godine, raspuštena je jevrejska sekcija Gestapoa u Srbiji, jer tamo nije više bilo živih Jevreja.

Od blatnjavih poljskih radnih logora do crnogorskih planina i grobljanskih ulica Atine, glad hara u mnogim oblastima. Groznica i slaba ishrana idu ruku pod ruku po balkanskim zemljama.

Rahitičnost, influencu, tifus i neke nove bolesti prouzrokovane nedostatkom vitamina prate politička ubistva. Mnoga srpska deca su oslepila od rđave ishrane ili gladi. Prodaja lekova, ukoliko su opšte preostali, strogo je ograničena kako bi se sprečilo da ne dođu do ruku rodoljubivih geriljskih odreda. Počeli su da izbijaju građanski ratovi, anarhija i socijalne revolucije, što sve, u velikom stepenu, podstiče politika Osovine, koja iskorišćava podvojenosti između podjarmljenih naroda da bi što više učvrstila svoju vlast nad njima... U ovom anarhičnom stanju Nemačka odnosi sve dostupno bogatstvo svojih satelita i podjarmljenih naroda za svoju ratnu mašineriju... i vrbuje radnike za prisilan rad u fabrikama Rajha ili na fortifikacijama. ... Cena hleba u Atini postala je više od dvadeset puta, ako se hleb uopšte može dobiti. Kilogram mesa na crnoj berzi u Beogradu, kada se može dobiti, staje osamnaest puta više nego pre rata. Zaokružujući ovo kontinentalno carstvo, legije radnika pod nacističkom komandom rade na utvrđivanju prirodnih položaja radi odbrane od ma koje nameravane savezničke ofanzive. Na Istoku, hiljade sposobnih Poljaka preseljeni su u oblast između Visle i Buga, gde se iz svojih strogo čuvanih koncentracionih logora odvođe na rad na novoj liniji utvrđenja na Bugu. Hiljade novih mađarskih radničkih odreda poslati su u karpatski planinski lanac da modernizuju stara utvrđenja protiv ruskih armija. Na jugu, balkanski radni bataljoni rade na obnovi grčke Metaksasove linije, koju produžuju kroz Ovče polje, Skopsku Crnu Goru i Kosovo. Iz Jugoslavije se s vremena na vreme prokrade po koje pismo u kome se traži da bombarderi ujedinjenih naroda bombarduju Zagreb, Budimpeštu i Sofiju, kao i rudnike Bor i Trepču, da bi se učinio pokušaj da se onemogući da Osovina ubija narode..."

Sutradan, 19. januara, Sajrus L. Sulzberger daje kraći osvrt na položaj istočnoevropskih zemalja u kojem će se one naći po svršetku rata i o raskoraku u politici velikih saveznika u tom prostoru.

Velika očekivanja

Očekivani plan anglo-američkog iskrcavanja izazvao je različite strepnje i nadanja i drugih vojnih i političkih snaga u Jugoslaviji. Njemci su bili uvjereni da će Balkan biti jedna od sljedećih tačaka

savezničkog iskrcavanja na evropskom tlu. Prvi je razlog bila pretpostavka da će se na Balkanu nastaviti sa progonom njemačkih armija koje su bile u povlačenju iz Afrike i drugi, što je Balkan već bio u vrenju, specijalno Jugoslavija, Grčka i Albanija. O tome govori Mihael Hauard u svojoj knjizi „Velika strategija” (sveska V, avgust 1942 - septembra 1943, izdanje - Britanska državna štamparija, 1972) navodeći riječi Adolfa Hitlera na Pomorskoj konferenciji, održanoj 19. i 20. maja 1943. godine, da „ne može vjerovati da prvenstveni cilj Saveznika neće sada biti strateški ranjivi, i ekonomski od najveće važnosti, balkanski poluotok”, Hitler je, dalje, istakao da bi italijansko poluostrvo „mogao nekako zapečatiti”, ali „za nas je od presudne važnosti da dalje držimo Balkan”. „Mi moramo održavati prevoz bakra, boksita i hroma i - iznad svega - sigurnost naših postrojenja tako da sve ne bi propalo ako bi se italijanski problem razvio”.

I četnici i partizani

Ovakva njemačka orijentacija izvjesno koriguje i relativizuje dosadašnje ocjene u historiografiji o tome da su snage NOP-a svojim akcijama „prikovale” za Jugoslaviju značajan broj njemačkih divizija - što je sasvim tačno. Ali, nema sumnje da bi Njemci i bez velikih borbi sa NOP-om morali da zadrže određene vojne jedinice u Jugoslaviji zbog mogućnosti otvaranja balkanskog fronta. Nijesu samo Njemci i Italijani očekivali savezničko iskrcavanje na Balkan. U to su isto vjerovali i četnici i partizani - i štabovi Draže Mihailovića i Josipa Broza Tita. Zbog toga se četnici pod Dražinom komandom reorganizuju na tromedi: Sandzak - Crna Gora - Bosna i Hercegovina. Titove snage nastojale su da se probiju dalje prema istoku, uz teške borbe protiv Njemaca u bici na Sutjesci.

Pretpostavke i kombinacije

Sudeći po neposrednim događajima nastalim tokom ljeta i jeseni 1943. godine, Draža Mihailović je bio uvjereniji u savezničko iskrcavanje na Jadranu nego Josip Broz Tito. Međutim, ni jedan ni drugi nijesu u tim danima imali saznanja o planovima saveznika. Postojale su pretpostavke i kod jednih i kod drugih, bilo da se radilo o osovinskim silama ili četnicima i partizanima. Četnici Draže Mihailovića su mnogo više očekivali od savezničkog iskrcavanja na Jadranu nego snage NOP-a. U Titovom štabu preovladavalo je gledište da bi saveznička invazija na istočnu obalu Jadranskog mora, odnosno na Balkanu, uvela Dražu Mihailovića u posjed vlasti. Zbog toga su, prema mišljenju pojedinih istoriografa, naročito iz redova emigracije, partizani počeli da prave kombinacije sa Njemcima još od prvih dana Četvrte neprijateljske ofanzive; približavanje Njemcima i eventualni otpor savezničkoj vojsci u slučaju njihovog iskrcavanja na Jadranu.

Dokumenti i svjedočanstva

Hjuot Luis, major u vojsci Sjedinjenih Američkih Država, predstavnik Ureda za strateške službe sa ličnim odobrenjem generala Ajzenhauera i generala Donovana isporučio je 400 tona pomoći partizanskim snagama na Visu, bez znanja Britanske komande u Italiji. Kada su Britanci saznali o njegovom neovlašćenom prisustvu u Jugoslaviji protestvovali su. Pri povratku s Visa, Hjuot je evakuisao bolesne i ranjene partizane. (Ronald H. Bailey, Partizani i gerila u Drugom svjetskom ratu, Aleksandrija, Va: Time - Life Books, 1978, 119).

Prema knjizi Dejvida Martina, Mreža dezinformacija, Čerčilova jugoslovenska greška, Beograd 1991, Luis Hjuot je mnogo radio na intenzivnom snabdijevanju partizana oružjem i materijalom. Uspio je da od generala Donovana i generala Ajzenhauera dobije dozvolu da početkom oktobra 1943. godine započne operaciju transporta preko Jadrana. On i njegovi oficiri uspjeli su da na razne načine pribave i dostave Titu vojne i medicinske opreme, hrane i drugog materijala tokom više od tri mjeseca preko 6.000 tona materijala, evakušući bolesne i ranjene partizane u povratku. On je prekoračio svoja ovlašćenja time što je i sam prešao Jadran da bi se sreo sa Titom, bez dozvole

svojih starješina i brigadira Maklina. U Bariju se mnogo pričalo o nepravilnostima u nabavci materijala za njegov program snabdijevanja partizana. Početkom novembra 1943. godine sa pozornice ga je uklonio pukovnik DZon E. Tulmin, novi šef UŠ-a u oblasti (str. 282). O organizovanju u doturu pomoći partizanskim snagama i susretu sa Titom, major Luis Hjuot ostavio je svjedočenje u svojoj knjizi *Guns For Tito*, New York 1945. O razgovoru sa partizanskim predstavnicima Mladineom i Radićem, major Hjuot razmatra njihove predloge o bombardovanju Metkovića i Mostara, i o tome u svojoj knjizi piše:

„Prije nego smo se rastali posvetili smo sljedeći sat razgovora detaljnom razmatranju planova o pomorskom i vazdušnom napadu na njemačke obalske pozicije da bi obezbijedili drugu stranu puta snabdijevanja. Njemačke patrole izlazile su iz svoje tajne baze brzih čamaca na ušću rijeke Neretve, koja se nalazila samo nekoliko milja južno od sela u kome smo razgovarali. Najbolji način da se ovi (Njemci, prim.prev.) najure odatle bilo bi njihovo uništenje iz vazduha. Jedini redovni način snabdijevanja moćnih njemačkih garnizona u Mostaru i Metkoviću, koji je bio udaljen nekoliko milja od mora, uz Neretvu, bio je parabrod „Rab” koji je saobraćao sa Splitom, jednom ili dva puta nedjeljno. Brod je bio dobro naoružan i obezbijeđen od partizanskog napada onim sredstvima koja su ovi mogli da primijene. Detaljno smo razradili plan za njegovo potapanje” (str. 174 - 175).

Prema planu majora Hjuota, bombardovanjem navedenih baza trebalo je da se obezbijedi ruta preko Jadrana za nesmetano dostavljanje savezničke pomoći partizanima na ostrvima, a zatim dalje na kopnu. U društvu Pavla Ilića, vršioca dužnosti komandanta 8. korpusa, major Luis Hjuot susreo se i sa Josipom Brozom 24. oktobra 1943. godine u Jajcu. O tom susretu i razgovoru major Hjuot u svojoj knjizi na stranama 246-248 piše:

„...Bila je nedjelja 24. oktobar (1943)... Vrela kafa čekala nas je u trpezariji i Tito već na poslu u svom uredu. Raspoložen, mahnuo nam je kroz otvorena vrata pozivajući nas unutra. Tako je povoljno počeo dan. Odmah smo prionuli na posao, Ilić i komesar pridružili su nam se poslije kraćeg vremena... Najveći dio onoga o čemu smo razgovarali narednih osam sati nevažan je za ovu priču. Tito je bio toliko dobar koliko je i obećao. Odgovorio je na sva pitanja i pružio nam o svakoj temi koju smo dotakli sve informacije koje sam poželio. S vremena na vrijeme poslao bi po nekog od njegovih štabskih oficira ako željeni podatak nije odmah bio dostupan sa mapa raširenih ispred nas ili ga se nije mogao sjetiti, ali tokom najvećeg dijela razgovora znao je odgovore i pružao ih bez kolebanja. Njegovo strpljenje bilo je neiscrpno. Počeli smo sa ratnim rasporedom, organizacijom, pozicijama i snagom njegovih /Titovih, prim.prev./ armija, snagom i razmještajem njemačkih trupa uz identifikaciju jedinica. ... „Ova tema dovela nas je do problema obalske odbrane i neophodnih mjera za obezbjeđivanje jadranskih ruta za snabdijevanje. Tu smo planirali neke detalje naše taktike. Tito je od Saveznika tražio podršku i razne oblike pomoći, a ja sam obećao da ću njegove potrebe prenijeti nadležnim autoritetima i izrazio uvjerenje da možemo ispuniti većinu njegovih zahtjeva. (Ispunili smo sve Titove zahtjeve). Tito je tražio bombardovanje određenih gradova /ne navodi se kojih, prim. prir./, razaranje određenih pozicija i povremenu podršku iz vazduha na ključnim položajima za njegove snage”. [i]

Kapitulacija Italije

Saveznici su uz pomoć svih rodova vojske, shodno odlukama Konferencije u Kazablanci, 10. jula 1943. godine izvršili vazdušni i pomorski desant na Siciliju. Porazi na Siciliji izazvali su pad fašističkog režima. Italija je doživljavala najtežu vojnu, ekonomsku i političku krizu, nesposobna da brani ni svoju metropolu. Benito Musolini je uhapšen 25. jula, a novu vladu obrazovao je maršal Badoljo, koji je zabranio fašističku stranku i njene organizacije.

Njemci su iskoristili oklijevanje saveznika, pa su u Italiju uputili svoje nove divizije. Tek početkom septembra Britanci prelaze Mesinski kanal i iskrcavaju se u Kalabriju.

Strateški značaj

Početkom avgusta 1943. godine, uoči kapitulacije Italije, Njemci su znatno ojačali svoje snage na Balkanu. U Crnu Goru, Sandzak i Hercegovinu stigle su značajne njemačke snage. Njihov zadatak

je bio da u trenutku kapitulacije Italije razoružaju italijanske jedinice, zaposjednu crnogorsku obalu, onemogućuće eventualno iskrcavanje zapadnih saveznika i otežaju širenje NOP-a u Crnoj Gori, Sandzaku i Hercegovini. I četnici Draže Mihailovića formirali su neke nove jedinice na tim prostorima očekujući desant saveznika.

Početak septembra 1943. godine, u vrijeme kapitulacije Italije, teritorija Crne Gore, Sandzaka i Hercegovine dobijala je sve veći strateški značaj za ishod Narodnooslobodilačke borbe, prevashodno zbog toga što se procjenjivalo da bi na tom prostoru moglo doći do iskrcavanja vojske zapadnih saveznika. Na navedenim područjima pod komandom Glavnog štaba Crne Gore i Boke djelovali su nekoliko partizanskih bataljona i četa. Te snage, iako skromne i malobrojne, razoružale su nekoliko italijanskih bataljona, a novoformirane partizanske jedinice oslobodile su Ulcinj i Petrovac.

Presudni uticaj

Kapitulacija Italije nametnula je potrebu da je Vrhovni štab NOV i POJ naredio 9. septembra 1943. da se formira Drugi udarni korpus, s komandantom Pekom Dapčevićem na čelu i Mitrom Bakićem, političkim sekretarom. Snagu Drugog korpusa sačinjavale su 2. proleterska i 3. udarna divizija, i partizanski odredi Crne Gore, Hercegovine i Sandzaka.

Mjesec dana kasnije vrhovni komandat je uputio direktivu Štabu 2. korpusa o njegovim glavnim, neposrednim i narednim zadacima, s naglaskom da obezbijedi prostranu i sigurnu operativnu osnovicu za koncentraciju jače grupacije NOV Jugoslavije koja bi prodirala ka Srbiji, što je u planovima Vrhovnog štaba imalo izvanredan stratejski značaj (Zbornik NOR, tom III, knj. 10, dok. 174).

Formiranje Drugog korpusa i dolazak njegovih brigada presudno su uticali na tok događaja u Crnoj Gori. U vremenu od 22. septembra do 12. oktobra 1943. snage Drugog korpusa oslobodile su: Žabljak, Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevicu, Velimlje i druga mjesta. To je uticalo na obnavljanje organa narodne vlasti, antifašističkih organizacija i mobilizaciju novih boraca. Ponovo se formiraju Durmitorski, Nikšićki, Lovčenski, Zetski, Komski, Pljevaljski, Bjelopoljski partizanski odredi, popunjavaju Četvrta i Peta crnogorska, Treća sandžačka i osnivaju nove brigade - Šesta i Sedma crnogorska i Četvrta sandžačka.

Dokumenti i svjedočanstva

RENDEL - JOVANOVIĆU

Britanski ambasador kod Jugoslovenske kraljevske vlade RENDEL šalje Slobodanu Jovanoviću 4. novembra 1942. br. 146 telegrame među kojima je i broj 857 od 25. oktobra 1942. U akta je zaveo šef Vojnog kabineta Pred. vlade major Živan Knežević D. V. K. br. 179, i to 5. novembra 1942. godine.

Sadržaj telegrama:

Ü 857 of October 25 th. To the Yugoslav Prime Minister.

I have been informed from Belgrade that it is wish of large number of Belgradians that Englič should carry out maš attacke with bombers on Topcider for their (Grps Mut) and Savski (Grp Mut). Eventual sacrifices (victims) will be forgiven generously by citizens. In Rakovic Germans are producing at great speed aeroplane motors. Press gangs take citizens and put them to forced and put them to forced labour. General Mihajlovic.

V VII, Emigrantska vlada, kutija 174, fascikla 3, reg. br. 16 Prevod

Br. 857, 25. oktobar (1942) Jugoslovenskom primijeru,

Informisan sam iz Beograda da je želja velikog broja Beograđana da Englezi izvedu masovne napade bombarderima na Topčider jer njihove vojne snage nalaze se na prostoru oko Save. Eventualne žrtve biće velikodušno oprostene od strane građana. Njemci u Rakovici proizvode

velikom brzinom avionske motore. Kaznene snage odvođe građane i primoravaju ih na prinudni rad. General Mihailović.

ŠTAB KOMANDE JUGOSLOVENSКИH TRUPA

Str. 06.0. Br. 641

18 marta1943.

PRETSEDNIKU VLADE

B. K.

LONDON

Amerikanci predlažu bombardovanje vojnih ciljeva u Jugoslaviji. Vezu sa zemljom njihovim sredstvima i osobljem. Saglasni za slanje pomoći đeneralu Mihajloviću.

U vezi Vašeg telegrama Str. Pov. B. K. Br. 195 javite da li da dam pismen pristanak

bombardovanja

PUTNIK

Šifrovati i poslati kao telegram.

KOMANDANT,

Đeneralštabni pukovnik,

R. Putnik

V VII, EV, k. 29 b, VK - U - 434.

ŠIFROVANI TELEGRAM

Poslan iz Londona 17 aprila 1943. godine u 19,05

Stigao u Kairo 18 aprila 1943 godine u 06,00

Dešifr. u Komandi 18 aprila 1943 godine u 12,00

Đeneral Draža Mihajlović br. 1440.

U dogovoru sa Englezima i Amerikancima ubacite propagandni materijal koji spremite dogovorno s Denićem.

Đeneral Draža Mihajlović br. 1455. Tražite od Engleza i Amerikanaca da se bombarduju traženi objekti. Sav ušteden novac u banci dati za nabavku potreba đenerala Mihajlovića i ubacite u zemlju kao i ranije.

Str. Pov. V. K. Br. 349. JOVANOVIĆ

(Slobodan)

VV

Dešifrovao i spalio

Njemačka okupacija

Sudbina italijanskih jedinica poslije kapitulacije bila je različita. U Podgorici je njemačka četa kidnapovala komandanta XIV armijskog korpusa, generala Ronkalja, i pored njegovog ličnog obezbjeđenja, što je obezglavilo jaki italijanski garnizon. Diviziju „Ferara” Njemci su razoružali bez otpora. Divizija „Emilija” u Boki Kotorskoj potpomognuta ustanicima, poslije teških borbi protiv Njemaca i velikih gubitaka, biva savladana.

Divizija „Taurineze” iz Nikšića i Danilovgrada pokušala je da se domogne morske obale u namjeri da se prebaci u Italiju, ali su je u tome Njemci preduhitrili, polovinu uz otpor razoružali, a druga polovina je prešla na stranu NOP-a. Divizija „Venecija”, čije je sjedište bilo u Beranama, mjesec dana se kolebala kome da priđe - četnicima ili partizanima. Poslije pregovora sa komandantom Drugog korpusa general-majorom Pekom Dapčevićem, divizija je 10. oktobra prešla na stranu NOP-a. Od dvije brigade divizije „Taurineze” i divizije „Venecija” formirana je u Pljevljima 2. decembra 1943. godine partizanska divizija „Garibaldi”. (R. Pajović)

Ograničena dejstva

Njemački okupator nije imao dovoljno snaga da posjedne sve gradove u Crnoj Gori, već se

ograničio na uski primorski pojas sa gradovima u zaleđu: Cetinjem, Podgoricom, Danilovgradom i Nikšićem, s ciljem da taj dio obale obezbijede od eventualnog savezničkog iskrcavanja. Za to su raspolagali 118. divizijom iz sastava Petog SS brdskog korpusa i djelovima 297. divizije iz sastava 21. armijskog korpusa, kao i raznim borbenim grupama za povremene ofanzivne operacije protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori.

Njemački general-major Vilhelm Kajper, koji se nalazio na čelu samostalne Feldkomandanture 1040 za Crnu Goru i oblast Kotora, proglasom od 30. septembra 1943. godine objavio je da preuzima vlast na teritoriji bivšeg italijanskog Guvernerata u Crnoj Gori, a 1. novembra (iste godine) saopštio je stanovništvu Crne Gore:

„Njemačke oružane snage u Crnoj Gori nemaju nikakve teritorijalne ili političke zahtjeve. Njihovo je prisustvo jedino uslovljeno vojničkim potrebama”.

Ciljevi zauzimanja

U stvari, Njemci su zauzimanjem teritorija u Crnoj Gori nastojali da spriječe savezničko iskrcavanje. Dok je postojala opasnost od savezničkog desanta, Njemci nijesu prihvatili saradnju sa zvaničnicima četničke organizacije Draže Mihailovića, već su od četničkih pripadnika formirali razne nacionalističke formacije koje su formalno bile u nadležnosti crnogorske kvislinške Narodne uprave ili Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa, bliskog Nedićevom Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Kasnije nijesu zazirali ni od formalne četničke organizacije.

Sredinom oktobra 1943. partizanske snage su u Ostrogu likvidirale vođstvo četničkog pokreta u Crnoj Gori, koje su sačinjavali general Blažo Đukanović i pukovnik Bajo Stanišić. Poslije njihove pogibije saradnja svih četničkih komandanata u Crnoj Gori sa Njemcima bila je javna. Četnici su se najbezbjednije osjećali u gradovima gdje su se nalazili jaki njemački garnizoni.

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

Druga knjiga, Edizioni Bizzari Roma 1975

1)

Italijanska partizanska divizija “Garibaldi” 1 Ova divizija obrazovana je 2. decembra 1943. godine od dvije italijanske operativne divizije koje su se zatekle na teritoriji Jugoslavije na dan primirja 8. septembra 1943. godine, odbile da polože oružje kada su njemačke trupe preuzele italijansku okupacionu zonu i priključile se jugoslovenskim partizanima. To su bile sljedeće operativne divizije:

a) pješadijska divizija “Venezia” koja je bila raspoređena između Novopazarskog Sandzaka i Crne Gore u zoni Berane-Andrijevice,

b) planinska divizija “Taurinense” raspoređena između Kotora i Crne Gore u zoni Nikšića i Vilusa.

Ove divizije došle su pod komandu 2. jugoslovenskog partizanskog korpusa i dejsstvovala su kao posebne divizije sve do spajanja u novoobrazovanu partizansku diviziju “Garibaldi”. Divizija “Venezia” uspjela je u oktobru da uspostavi radio vezu s otadžbinom. Na dan 16. oktobra jedan italijanski lovački avion Cz 42 spustio se na letište u Beranama i uspostavio direktnu vezu sa komandantom divizije “Venezia” i prikupio podatke o situaciji italijanskih trupa u Jugoslaviji i potom odletio za Italiju, gdje je sretno stigao. U mjesecu septembru, oktobru i novembru obje italijanske divizije vodile su ogorčene borbe sa njemačkim nadmoćnim snagama u kojima su izgubile oko 40% svoga ljudstva, što je bio neposredni povod da se od ljudstva obje divizije obrazuje jedna partizanska divizija “Garibaldi”. U toku decembra 1943. godine ova partizanska divizija je preživjela veliku njemačku zimsku ofanzivu u kojoj je izgubila oko 3.500 ljudi u borbama u Sandzaku, Crnoj Gori i Bosni. U ovom periodu, počev od oktobra, italijansko vazduhoplovstvo je, uprkos nepovoljnih vremenskih prilika, uspjelo da italijanskim trupama u Jugoslaviji doturi

vazдушnim putem (slijetanjem na pomoćno letilište ili bacanjem tereta sa padobranima) najnužnije potrebe u oružju, municiji, lijekovima i hrani. U periodu januar 1944. - februar 1945. godine jedinice italijanske divizije "Garibaldi" nastavile su partizanski rat sa Njercima pod komandom jugoslovenskog partizanskog II korpusa na teritoriji Crne Gore, Hercegovine, Bosne i Novopazarskog Sandzaka. U ovim teškim borbama oskudni sa oružjem, hranom, odjećom i obućom italijanski partizani pretrpjeli su velike gubitke, tako da je početkom marta 1945. godine evakuisano iz Dubrovnika samo 3.500 ljudi od ukupnog broja 24.000 koliko je bilo 8. septembra 1943. godine. U borbama je izgubljeno 10.000, umrlo je od bolesti, smrzavanja i iznurenosti 8.000 ljudi, dok je ranije repatrirano u Italiju vazдушnim putem 2.500 ljudi.

sud. ppor....

ŠTAB

KOMANDE JUGOSLOVENSkih TRUPA

STR. OB. o. Br. 698

18 aprila 1943.

V VII, EV, k. 29 g, VK-U-466.

Snažan zamah Pokreta

Uspjesi Drugog korpusa značajno su uticali na opredjeljenje većine stanovništva Crne Gore, koje je sve više prilazilo NOP-u. Od jeseni 1943. NOP u Crnoj Gori dobija snažan zamah i široku osnovu i bio je sve do konačnog oslobođenja u stalnom usponu. Širenje slobodne teritorije omogućavalo je rad na političkom i državnom utemeljenju nove državne zajednice. To je vrijeme snažnog razvitka Narodnooslobodilačkog pokreta i u ostalim krajevima Jugoslavije. Uz to, i međunarodni tok vojnih događaja takođe je uticao na intenziviranje partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Saveznička pomoć partizanima u opremi i oružju bila je sve veća, kao i usklađenija koordinacija savezničkih akcija sa akcijama NOP-a u Jugoslaviji, naročito poslije Teherana. U stvari, snage NOP-a uklapale su se u šire savezničke planove i njihove interese da se onemoguću izvlačenje njemačkih snaga sa jugoslovenskih prostora i njihovo angažovanje na italijanskom frontu na kome su, za razliku od drugih frontova, saveznici sporo napredovali. Krajem 1943. godine oni su bili zaustavljeni na najužem i najvišem dijelu Apenina, oko 120 km južno od Rima. Sporost i opreznost savezničkih akcija i jak njemački otpor primorali su anglo-američke snage da se zimi 1943/1944. godine zadrže na teškom planinskom terenu srednje Italije, gdje su od bolesti i hladnoće imali veće gubitke nego od protivnika.

Polijeću avioni

Da bi preduprijedili mogući napad njemačkih jedinica preko dalmatinske obale na pozadinu italijanskog fronta, saveznici su djejtvom avijacije i pomorskih snaga razbijali koncentraciju neprijateljskih snaga duž istočne obale Jadranskog mora. Istovremeno su zahtijevali od jedinica NOV i POJ koordinirane i snažnije akcije na tom području. Od 9. oktobra 1943. godine počinje savezničko bombardovanje gradova i komunikacija u Jugoslaviji, kao i Crnoj Gori, koje je izvršavala 99. američka bombarderska grupa stacionirana u Tunisu. Nešto kasnije avioni su uzlijetali sa aerodroma u južnoj Italiji, prevashodno iz Fođe. Od jeseni 1943. godine britanska vlada vodi politiku kompromisa, nastojeći da postigne sporazum između NOP-a i umjerenih snaga jugoslovenske buržoazije, čije je interese štitila, s ciljem da vrati kralja u Jugoslaviju, uz žrtvovanje Draže Mihailovića, čija je politika odugovlačenja i čekanja nervirala Čerčila. U svojoj pragmatičnoj politici, Čerčil se rukovodio ne onim što Draža Mihailović kao ministar vojni u jugoslovenskoj kraljevskoj vladi znači nego onim što stvarno predstavlja u antifašističkoj borbi.

Dolazi Maklin

Draža Mihailović se deklarativno izjašnjavao kao antifašista, ali nije bio raspoložen za oružane

akcije protiv sila Osovine držeći se gesla da se treba pripremiti, pa kad Njemci budu potučeni na Istočnom frontu i kad počnu da napuštaju jugoslovenski prostor, onda stupiti u dještvo. Uz to, njegovi komandanti su otvoreno saradivali sa okupatorom ne samo u Crnoj Gori nego i u Srbiji. Slijedeći pragmatičnu politiku i na osnovu prikupljenih podataka o stanju na jugoslovenskom prostoru, Čerčil je odredio brigadira Ficroja Maklina, kao svog ličnog predstavnika, za komandanta misije sa instrukcijama Ministarstva spoljnih poslova da pokuša uspostaviti vojnu saradnju između četnika Draže Mihailovića i NOP-a, kao i svih drugih elemenata pokreta otpora pod vođstvom glavnog komandanta za Srednji istok. F. Maklin je stigao u Jugoslaviju 17. septembra 1943. i bio odmah primljen kod Tita.

Dokumenti i svjedočanstva

IZVJEŠTAJ ŠTABA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE OD 12. OKTOBRA 1943. GOD. ŠTABU DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOV I PO JUGOSLAVIJE O BOJEVIMA BRIGADE OD 7. DO 12. OKTOBRA I RAZVOJU DOGAĐAJA U CRNOJ GORI

ŠTAB IV PROLETERSKE BRIGADE

Broj 20. 12. oktobra 1943. god. u 09,00 čas.

ŠTABU II UDARNOG KORPUSA

.. Noću 10/11. ov. mj. čulo se hućanje avionskih motora i detonacije. Pretpostavljamo da su Englezi bombardovali Podgoricu. Kao reakcija na ovo 11. ov. mj. prije podne dva njemačka lovca "Meseršmita" izvidali su teren od Kolašina do Podgorice. S drugarskim pozdravom SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU! (M. P.)

Politički komesar Komandant p.pukovnik Vojo Nikolić

Ljubo Vučković Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda, Vojnoistorijski institut Beograd, tom III, knjiga 5, dok. br. 98 (Dalje Zbornik NOR-a...)

NAREĐENJE ŠTABA DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOV I PO JUGOSLAVIJE OD 15. OKTOBRA 1943. GOD. ŠTABU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE ZA DOČEKIVANJE ENGLSKIH AVIONA I RASPODJELU DOBIVENOG MATERIJALA

ŠTAB II UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE

Str. Pov. br. 94 15. oktobra 1943. god.

ŠTABU II PROLETERSKE DIVIZIJE Pljevlje

Od Vrhovnog štaba NOV i POJ dobili smo radiogram sljedeće sadržine:

"Čekajte engleske avione u Pljevlje od 17 do 19 ov. mj. Znaci kao i prije". Avione ćete čekati od 20 časova uveče do 2 časa izjutra sjutrašnjeg dana. Čim stigne engleska misija uputićete je za Kolašin i sa njom ćete uputiti pola dobijenog materijala, a ostalo ćete podijeliti na II proletersku i III sandžačku brigadu. Mi se danas prebacujemo za Kolašin, te ćete nam poštu slati na tom pravcu. Još jednom vam napominjemo da nam javite čim blizu Pljevalja stigne V krajiška divizija, da bi komandant korpusa došao u Pljevlja u cilju koordinacije akcije te divizije i našeg korpusa. U Berane ostaje drug Lune kao komandant Udarne grupe u koju ulaze: dva bataljona II proleterske, jedan bataljon IV proleterske, jedan bataljon Sanxačke i Beranski udarni bataljon. Poslije dolaska Krajiške divizije izvršićemo novi raspored jedinica. S drugarskim pozdravom

Odvažni ambasador

Misija sa brigadnim generalom Ficrojem Maklinom na čelu bila je predstavnik savezničkog komandanta za Sredozemlje generala Vilsona, za razliku od prve misije iz maja 1943. godine, koju je poslao SOE (Special Operations Executive) i bila samo s njom u vezi. To je bio svojevrsni vid priznanja NOV kao ravnopravne vojne formacije.

Ficroj Maklin je bio čovjek sa diplomatskim i političkim iskustvom, pronicljiv da se snađe u veoma kompleksnoj situaciji na jugoslovenskom prostoru. Imao je po jednog oficira sa radio-stanicom kod

svake veće partizanske komande, koje su bile u vezi s njim i u vezi sa savezničkim bazama za snabdijevanje i mogle su organizovati da snabdijevanje bude izvršeno prema planu. Već u novembru 1943. godine, Maklin je predložio britanskoj vladi i Vojnoj komandi Sredozemlja da se prekine sa podrškom četnicima Draže Mihailovića, da se poveća pomoć partizanima i obezbijedi njeno doturanje morskim putem, da se u Jugoslaviji bombarduju iz vazduha značajni ciljevi i da emisija radio-stanice BBC i druga propaganda budu na fonu britanske vlade. Pored toga, Maklin je uspio da ubijedi generala Vilsona da prihvati vojnu misiju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, čiji je sastav Tito saopštio krajem oktobra 1943.

Baza u Bariju

Nezavisno od kontakata Vrhovnog štaba NOV i britanske vojne misije, štab IV operativne zone poslao je početkom oktobra 1943. Sergija Makieda u Bari da pregovara sa saveznicima. Uspio je da stigne u Ajzenhauerov štab, gdje mu je obećana pomoć u sanitetskom materijalu, oružju i municiji i doturi brodova u Italiji, gdje je trebalo da je prihvate partizani. U tu svrhu formirana je Baza NOVJ u Bariju, kao organ za prijem ranjenika, vojne pomoći i hrane, kao i za prihvatanje italijanskih vojnika hrvatskog i slovenačkog porijekla iz Istre i Slovenačkog primorja, koji su željeli da se pridruže NOP-u.

Dolazak britanskog brigadira Ficroja Maklina na čelo britanske misije u Jugoslaviji bio je lični izbor Vinstona Čerčila koji ga naziva „odvažni ambasador - vođa kod ovih u progonu prekaljenih gerilaca”. „On nije upućen da bude neki politički savjetnik nego značajni šef jedne misije od koje se iziskuju i vojničke i civilne vrline”. Branko Petranović s razlogom ističe da je dolazak F. Maklina u Jugoslaviju označio otvaranje novog poglavlja - političkog i vojničkog u britanskim odnosima sa partizanima.

Ferišev izvještaj

Izvještaji Frederika V. Dikina i Ficroja Maklina značajno su pomogli saveznicima da saznaju ko je ko u Jugoslaviji; da su partizanske snage jedini faktor otpora i da su četnici ogrezli u kolaboraciji; da je NOP osobena samostalna snaga, nezavisna od uticaja sovjetske doktrine i prakse i da će NOV i ubuduće biti vladajući faktor u Jugoslaviji. U tom smislu veoma je karakterističan i izvještaj američkog majora Lina Feriša, ličnog obavještaca Franklina Ruzvelta, predsjednika SAD, koji je realno sagledao snagu NOP-a i o tome izvjestio svoj centar u Sjedinjenim Američkim Državama. Ferišev izvještaj Ruzvelt je, prema Čarlsu Bolenu, predao Staljinu na Teheranskoj konferenciji, gdje je došlo do priznanja NOVJ kao vojnog činioca antifašističke koalicije. Na taj način NOP je u Teheranu (28. XI - 1. XII 1943) dobio priznanje zaraćene strane kojoj treba pomoći “u najvećoj mogućoj mjeri u snabdijevanju i materijalu, kao i operacijama komandosa”.

Dokumenti i svjedočanstva

Izvještaj majora SAD-a Linna M. Farisha o posjeti Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, Bari, 29. oktobra 1943. Povjerljivo Bari, Italija, 29 oktobra 1943. Predmet: Preliminarni izveštaj o posjeti Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Upućeno: Majoru Louisu Huotu, Ispostava OSS, Bari.

1. Dolje navedeni zaključci formirani su na osnovu ličnih zapažanja na terenu kod Narodnooslobodilačke vojske u vremenu od 17 septembra do 27 oktobra 1943.
2. Partizanski pokret ima mnogo veći vojni i politički značaj nego što se obično u spoljnjem svijetu misli.
3. Partizani su isključivo sopstvenim naporima, boreći se s Njemcima, Italijanima, ustašama i četnicima, stvorili slobodnu teritoriju, ne malog prostranstva, potpuno opkoljenu neprijateljskim trupama. Na toj teritoriji muslimani, hrišćani, Srbi, Hrvati, Slovenci, članovi Komunističke partije - svako lice bilo koje vjeroispovesti i političkih ubjeđenja - mogu da izraze svoje mišljenje o tome na

koji način, po njihovom ubjeđenju, treba voditi poslove zajednice.

4. Takva situacija je, po svoj prilici, jedinstvena u cijeloj okupiranoj Evropi. Partizani su u kontaktu s oslobodilačkim grupama u svim susjednim zemljama. Priličan broj italijanskih trupa bori se na njihovoj strani u organizovanim jedinicama. Izgleda sasvim izvjesno da će način na koji se pokret razvija, da će način života koji oni odluče da prihvate, imati velikog uticaja na sve balkanske zemlje, a vjerovatno i na veći dio Evrope.

5. Prvobitni otpor okupatorskim silama Osovine i njihovim domaćim kvislinzima poslije poraza regularne jugoslovenske vojske proizišao je iz nepokolebljive volje raznih izolovanih grupa da ostanu slobodne. Izuzetno povoljne geografske prilike pomogle su tim odredima da se održe uprkos strahovitoj nadmoćnosti.

6. Komunistička partija, naročito poslije njemačkog napada na Sovjete, aktivno je organizovala grupe otpora, ali je njena glavna prvobitna funkcija u partizanskom pokretu bila da stvori ilegalnu organizaciju preko koje će izolovane grupe moći međusobno da opšte i da se spoje u jedno zajedničko tijelo.

7. Komunistička partija nije uspjela u svom prvobitnom pokušaju da organizuje pokret na striktno partijskim linijama, pa je realistički odlučila da okupi sve raspoložive snage, bilo kojeg karaktera, protiv zajedničkog neprijatelja. Tako je Komunistička partija teorijski samo jedan od elemenata partizanskog pokreta, ali je veoma aktivna i očevidno je da njeni ideološki veoma izgrađeni članovi ulažu sve napore da strukturu novorođene države oblikuju prema svojim društvenim, političkim i ekonomskim ubjeđenjima.

8. Prosječnom partizanskom vojniku i civilu nesumnjivo je bilo milo da se sretne sa članovima savezničke misije. Kao Amerikanac, posmatrač je povremeno čak bio zbunjen oduševljenim prijemom na koji je nailazio i snažno izraženom vjerom naroda da će mu Sjedinjene Američke Države priteći u pomoć. To je naročito bio slučaj s onima koji imaju rođake ili prijatelje u Americi, a nije bilo ni jednog posjećenog sela, jedinice ili grupe bilo koje vrste, gdje nije bilo takvih ljudi. To je istinito činjenično stanje, kojem je posmatrač posvetio izuzetnu pažnju.

Organi narodne vlasti

Saradnja saveznika i NOP-a bila je intenzivna i obostrano korisna. Snage NOP-a dobijale su pomoć u raznovrsnom materijalu, a za uzvrat svojom borbenošću štitali su desni bok savezničkih snaga u Italiji i na taj način zadržavale znatne njemačke snage u Jugoslaviji.

Rukovodstvo NOP-a vršilo je intenzivnu propagandu prikazujući, s pravom, četnički pokret Draže Mihailovića kao saradnički sa okupatorom, čime je zadavalo udarac i jugoslovenskoj kraljevskoj vladi. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su dodatni argument u politici NOP-a. Saveznici odlučuju da uskrate pomoć četnicima Draže Mihailovića i da povuku svoje misije od njega, što se i desilo do kraja maja 1944. Početkom decembra 1943. prihvaćena je vojna misija NOP-a, koja se zadržala u Aleksandriji zbog toga što se u Kairu nalazila jugoslovenska izbjeglička vlada. Iako vojna, misija NOP-a imala je prevashodno politički zadatak kako bi se dobila puna ravnopravnost u saradnji sa saveznicima. Vrhovni štab je nastojao da uz pomoć saveznika izgradi modernu regularnu armiju, koja će pored pješadijskih imati tenkovske, artiljerijske, vazduhoplovne i jedinice ratne mornarice.

Zasjedanja u Kolašinu

Sa dolaskom sovjetske vojne misije, tri velike sile bile su predstavljene u Vrhovnom štabu i time je NOP priznat kao jedini predstavnik jugoslovenskih naroda koji su se dobrovoljno organizovali za borbu protiv okupatora.

Uspjesi Drugog korpusa značajno su uticali na borbeno raspoloženje u Crnoj Gori, koje je imalo za posljedicu širenje slobodne teritorije i uspostavljanje organa narodne vlasti. Osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, održana u Kolašinu 15. i 16. novembra 1943. godine, uz učešće 538 delegata, potvrdila je vojničku i političku nadmoć NOP-a. Borbeno i političko raspoloženje bilo je izrazito, naročito kod crnogorske omladine, koja je 25. i

26. novembra 1943. održala svoj Prvi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Crne Gore i Boke u Kolašinu, uz učešće 700 delegata. Početkom decembra (5. i 6) iste godine, takođe u Kolašinu, održan je Osnivački kongres Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke, uz učešće 400 predstavnica - delegata. Sredinom 1944. (Kolašin, 16. jul) konstituiše se Narodnooslobodilački front Crne Gore i Boke, kao masovna antifašistička organizacija, sa zadatkom da okupi sve rodoljubive snage, bez obzira na njihovu političku, partijsku, nacionalnu i vjersku pripadnost, u cilju što uspješnije borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika i izgradnje nove državne zajednice na osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Široka mobilizacija

Politički rad i vojni uspjesi NOP-a doprinijeli su borbenom raspoloženju i mobilizaciji novih boraca za ratne brigade. Krajem 1943. i početkom 1944. godine u Crnoj Gori su formirane četiri nove brigade i popunjene stare novim borcima. Snagu Drugog korpusa sačinjavale su pet divizija NOVJ sa italijanskom partizanskom divizijom „Garibaldi”.

To je omogućilo jedinicama Drugog korpusa da se odupru snagama okupatora i održe prostor sjeverne Crne Gore, Hercegovine i zapadnog Sandzaka, koji je imao važan strategijski značaj za snage Narodnooslobodilačke vojske, koje će iz centralnih i zapadnih krajeva Jugoslavije biti upućivane u Srbiju.

Dokumenti i svjedočanstva

b) Intervencija italijanske avijacije u bici za evakuaciju Berana (24. oktobra) - Prije početka ove bitke italijanske trupe su držale: Berane, Andrijevicu, Mateševo i Kolašin zajedno sa jugoslovenskim partizanima, koji su držali Pljevlja, Prijepolje i Bijelo Polje. Njemci su uputili ofanzivu pravcima: Podgorica-Mateševo, Peć-Andrijeвица i Rožaj-Berane. Za vrijeme ove bitke divizija „Venezia” je neprekidno tražila pomoć avijacije, koju je u prvo vrijeme ukazala saveznička avijacija jakim vazдушnim napadima na njemačke aerodrome i njemačke trupe u dane 21. i 22. oktobra. Na dana 20. oktobra uslijed pogoršane situacije italijanske trupe su bile prinuđene da se povuku u pravcu Mojkovca, Šahovića i Pljevalja, s tim da je radio-stanica premještena u pravcu Bijelog Polja. Intervencija italijanske avijacije je bila 22, 23. i 24. oktobra. Kasno izjutra 22. oktobra jedan par lovaca Mc 205 izvršio je ofanzivno izviđanje duž puteva u zoni Skadar-Berane-Podgorica. Jugoistočno od Berana primijećene su borbe na jednom visu, eksplozije i požari zapaljene šume. Na dijelu puta Berane-Andrijeвица primijećen je pokret njemačkih motorizovanih trupa koje se kreću u pravcu borbene zone. Oko 10 km južno od Berana primijećena je koncentracija njemačkih trupa sa oko 60 motornih vozila. Aerodrom Berane izgledao je oštećen. Italijanski lovci izvršili su 5 mitraljiranja na putu Berane-Andrijeвица uništavajući: jedan teški automobil za transport trupa, jedan artiljerijski voz, jedan drugi automobil i jedan motocikl. Neprijateljska protivavionska vatra bila je slaba. Sljedećeg jutra (23. oktobra) prilikom ofanzivnog izviđanja u zoni Andrijeвица-Berane i na putevima jugoistočno od Berana druga lovačka patrola od 2 Mc 205 primijetila je jak pokret motornih vozila kojim su transportovane trupe i pokrete trupa pješke u pravcu sjevera. Tom prilikom zapaljena su dva teška automobila mitraljiranjem na putu jugoistočno od Berana. Istog jutra (23. oktobra) 10 italijanskih aviona (6 Re 2002 i 4 Mc 205) bombardovali su u obrušavanju i mitraljirali u zoni Berana njemačke trupe u mjestu i pokretu. Tri aviona Re 2002 vratili su se iz tehničkih razloga, 1 avion Re 2002 oborila je neprijateljska protivavionska vatra u dolini ka pravcu Berane-Podgorica, dok su preostala 2 Re 2002 napala 2 njemačka lovca Me - 109, u borbi koja je potom nastala oboren je jedan njemački i jedan italijanski avion Re - 2002. Ofanzivno izviđanje u zoni Andrijeвица-Berane ponovljeno je izjutra 24. oktobra sa 2 aviona Me 205 koji su primijetili nekoliko neprijateljskih motornih vozila upućenih u pravcu Berana, barake su izgledale uništene, a aerodrom u Podgorici izgledao je napušten. Ukupno za ova tri dana (22-24. oktobra) izvršeno je 16 letova i 4 akcije (zadatka), oborena su 2 neprijateljska aviona i izgubljena 2 aviona Re 2002, a mitraljiranjem

uništena su 4 neprijateljska automobila i razna druga zemaljska sredstva.

Za Njemce Balkan imao izuzetan strategijski značaj

Za Njemce Balkan uopšte i Srbija posebno imali su izuzetan strategijski značaj od jeseni 1943, pogotovo poslije proboja njemačkog fronta u Italiji. Savezničke snage su ušle u Rim u junu 1944. godine. Šestog juna počela je operacija „Overlord” iskrcavanjem zapadnih savezničkih trupa u Normandiji. Snage Crvene armije nezadrživo su se približavale Rumuniji. Njemačka Grupa armija “E”, jačine oko 400 000 boraca, nalazila se u Grčkoj i Albaniji, a njeno izvlačenje na sjever ugrožavalo je napredovanja sovjetskih jedinica, snažni razmah narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i Makedoniji i prodor jedinica NOVJ iz Bosne i Crne Gore. U novonastaloj situaciji, kada se težište narodnooslobodilačke borbe prenosilo sa zapada Jugoslavije na istok, Srbija je dobijala „specijalan značaj kao Vandeja jugoslovenske revolucije i monarhistički centar, antifašistički ali i antipartizanski raspoložena, s kojom je narodnooslobodilački pokret tek trebao da se „izmiri” (B. Petranović, Istorija Jugoslavije, II, 321).

Uz to, sve izraženija aktivnost NOV u Srbiji doprinosila je bržem raspadu četničkog pokreta. I rukovodstvo NOP-a je pridavalo veliki vojni i politički značaj Srbiji, posebno sa stanovišta međunarodnog priznanja nove Jugoslavije.

Da bi omogućili izvlačenje svojih jedinica - Grupe armija “E”, Njemci su pomno pratili koncentraciju snaga NOVJ na teritoriji Drugog korpusa, koje su se pripremale za prodor u Srbiju. U julu 1944. formirana je Operativna grupa divizija, koju su sačinjavale: 2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska divizija. Snage Operativne grupe počele su se prikupljati u širem rejonu Berana, pod komandom Peka Dapčevića. Da bi razbile snage Operativne grupe NOVJ i odbacili je što dalje od granice Srbije, Njemci su preduzeli Andrijevačku operaciju („Draufgenger”) u vremenu od 18. do 28. jula 1944. godine. Njemačkom operacijom rukovodio je štab 5. brdskog korpusa. U operaciji su učestvovali: 21. divizija „Skenderbeg”, 14. puk 7. SS divizije „Princ Eugen”, 2. bataljon njemačkog puka „Brandenburg”, borbene grupe „Štripel” i „Bendl”, legija „Krempler”, djelovi njemačkog 5. policijskog motorizovanog puka, djelovi 24. bugarske divizije i četnički Četvrti jurišni korpus - sa donjeg toka Uvca u pravcu Priboja („Vojna enciklopedija”, knj. 1, 149-150). Njemci su 19. jula zauzeli Andrijevicu, ali su poslije savezničkog bombardovanja 24. jula i protivnapada Drugog korpusa i 5. i 17. divizije bili prinuđeni da odustanu od prodora prema Beranama i da se noću 24/25. jula povuku iz Andrijevice u pravcu Murine. Na taj način je planirana neprijateljska operacija doživjela neuspjeh uz velike gubitke. Andrijevačkom operacijom Njemci nijesu uspjeli da odbace snage NOV od granice Srbije, tako da je Operativnoj grupi divizija uspjelo da od kraja jula do 9. avgusta prodre u južnu Srbiju, forsirajući Ibar pod borbom i na Kopaoniku potuče četničku 4. grupu jurišnih korpusa.

Dokumenti i svjedocanstva

Br. 1 DIMITROVI - STALJINU Drugu Staljinu, Danas sam primio sljedeću šifrovanu poruku od druga Valtera (Jugoslavija):

“Neophodno je zamoliti Engleze da bombarduju Sarajevo, gdje se nalazi 300 aviona i Zagreb, gdje se nalazi 700 aviona. Takođe, treba bombardovati i gradove: Pljevlja, Mostar, Peć, Bijelo Polje, Nikšić i Podgoricu”. 22. maj 1943. /G. Dimitrov/ “Blic”, 5. maj 1997, str. 7.

Prema navodu “Blica” dokument je preuzet iz Arhiva Kominterne - Moskva, oznaka 495074-595.

Br. 2 PORUKA NAČELNIKA VOJNE MISIJE SSSR U JUGOSLAVIJI N. V. KORNEJEVA KOMANDANTU TRUPA TREĆEG UKRAJINSKOG FRONTA MARŠALU SOVJETSKOG SAVEZA F. I. TOLBUHINU 13. oktobar 1944.

Maršal Tito je tražio 14. i 15. oktobra da se bombarduju sledeći ciljevi u Jugoslaviji:

1. Kraljevo - tamo je došlo 8.000 četnika i mnogo Nemaca;
2. Priština - skladište benzina i, po podacima Jugoslovena, tamo se priprema smeštaj za prihvata

dveju nemačkih pešadijskih divizija koje treba da tuda prođu 13-15. oktobra.

3. Železnička pruga u Ibarskoj dolini, Kraljevo - Priština. O Vašoj odluci molimo izvestite maršala Tita. CAMO RF, f. 243, op. 2912, d. 136, l. 181. Iz knjige Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945. Dokumenti i materijali, Beograd 1996. Pripredio dr Branko Petranović i dr., dok. br. 447, str. 567. Br. 4 VOJNI IZASLANIK KRALJEVINE JUGOSLAVIJE u Turskoj. Pov. Br. 188 31. maja 1944 god. Ankara Mere da se prestane sa bombardovanjem. MINISTARSTVU VOJSKE, MORNARICE I VAZDUHOPL. Povodom bombardovanja Beograda, Niša i drugih gradova u Jugoslaviji odmah po mome dolasku u Ankaru preduzeo sam živu akciju kod ovdašnjih vojnih i vazduhoplovnih prestavnika Velike Britanije i Američkih Sjedinjenih država da se tome stane na put. Isto je to učinio i Gospodin Ambasador u ovdašnjim britanskim i američkim diplomatskim krugovima. U vezi prednjeg dostavljam u prilogu / sprovodni akt i jedan "pro memoire" dostavljen britanskom vazduhoplovnom izaslaniku. Sličan takav "pro memoire" dostavio sam i američkom vojnom izaslaniku. S molbom na znanje. VI ŠTAB Vojni izaslanik, ODELJKA VRHOVNE KOMANDE brigadni đeneral Kraljevine Jugoslavije Velimir Ranočević Ob. O. Br. 4504 16 juna 1944 Uzeti potrebni podaci o bombar- dovanju Beograda. U a k t a. Zast. Šefa 2 Oteka, ppukovnik (potpis nečitak) A VII, EV, K. 29, br. 15/4-1, 4504.

Borbe na Durmitoru

Draža i Tito tražili bombardovanja. Napadi na nedužne civile umjesto na okupatorske jedinice. Dugo ćutanje o **preko dvije hiljade žrtava**. Crnogorski gradovi pod tepisima bombi.

Dokumentarna hronika jedne doskora zatamnjene strane naše novije istorije

Poslije odlaska Operativne grupe divizija NOVJ iz Crne Gore u Srbiju na teritoriju Drugog korpusa stigli su djelovi 1. proleterskog korpusa. Istovremeno, Njemci potiskuju 12. vojvođanski korpus iz istočne Bosne, ali ne uspijevaju da njega i 6. proletersku ličku diviziju spriječe da pređu u Crnu Goru. Na taj način sredinom avgusta u sjeverozapadnoj Crnoj Gori i zapadnom Sandzaku nalazile su se snage 1. proleterskog, 2. udarnog i 12. korpusa (sedam divizija NOVJ od kojih četiri Drugog korpusa). Na ovo su brojne njemačke i kvislinške snage odgovorile Durmitorskom operacijom („Ribecal”), koja je od 12. do 26. avgusta 1944. izvedena na teritorije Crne Gore i istočne Bosne, s ciljem da se snage Prvog proleterskog, Drugog udarnog i Dvanaestog korpusa odbace i spriječi njihov prodor u Srbiju.

Poseban cilj

Neprijatelj je imao i poseban cilj - da snage Drugog korpusa opkoli, nabaci na masiv Durmitora i tu uništi. Borbe su bile veoma žestoke protiv znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga (djelova četiri njemačke divizije: 7. SS „Princ Eugen”, 21. SS „Skenderbeg”, 297. pješadijske i 369. legionarske „Vražje”; glavnine 1. brdske, zatim 363. puka 181. divizije, borbene grupe „Štripel” i „Bendel”, legije „Krempler”, 2. puka „Brandenburg” i djelova 12. tenkovskog bataljona i 201. brigade jurišnih topova i jedne pukovske borbene grupe bugarske 24. divizije, kao i brojnih četničkih snaga iz istočne Bosne, Hercegovine, Sandzaka i Crne Gore). Jedinice NOVJ bile su prinuđene da se povlače prema masivima Durmitora i Volujaka. Njihov manevar bio je otežan zbjegovima naroda i velikim brojem ranjenika.

U Durmitorskoj operaciji nije učestvovala saveznička avijacija svojim borbenim akcijama, ali je znatno olakšala situaciju time što je 22. avgusta 1944. godine, na zahtjev Vrhovnog štaba, sa improvizovanog aerodroma u Breznama evakuisala svojim avionima u Italiju 1059 ranjenika i bolesnika.

Iza leda neprijatelja

To je predstavljalo značajan psihološki efekat i povećalo manevarsku sposobnost jedinica i tako je izbjegnuto ne samo uništenje već je preduzeta i inicijativa u borbi. Prvi proleterski korpus, uz podršku 37. sandzačke divizije Drugog korpusa, probio se preko Priboja za Srbiju i razbio brojne

četničke snage na Zlatiboru i kod Jelove gore. Dvanaesti korpus se manevrom preko istočne Bosne prebacio početkom septembra kod Starog Broda preko Drine i nastavio dještva u zapadnoj Srbiji. Neprijateljske snage nijesu uspjele da onemoguće prodor drugog ešalona NOVJ u Srbiju. Jedinice Drugog udarnog korpusa, pod komandom generala Radovana Vukanovića, uspjele su vještim manevrom da se ubace iza leđa neprijatelju i do kraja avgusta ponovo oslobode Kolašin, Mojkovac, Šavnik, Andrijevicu i Berane, a uskoro zatim i druga mjesta.

U Durmitorskoj operaciji učestvovao je i Crnogorski dobrovoljački korpus Pavla Đurišića sa tri puka. Jedan od tih pukova, tzv. „Gvozdeni” je doživio težak poraz.

U borbama u rejonu Čeranića gore i na Krnovu Sedma crnogorska udarna brigada i jedan bataljon Ozne porazili su četnički “Gvozdeni puk”, koji je imao 350 mrtvih, veći broj ranjenih i oko 300 zarobljenih boraca, od kojih je 130 odmah stupilo u partizanske jedinice.

Dokumenti i svjedočanstva

OPERACIJSKI DNEVNIK PRVOG BATALJONA 14. PJEŠADIJSKOG PUKA 7. SS DIVIZIJE “PRINC EUGEN” ZA VRIJEME OD 1. JULA DO 22. AVGUSTA 1944. GODINE I batalj. 14 SS brd. lov. puka Štab batalj. 3. IX. 44 14 SS brdskom lovačkom puku Borbeni izvještaj o akcijama od 1. VII.- 22 VIII. 44 1. VII. 44. Do 20.30 časova bataljon zauzima polazni raspored sa zadatkom da zauzme Berane. Ojačana 3 četa u Bioču sa zadatkom da noću forsira rijeku i da visinskim grebenom zapadno od ... 16. VIII.44. Lijeva napadna grupa u 11.00 časova nadire na Zečju Glavu (k. 1245), srednja napadna grupa u 12.00 časova na k. 1270 - Barice, desna napadna grupa u 13.00 časova na Prisoje - Vrščić. U 21.00 čas dostignuta je naređena linija: k. 1281 - Goli Krš, k. 1492 - k. 1396 - k. 1412 - Duga, k. 1230. Veza sa II/14 bataljonom na Radoviću. Bat. komand. mjesto k. 1412 Klanac. Vrijeme: kiša. Jedinice: kao prošlog dana. Utrošak municije: 350 mitr. metaka 100 pušcan. metaka 31 metak sred. bacača Sopstveni gubici: - Neprijateljski gubici: izbrojano 6 mrtvih. 17. VIII.44. Bataljon bez naročitih događaja na ranijoj liniji odbrane. Vrijeme: kiša. 18. VIII.44. U 09 časova bataljon polazi u napad u južnom pravcu u tri napadne kolone. Bez dodira sa neprijateljem dostignuta je linija: Grubanova Gora - Vrhovi - Orlovača - Lisa, k. 1509. Bat. komand. mjesto Orlovača. Vrijeme: promjenljivo. Jedinice: kao prošlog dana. 19. VIII.44. Bataljon se prikupio kod pukovskog komandnog mjesta u Draškovini i otišao na prostoriju Mataruga. U naslonu na jedinice vojske zauzet je zaprečni položaj od Katabuna - k. 975 - k. 1203 - k. 1182. Bat. komand. mjesto: Tulovo. Vrijeme: lijepo. 20. VIII.44. Bataljon maršuje preko Ivanovog Polja za Pljevlja 18.00 čas. Neprijateljske jake snage nalaze se na prostoriji sjeverno od Pljevalja i ugrožavaju grad. I/14 bataljon sa 2 batalj. MFK za noć preuzima odbranu. Pljevlja nisu napadnuta. Bat. komand. mjesto Pljevlja. Vrijeme: vedro. Jedinice: I/14 bataljon, 2 bataljona MFK, magljenik, p.t. top, dijelovi vojske. 21. VIII.44. Bataljon je motorizovanim maršem prebačen na sedlo Jabuka. U 21.00 čas pošao na sjever. Vrijeme: lijepo. 22. VIII.44. U 05.00 časova dostignuto je Brašansko Brdo (k.1305). Bataljon je produžio nastupanje i stigao u 08.00 časova na Borak (k. 1423). Dva neprijateljska izviđača pobjegla su u pravcu sjeveroistoka, u 12. 00 časova dostignut je Miliješ. Izviđačke patrole upućene su prema Biču i Priboju. U Biču nema neprijatelja, Priboj posjednut sa slabim neprijateljskim snagama. Bat. komand. mjesto Gradiberine. Vrijeme: lijepo. Jedinice: I bataljon, 1 pt. top, 1 magljenik.

Usporavanje povlačenja

Drugi udarni korpus obezbijedio je prodor prvog i drugog ešalona jedinica Narodnooslobodilačke vojske, koje su u julu i avgustu ušle u Srbiju. Snage Drugog korpusa su nastavile svoja borbena dještva sve do konačnog oslobođenja Crne Gore od njemačkog okupatora, nanoseći mu velike gubitke. Cijena tih uspjeha samo od septembra do kraja decembra 1944. stajala je Drugi korpus preko hiljadu poginulih boraca.

Poslije oslobođenja Beograda (20. oktobar 1944) i zaposjedanja dolina Morave i Vardara od strane

jedinica NOVJ, njemačka Grupa armija "E" u Grčkoj bila je prinuđena da se povlači preko Kosova, Sandzaka u pravcu Višegrada i, dalje, Sarajeva, Banja Luke, Zagreba. Njemački 21. korpus, koji je pripadao istoj grupi armija, imao je zadatak da obezbijedi lijevi bok te grupacije i da se povlači pravcem Podgorica - Danilovgrad - Nikšić - Trebinje - Mostar, a dio snaga preko Crnogorskog primorja. U sastavu 21. korpusa nalazile su se tri divizije, više pukova i borbenih grupa, pet bataljona italijanskih "crnih košulja" i 1500 četnika Pavla Đurišića.

Usporavanje povlačenja

Početkom novembra 1944. godine u rejonu Skadra, Podgorice i Boke Kotorske nalazilo se 50 000 neprijateljskih vojnika, kojima su se suprotstavljale dvije divizije NOVJ sa oko 8000 boraca. Budući da su jedinice NOVJ tokom oktobra oslobodile Bileću, Trebinje, Dubrovnik, Grahovo, Herceg – Novi, to je planirani pravac za povlačenje njemačkih snaga otpao, pa je sva borbena aktivnost usredsređena na smjer Podgorica - Danilovgrad-Nikšić.

Glavni napad ovim pravcem počeo je 14. novembra 1944. godine. Jedinice Šeste i Desete crnogorske brigade, djelovi Pete proleterske, Lovćenskog i Zetskog NOP odreda, uz podršku artiljerije Drugog udarnog korpusa i jednog britanskog artiljerijskog divizionu pružile su snažan otpor neprijatelju u rejonu Danilovgrada (Obadov brijeg - Taraš - Zagreda) i u toku desetodnevnih borbi (do 24. novembra), uz sadještvo savezničke avijacije, uspjeli su da odbace njemačke snage i primorale ih na povlačenje dužim i težim pravcem: Podgorica - Lijeva Rijeka - Kolašin - Mojkovac - Bijelo Polje - Priboj - Višegrad. U ovim borbama jedinice NOVJ uspjele su da najvećim dijelom unište njemački 363. puk 181. divizije. Sa snagama 21. njemačkog korpusa povukle su se i grupe četnika Pavla Đurišića i brojni zbjeg.

Završne operacije

Uskoro je uslijedilo konačno oslobođenje Crne Gore. Cetinje je oslobođeno 13. novembra 1944, a u vremenu od 21. do 26. novembra i svi gradovi na Crnogorskom primorju: Risan, Kotor, Tivat, Budva, Bar i Ulcinj. U to vrijeme oslobođena su Pljevlja, a Andrijevića, Berane i Nikšić još sredinom septembra. Danilovgrad je oslobođen 9. decembra, a Podgorica deset dana kasnije. Sa oslobođenjem Bijelog Polja, 3. januara 1945, bila je slobodna čitava Crna Gora.

U završnim borbama za oslobođenje Crne Gore Njemci su imali oko 6000 vojnika izbačenih iz stroja (poginulih, ranjenih i zarobljenih).

U završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije učestvovalo je oko 36 000 boraca Crne Gore. U toku Drugog svjetskog rata poginulo je 18 573 crnogorska antifašista.

Dokumenti i svjedocanstva

FO 371/37616, R 12289/143/92, str. 136 MA/79 od 20. novembra (1943) Sljedeće je prevedeni tekst pisma koje sam sinoć primio s Titovim potpisom za generala Vilsona:

»Radi remećenja njemačkih planova namjeravam izvesti krupnije operacije na širem prostoru. Jedna od tih operacija imala bi za cilj oslobođenje dužeg primorskog pojasa, čime bi bilo omogućeno brže snabdevanje naše vojske ratnim materijalom od Vas. Za stvaranje ove polazne primorske baze potrebno bi bilo odgovarajuće sadejstvo Vaše avijacije, mornarice i tenkova, koji bi se iskrcali pošto mi oslobodimo obalu. Operacije bi otpočele ovog mjeseca.«

FO 371/37616, R 12289/143/92, str. 139. MA/82 od 28. studenog.

ZA TITA OD GENERALA VILSONA

Primio sam Vašu poruku u kojoj javljate o svojoj namjeri da otpočnete operacije na širokoj fronti. Vrlo mi je žao da nam sadašnje operacije i neposredni planovi priječe da u ovom trenutku šaljemo

vojne snage koje bi Vam pomogle. Nastavit ćemo Vas podupirati kao sada zrakoplovnim snagama kad bude moguće. Molim da preko naše misije koja je kod Vas i dalje javljate gdje je takva podrška potrebna. Pokušavam povećati koliko je god moguće pomoć koju Vam šaljemo u ratnim zalihama, oružju, municiji, hrani, odjeći itd. To će biti mnogo lakše ako možete osigurati što više raznih mjesta za pristajanje uz obalu gdje postoje ceste prema unutrašnjosti, za isporuku zaliha morskim putem. Imajući gornje u vidu mislim da bi možda bilo prerano da se upustite u regularne operacije protiv Nijemaca dok Vam ne budemo mogli pružiti veću podršku. Predlažem i mislim da bi bilo bolje da zasad ostanete kod svoje trenutne djelotvorne pokretljive taktike, izbjegavajući frontalne bitke.

LIČNO ZA GENERALA VILSONA OD MARŠALA TITA 10 - DECEMBAR (19)43. (Jajce)
Poštovani generale, Nijemci su, zajedno s anonimnim petokolonašima, započeli svoju šestu veliku ofanzivu na našu Narodnooslobodilačku vojsku, od Karlovca u Hrvatskoj, pa do Sandzaka. U tim operacijama sudjeluje oko dvanaest njemačkih i nekoliko ustaških i domobranskih divizija. Nijemci koriste veliki broj teških tenkova, protiv kojih su naši protivtenkovski topovi i avioni nemoćni. Molim Vas, generale, da nas u ovim teškim časovima naše borbe na život i smrt podržite s Vašim vazduhoplovnim snagama. Ako možete, molim Vas, hitno izdajte naredbu Vašim bazama u Italiji da počnu s bombardovanjem ciljeva koje ćemo naznačiti. Za sada je najpreča potreba da se bombarduje Bihać, gdje se nalazi oko 20000 vojnika 373. i 114. njemačke lovačke divizije. Razorite sve komunikacije koje vode iz Knina i Srba, gdje su koncentrisane dvije njemačke divizije, i to 264. i glavčina 114. lovačke. Osobito je neophodno napasti Livno, Duvno i sva sela u kojima se nalaze kvislinzi između gradova Duvna, Posušja i Mostara. Osim toga, još i aerodrome u Mostaru i Nevesinju, gdje je smještena SS -divizija "Princ Eugen". Takođe je neophodno da budu bombardovani Travnik-Sarajevo-Butmir kao i Ilidza-Sarajevo, te područje Banja Luke. U istočnoj Bosni neophodno je napasti Rogaticu i (Pljevlja) u Sandzaku. Takva vaša podrška imala bi ogroman značaj za ishod naših sadašnjih teških borbi.

(Tito)

Britanski centralni državni arhiv, Fond NjO, reg. br. 202/391
 (original Prevod s engleskog primljenog radiograma)

Prva bombardovanja

Istorijat vazdušnih operacija nad Jugoslavijom predstavlja samo segment u razvoju ratovanja u vazduhu u Drugom svjetskom ratu. Zapadni saveznici su u svojoj pragmatičnosti pojačavali interesovanje za jugoslovensko ratište uporedo sa prenošenjem ratnih operacija prema jugu Evrope. Na konferenciji u Kazablanci (14-24. januara 1943) najviši predstavnici Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije-Ruzvelt i Čerčil i njihovi šefovi generalštabova odredili su dalje strategijske zadatke zapadnih sila protiv Njemačke, Italije i Japana. Da bi se oslabila otporna moć Njemačke i time stvorili povoljni uslovi za uspjeh savezničke invazije, riješeno je da se pojača vazдушna ofanziva (bombardovanje strategijskih objekata).

Podsticaj otporu

I pored odustajanja od Čerčilovog predloga da se iskrcavanje savezničkih snaga usmjeri na Balkan, područje Jugoslavije u strategijskim planovima saveznika dobija izuzetan značaj. Britanci podstiču borbene akcije pokreta otpora na Balkanu kako bi se što više njemačkih trupa vezivalo za ovaj prostor i onemogućilo njihovo priključivanje njemačkom frontu u Italiji. Od pokreta otpora traženo je da nanosi gubitke Njemcima.

Britanska politika prema Jugoslaviji počela je da se mijenja od marta 1943. godie, čemu su doprinijeli partizanski uspjesi na jugoslovenskom ratištu i teški porazi četnika na Neretvi i Drini, a od jeseni iste godine prerasla je u politiku kompromisa, kojoj su se od decembra pridružili i Sovjeti. Kapitulacija Italije dala je nove dimenzije „problemu” Balkana i Jugoslavije, ojačala je partizanski pokret. Na istočnom frontu Sovjetska armija je ostvarivala velike pobjede. Njemačka vojska vodila

je bezizglednu borbu, uz neprekidne pokrete, bez predaha, velike gubitke i potpunu dominaciju saveznika u vazduhu.

U skladu s planovima

Dr Predrag Pejčić („Prva i druga eskadrila NOVJ”) navodi da su prvi ratni zadatak iz vazduha nad Jugoslavijom izvršili „liberatori” No 108 Heavy Bomber Sljuadron, maja 1942. godine, (u vrijeme od decembra 1942. do marta 1943) i „halifaksi” No 148 Sljuadron RAF (Royal Air Force) Britanskog kraljevskog vazduhoplovstva.

Saveznička avijacija povremeno je dejstvovala na teritoriji okupirane Jugoslavije od aprila 1943. godine. Prvo veće bombardovanje izvršila je angloamerička avijacija 20. aprila 1943. godine napadom na „neprijateljske ciljeve” u Skoplju i Nišu. Prvi ratni zadatak pilotu USAAF-a (United States Army Air Forces) iz sastava MAAF (Mediterranean American Air Forces) izvršili su 9. oktobra 1943 godine bombardujući jadransku obalu od Krka do Dubrovnika. Od oktobra 1943. do kraja rata, savezničko ratno vazduhoplovstvo je dejstvovalo na širim prostorima Jugoslavije, odnosno na prostoru Crne Gore od 10. oktobra 1943. do kraja decembra 1944. godine. Akcije savezničke avijacije bile su u skladu sa njihovim ratnim planovima i u dogovoru sa rukovodstvima pokreta otpora na Balkanu, a posebno u Jugoslaviji.

Dokumenti i svjedočanstva

Potreba bombardovanja od strane saveznika objekata u Jugoslaviji1 Da su snage neprijatelja koje drže jugoslovenski borci oko 40 divizija, da je narod pretrpeo velika razaranja - naročito u srpskim provincijama. Da bi se pomoglo Mihailoviću treba bombardovati železnički saobraćaj i spisak pruga je: objekti - Zidani most, Zagreb, Beograd; sirovine - Trepča, Bor. 1. Akt nije datiran. Na osnovu njegovog sadržaja i veze sa drugim dokumentima, vjerovatno je nastao početkom 1943. godine. Uslovi za bombardovanje: zamračivanje - da su veliki gradovi kao i Trepča i Bor zamračeni. Protivavionska odbrana: Italijani drže aerodrome Ljubljana, Sušak i Maribor. Moralni efekat biće vrlo velik među Srbima i Slovencima, a „Što se tiče Hrvata njihova reakcija biće takođe pozitivna. Najveći deo Hrvata koji su do sada bili pasivni, mada su bili protivni ustaškom režimu, će izazvati pokretnu akciju, i povući ih iz ravnodušnosti. Ako akcija ne bude se sastojala u otvorenoj borbi ali će imati vidnog rezultata u zadržavanju ustaša od zločina”, što će povećati prestiž Velike Britanije u njihovim očima i „istovremeno, će biti najefikasnija saveznička propaganda u Jugoslaviji”. Prevod sa engleskog. A VII, Emigrantska vlada, kutija 29 d, fascikla 1, reg. br. 1. Jugoslovensko min. voj. London „I Englezi i Amerikanci izvestili pismeno da su im vazduhoplovne snage angažovane za operacije, koje se već izvode, i da zbog toga ne mogu odvojiti ni najmanji deo za lokalne operacije na Balkanu. Englezi smatraju da sadašnjim operacijama posredno olakšavaju i situaciju đenerala Mihailovića. Detaljne studije o bombardovanju ciljeva u Jugoslaviji i kod suseda, kao i svu prepisku nosi major Gligorijević o. br. br. 454 5. jun 1943. Putnik”. primio por. korvete Simić Sima 5. juna 1943 u 11. časova. A VII, Emigrantska vlada, kutija 25, fascikla 1, reg. br. 33. Avakumović o bombardovanju ploestija Avakumović iz Stoholma 12. avgusta 1943. o savezničkom bombardovanju naftonosnih polja Ploeštija u Rumuniji „prema izveštajima koje je primilo ovdašnje ministarstvo inostranih poslova”, da su puno stradala. Ovo je po naredbi Min. (političko odeljenje) pov. br. 4681, 23. avgusta 1943. dostavljeno i zavedeno u Min. voj. mor. i vaz. 25. avgusta 1943, pov. br. 2101. Isto, reg. br. 29: Vakumović 12. avgusta 1943. br. 917. o padanju morala u Nemačkoj vojsci, isto, pov. br. 4685, 21. avgust 1943, a zavedeno je pov. br. 2089, 25. avgusta 1943. A VII, Emigrantska vlada, kutija 7 II, fascikla 8, reg. br. 26.

Snaga avijacije

Ova bombardovanja sam tretirao i sa političkog stanovišta, zato što je rat sredstvo politike s ciljem

da se zaraćenoj strani u sukobu nanese što veći gubici. Uostalom, svaki rat je sprema najviše politike i strategije, koje određuju ratne ciljeve na osnovu procjene međunarodne situacije i odnosa, kao i planova koji se u vezi sa tim žele ostvariti.

Strategija ostvaruje političke zahtjeve, s tim što odnos strategije i politike nije uvijek usklađen - nadvladava jedno ili drugo. U operacijskim dnevnicima saveznika ističe se vojnostrategijski momenat bombardovanja, što je sasvim razumljivo, jer strategiju usmjerava politika.

Snaga avijacije

Jugoslavija se nalazi na geopolitički osjetljivom prostoru, na kome se prelamaju interesi velikih sila. U tom kontekstu posmatrao sam i saveznička bombardovanja tokom Drugog svjetskog rata. Od oktobra 1943. do marta 1944. godine bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji vršila je 12. američka vazduhoplovna armija, a od tada avioni 15. vazduhoplovne armije američkih strategijskih snaga. O snazi američke 15. vazduhoplovne armije govori podatak da je krajem aprila 1944. imala dvanaest bombarderskih grupa sa oko 1500 bombardera. U početnim akcijama nad Jugoslavijom djelstvovale su manje grupe od 18 do 24 aviona u zbijenoj formaciji radi lakše odbrane od napada njemačkih lovaca.

Saveznička vazдушna nadmoć bila je veoma izražena. Njeni bombarderi, pod moćnom zaštitom lovačkih aviona, djelstvovali su sa velikih visina - od tri do osam hiljada metara - što je uticalo na preciznost. Takozvano prostorno bombardovanje („tepih-bombi”) imalo je za posljedicu rasturanje pogodaka, koje je, pored uništavanja planiranih ciljeva, prouzrokovalo velika materijalna razaranja i brojne civilne žrtve.

Početne akcije

Vazдушnim napadima prethodilo je prikupljanje obavještajnih podataka o ciljevima koje treba bombardovati. Podaci su prikupljeni izviđanjem, kao i obavještavanjem od strane Vrhovnog štaba NOVJ i POJ.

Vazдушna djelstva savezničkih strategijskih snaga na području Jugoslavije mogu se kontinuirano pratiti od početka oktobra 1943. godine.

Bombardovani su aerodromi u blizini Mostara, Zagreba i Podgorice, lučka postrojenja u Kotoru, Tivtu, Dubrovniku, Šibeniku, Splitu, Ulcinju, Zadru, Rijeci, Pelješcu, dalmatinska obala, kao i željezničke stanice u Nišu, Beogradu, Kninu, Kosovu, Sarajevu, Skoplju itd.

Početne vazdušne operacije nad Jugoslavijom saveznička avijacija je ostvarivala bez koordinacije sa Vrhovnim štabom NOVJ i POJ.

 DEPEŠE MOMČILA ĐUJIĆA DRAŽI MIHAILOVIĆU, DRUGA POLOVINA NOVEMBRA 1943.

Veza 11005. Br. 11.025 od Dal Dal. Br. 420 nastavak. Imena ovih zločinaca treba objaviti i razkrinkati preko radio stanica naših saveznika, a u interesu našeg nesretnog naroda i naše borbe. U Senju je ranjen jedan oficir /Nemački/ te su isti streljali 24 taoca, a jednog obesili. Taoci su bili partizani Hrvati. Objekti koje treba odmah bombardovati jesu: L. Klis, slagalište hrane, municije, nagaznih i podvodnih mina, trupa 11 /Nemaca/ i 33 /Ustaše/ koventrirati. Nastavak. Br.11.026 od Dal. Dal. Br. 421 nastavak. 2. Sinj koncentraciona tačka 11 trupa /Nemačkih/ i 33 /Ustaških/. Sedište čuvenog ratnog zločinca đenerala Mezgera i njegovog pomoćnika Kolakovića, koventrirati 3. Drniš, sedište nove divizije 11 /Nemačke/, sedište čuvenog ratnog zločinca ustaškog potpukovnika Emila Kečeta, železnička stanica Drniš, barake oko stanice i u samom gradu, aerodrom severoistočno od stanice i sam grad, gde se još nalaze trupe nemačke i ustaške. Koventrirati. Nastaviće se. Br. 11.027 od Dal. Dal. Br. 422 nastavak. Lozovac tvornica aluminijuma iznad Šibenika između sela Konjovrate i reke Krke. Tvornica sada ne radi, ali je Nemci koriste kao garaže i skloništa za tenkove i automobile. Koventrirati. Železničku stanicu Siverić, prva žel. stanica

od Drniša prema Kninu. Na njoj se vrši utovar kamenog uglja koji se vadi iz rudokopa Montepromina. Nastaviće se. A VII, Ča, k. 276, reg. br. 7/1.

IZVOD IZ KNJIGE POSLATIH DEPEŠA KOMANDE LIMSKO-SANDZAČKIH ČETNIČKIH ODREDA U VREMENU OD 11. SEPTEMBRA DO 24. DECEMBRA 1943. GODINE

Br. 61 11. IX

Nemci za sada imaju slabe snage ali će ih pojačati radi sprečavanja iskrcavanja. Italijani potpuno napustaju moju teritoriju. Peko Dapčević sa 3.000 komunista u Foči. Šegrt sa 700 u Goranskom. U Cetinju komunističke demonstracije. Na Čevu komunisti kojima je prišao Dušan Vuković i Ljubo Kovačević napali Italijane. Zahtevajte hitno iskrcavanje Engleza jer može nastupiti haos. Na mojoj teritoriji slobodno se mogu spuštati trupe bilo kao padobrancima bilo ateriranjem aviona danju na aerodromu u Beranama. Javite dan i čas spuštanja materijala ili trupa. Italijani napustili Murino. Komunisti i arnauti zauzeli Murino i napadaju nas.- Br. 100 - 2 - H Danas je drugi dan borbe majora Lašića i komunista Peka Dapčevića. Komunizam i Vasojevići bore se na smrt i život. Kolašin i okolina su u neprekidnoj vatri. Gubitci dosta veliki. Jugoslovenska municija nestaje. Talijani nemaju. Molim najhitnije dotur ove municije avionom na slobodnom aerodromu Berane. Centar veze Andrijevića poručnik Tomović. Br. 104 - 3. X- I danas produžena ogorčena borba u Kolašinu. Najhitnije molimo dotur jugoslovenske municije i automatskih oruđa na aerodrom Berane. (Đ. Lašić)

Neostvoreni cilj

Napade na neprijateljske ciljeve, u pozadini ili na frontu, izvršavali su isključivo prema britanskim naređenjima. Nijesu imali mogućnosti da ostvare saradnju sa jedinicama NOVJ, jer je ona bila isključivo u nadležnosti BAF-a, koji je održavao kontakt preko britanskih oficira za vezu koji su se nalazili pri štabovima partizanskih jedinica.

Žestina vazdušnih napada ne samo određenih eskadrila već i brojnih jedinica američkih i britanskih teških i srednjih bombardera, u pratnji lovaca, bila je, prema potrebi, na raspolaganju zemaljskim snagama NOVJ. Pojačani vazdušni napadi saveznika bili su uslovljeni činjenicom što je Balkan za Njemce u jesen 1943, a naročito od proljeća 1944, imao poseban značaj. Njemački front u Italiji bio je probijen u aprilu 1944. i već u junu saveznici su zauzeli Rim. Početkom juna počela je operacija „Overlord”, iskrcavanje zapadnih saveznika na obale Normandije. U takvoj situaciji povlačenje njemačkih snaga iz Grčke, Albanije i Makedonije saveznici su nastojali da spriječe borbenim djejtstvima i bombardovanjima. Sve je to predstavljalo značajnu pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Djejtvom britanskog sredozemnog vazduhoplovstva (Mediterranean Allied Air Force) na njemačke jedinice u povlačenju, saveznici su štitili svoje položaje u Italiji i zapadnoj Evropi, naročito poslije otvaranja drugog fronta, 6. juna 1944. godine.

Neostvoreni cilj

Prema izvještajima RAF-a (Royal Air Force), trebalo je snažnim vazdušnim djejtvom onemogućiti uredno njemačko povlačenje sa Balkana, što nije ostvareno zbog borbenih kvaliteta njemačkih snaga i zbog neadekvatne saradnje i organizacije između savezničkih snaga i partizana u uslovima gerilskog rata.

Zbog toga je u junu 1944. formiran u Bariju Štab Balkanskih vazduhoplovnih snaga BAF (Balcan Air Force) sa zadatkom da obezbijedi potrebnu komandu za vođenje transjadranskih operacija, bez stalnog obraćanja Vrhovnom štabu saveznika (Allied Force Head lquarters) i savezničkim snagama na Sredozemlju (Mediterranean Allied Air Force). Funkcija balkanske avijacije bila je da zadržava i uništava, koliko je god moguće više, neprijateljske snage na Balkanu, kao i da se stara o doturu oružja, hrane, odjeće i obuće jedinicama NOVJ, prihvatu i transportu ranjenih i bolesnih partizana.

Otvorena pitanja

Zašto je saveznička avijacija nemilosrdno bombardovala gradove u kojima nije bilo koncentracije njemačke vojske i značajnijih vojnih i privrednih kapaciteta? Problem treba posmatrati i analizirati najprije kao globalni - strateški i politički, a zatim kao regionalni i lokalni.

Globalni strateški cilj bombardovanja bio je određen utvrđenom politikom saveznika o strateškom djeystvu avijacije po vitalnim centrima protivnika radi uništenja ili slabljenja njegovih potencijala i demoralisanja stanovništva, ali i radi podrške Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Posebni strategijski cilj posmatrao sam kao dio opšteg cilja, mada na prostoru Crne Gore nije bilo njemačkih vojnih potencijala koji bi opravdali količinu i intenzitet razaranja, u kome je, uglavnom, stradalo civilno stanovništvo i njegova imovina.

Dokumenti i svjedocanstva

FO 371/44242, R 133/8, str. 78-79 FROZEN br. 933/27. prosinca 1943. MINISTAR
PREDSJEDNIK DRŽAVNOM SEKRETARU VANJSKIH POSLOVA

1. Primio sam slijedeću poruku od maršala Tita. Početak. Iskreno želim, a isto tako i Narodnooslobodilačka vojska i cijeli naš narod koji je tako mnogo prepatio, da se brzo i potpuno oporavite. Kraj.
2. Namjeravam mu poslati rukom pisano pismo slijedećeg sadržaja koje će mu predati brigadir Maclean. Molim da me obavijestite ako imate kakav komentar. Početak. Gospodine, zahvaljujem Vam mnogo na ljubaznoj poruci u vezi s mojim zdravljem u svoje ime i u ime junačke, rodoljubne, partizanske vojske Jugoslavije. Od majora Deakina, koji je moj prijatelj, saznao sam sve o Vašim junačkim naporima. Najiskrenije Vam želim pružiti svu pomoć koja je u ljudskoj moći - morskim putem, podrškom iz zraka i komandosima koji će Vam pomoći u borbama na otocima. Brigadir Maclean je također moj prijatelj i kolega u Donjem domu. S njim će u Vašem štabu uskoro služiti moj sin major Randolph Churchill koji je također član parlamenta. Jedan uzvišeni cilj stoji pred nama. Moramo, naime, očistiti tlo Evrope od prljave nacifašističke ljage. Možete biti uvjereni da mi Britanci ne želimo diktirati buduću vladu Jugoslavije. U isto vrijeme se nadamo da će se svi udružiti što više da bi porazili zajedničkog neprijatelja i kasnije ustanovili oblik vlade u skladu s voljom naroda. Odlučan sam da ubuduće nemamo posla s Mihailovićem i zamolio sam jugoslavensku kraljevsku vladu da ga ukloni iz svoga sastava. Ali kralj Petar II je kao dečak pobjegao iz izdajničkih pandzi kneza namjesnika Pavla i došao je k nama kao predstavnik Jugoslavije i kao mladi vladar u nevolji. Ne bi bilo plemenito ni časno da ga Velika Britanija odbaci. Stoga se nadam da ćete shvatiti da ćemo ostati u službenim odnosima s njim i njegovom vladom iako ćemo istovremeno pružati svu moguću vojnu pomoć Vama. Nadam se također da će uskoro prestati razmirice s obje strane kad Mihailović bude odbačen, što zaista i zaslužuje. Budite uvjereni da ću postupati u skladu i u najužem kontaktu sa svojim prijateljima, maršalom Staljinom i predsjednikom Rooseveltom, te se iskreno nadam da će britanska i sovjetska delegacija u Vašem Štabu raditi u sličnom skladu. Molim Vas dopisujte se sa mnom preko brigadira Macleana i obavijestite me o svemu što mislite da bih mogao napraviti da Vam pomognem, jer ja ću zaista dati sve od sebe. Željno čekam kraj Vaših patnji i oslobođenje cijele Evrope od stranih tirana. Iskreno Vaš s poštovanjem Winston S. CHURCHILL.
Kraj

TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 64. FO 371/44243, R 318/8/92, str. 78 ODMAH ZA
GENERALA WILSONA OD MINISTRA PREDSJEDNIKA

Strogo tajno i osobno

1. Sutra, 9. siječnja, brigadir Maclean će Vas posjetiti na putu u Jugoslaviju.
2. Operacije u Jugoslaviji sada imaju vojni karakter i moraju stoga biti direktno pod kontrolom Vašeg Glavnog štaba.

3. Brigadir Maclean će imati direktan pristup i direktne veze s Vama, Vašim štabom mornarice, kopnene vojske i zrakoplovstva i Foreign Officeom. On će također imati privatnu vezu sa mnom ako bude potrebno. 4. Molim uredite sve u skladu s gornjom direktivom. Nj.S.C, 8.1. 1944.
TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 74

Lašićeve depeše

Ovo je prvi dokumenat u kome Tito traži da saveznički avioni bombarduju gradove u kojima su se nalazile italijanske okupacione snage. Kakav je bio odgovor saveznika na zahtjeve Draže Mihailovića i Josipa Broza Tita nije poznat, ali je činjenica da do početka oktobra 1943. godine nije bilo vazdušnih djestava savezničke avijacije na ovim prostorima.

General Draža Mihailović će tokom proljeća 1943. godine još nekoliko puta ponoviti svoj zahtjev Englezima i Amerikancima da se bombarduju vojni ciljevi u Jugoslaviji.

To isto je zahtijevao četnički vojvoda i komandant Dinarske divizije, pop Momčilo Đujić u drugoj polovini novembra 1943. godine od svog vrhovnog komandanta - da se bombarduje koncentracija neprijateljskih snaga u Dalmaciji, uz navođenje njemačkih i ustaških objekata koje treba uništiti. Đorđije Lašić, generalštabni major Vojske Kraljevine Jugoslavije, komandant istočnog fronta četnika Crne Gore, u depeši Vrhovnoj komandi od 13. septembra 1943. godine saopštava jačinu njemačkih snaga u Podgorici i broj aviona koji se nalazi na podgoričkom aerodromu.

Lašićeve depeše

Lašić konstatuje da ih „treba napasti i razoružati”, a da bi se ovo izvelo treba „hitno zahtijevati da saveznički avioni napadaju aerodrom u Podgorici”, i to i danju i noću. „Trebalo tražiti da dođu i padobranici. U ovom slučaju Italijani prilaze nama”.

U depeši od 3. novembra 1943. Lašić javlja da pošto „izgleda Njemci napadaju Crnu Goru i Hercegovinu, onda treba da se saveznici iskrcavaju”, i nastavlja: „**Stalno bombarduju naši avioni Podgoricu i okolinu. U Podgorici bilo je više žrtava, oko 200. Ja se nalazim na Vjeterniku**”.

Po mišljenju četničkog komandanta, Podgoricu bombarduju „naši avioni”, što je dokaz shvatanja i uvjerenja u naklonost Anglo-Amerikanaca prema četničkom pokretu, od kojih se očekivala pomoć za koordinirane vojne akcije, koje su ostale samo u sferi predloga.

Opravdanja za razaranja

I u depeši Rudolfa Perhineka od 27. septembra 1943. godine Draži Mihailoviću iznosi se predlog generala Blaža Đukanovića, komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori i Boki, da saveznici bombarduju aerodrom u Podgorici, spuste „bar stotinu padobranaca” i da prekinu „partizansku propagandu iz Londona”.

Kasniji četnički izvještaji nalaze opravdanje za savezničko vazdušno razaranja gradova i ubijanje civila u njima. U listu „Ujedinjenje srpstva”, koji izdaju četnici iz „Slobodnih srpskih planina”, u broju 2. od 20. maja 1944. godine, piše da „saveznici napadaju naše gradove, jer su Nemci u njima, zato nam nisu krivi saveznici već Nemci, naši okupatori”. I nastavlja: „U ratu se mora sve podneti. Savezničke bombe nisu uperene na nas, već na nemačke zlotvore i protiv njihovih upravnih, vojnih i prometnih sedišta. Saveznici i naša vlada u Kairu su obavješteni o posledicama vazdušnih napada na naše gradove i ukoliko je bilo savezničkih grešaka, htelo se to učiniti da se one više ne ponove”.

Dokumenta i svjedocanstva

Br. 120 - 30-DZ-43 god. predati Blažo i Bajo ubijeni su na grozan način. Gubitci za ovaj momenat su veliki jer su nezamenljivi. Stanje u Crnoj Gori je kritično. Mi nemamo nikakvih sredstava za opstanak. Komunisti će ovladati ovim krajem. U ovome nije nezgoda samo za ovaj kraj, već mnogo

više po naš krajnji opšti cilj. Ovih dana će se saveznici iskrcati na Jugoslovensku obalu, verovatno na prostoru Kotor - San Đovani di Medua. Ako želimo našu pobjedu treba da ih mi sačekamo a ne komunisti. Ja sa ovim što danas raspolazem nisam u stanju da ovo uradim. Pokušavam da objedinim komandu svih delova kao i u C. Gori. Teško da ću u ovome uspeti zbog demoralisanja i nemanja sredstava. (Đ. Lašić) Br. 126-3-XI-43 god. Izgleda Nemci napustaju celu Crnu Goru i Hercegovinu. Ako je ovo tačno naši saveznici će se brzo iskrcati. Stalno bombarduju naši avijoni Podgoricu i okolinu. **U Podgorici bilo je naših žrtava oko 200. Ja se nalazim na Vjetarniku.** Biću opkoljen potpuno od strane komunista. Jake snage grupišu da me napadaju. Izgleda da im je glavni cilj zauzeće obale i moje uništenje. Evo tri dana nisam imao borbu. Ponovo predočavam da bi vi trebali uputiti ovamo izvesnu snagu. Ako ovo ne može, molim grupišite snage da se komunisti tuku i da se oslobodi ovaj kraj, ako ne radi drugih razloga, bar radi toga da mi sačekamo naše saveznike. Molim da se ovo ozbiljno shvati.

Lašić ...

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 3, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, dok. br. 47, str. 175, 176, 179, 183, 185.

Primljene depeše u V. K. od 1. aprila do 1. maja 1944. Br. 4832-4843 od INE br. 235 i 236:

“Vest Londona da je na zahtev Titov bombardovan Nikšić izazvala veliko negodovanje. U Nikšiću nema nikakvog arsenala osim 300 Nemaca. Železnički saobraćaj od kapitulacije Italije uopšte se ne održava, jer smo mi porušili mostove. Narod donosi zaključak što Pavelić sa Njemcima nije uspeo da uništi srpski živalj to će dokusuriti Tito sa Englezima. Nastavak. Ako produže sa bombardovanjem, pošto je Nemaca manje, opasnost od Engleza, te prete da će obući nemačke uniforme i otići u Š trupe”, da komunisti proturaju vesti da će saveznici bombardovati Bileće “jer je na taj način mogu uzeti”...

“Molim da se ovo spreči i dostavi savezničkoj komandi, da ne veruje komunističkim lažima i bombarduju naše gradove, u koliko se ne uspe imaćemo katastrofalne posledice”. V. K. (Vrhovna komanda) A VII, Ča, kutija 277, fascikla 1, reg. br. 4.

Dva zahtjeva

Mnogo intenzivnija i razornija bombardovanja na prostoru Jugoslavije počinju od aprila 1944. godine napadima na Niš, Beograd, Leskovac, Banjaluku, Nikšić, Podgoricu, Bijelo Polje, Sarajevo, Bosanski Novi, Knin, Drvar, Livno, Bosansku Krupu, Bihać, Bjelovar, Bosanski Brod, Čačak, Doboje, Dravograd, Drniš, Dubrovnik, Rijeku, Fojnicu, Goricu, Imotsko, Istru, Karlovac, Kragujevac, Kovin, Kraljevo, Kruševac, Ljubljanu, Maglaj, Makarsku, Maribor, Metkoviće, Mitrovicu, Novi Pazar, Novi Sad, Osijek, Omiš, Pljevlja, Prijepolje, Peć, Ploče, Prijedor, Prizren, Ptuj, Pulu, Rašku, Rogaticu, Senj, Šibenik, Sjenicu, Skoplje, Smederevo, Solin, Split, Suboticu, Sušak, Tivat, Travnik, Trogir, Ulcinj, Valjevo, Varaždin, Vučitrn, Zagreb, Zadar, Zemun, Zenicu, Zidani Most i druge gradove i naselja.

Od novembra 1943.

Saradnja i koordinirana dejstva savezničke avijacije i NOVJ mogu se pratiti od novembra 1943. godine. U izvještaju Ficroja Maklina Čerčilu od 6. novembra 1943. ističe se potreba da savezničke vazdušne snage počnu da napadaju pogodne objekte u Jugoslaviji, kad god je to moguće, kako iz strategijskih tako i sa moralnih razloga.

Zahtjev Ficroja Maklina za pojačane napade iz vazduha na njemačke snage i objekte u Jugoslaviji prihvatili su šefovi britanskog Generalštaba i članovi Komiteta obavještajne službe. Vrhovni štab NOV i POJ uključio se u koordinirane akcije saveznika. Partizanske snage dobijale su sve veće pošiljke oružja, municije i drugih ratnih potrepština.

Da bi obezbijedio savezničku pomoć u vojnim akcijama protiv Njemaca i njihovih saradnika, vrhovni komandant NOVJ i POJ tražio je od svojih komandanata korpusa da ga redovno obavještavaju o tome koje ciljeve treba bombardovati.

Dva zahtjeva

Prvi zahtjev u kome se ističe želja velikog broja Beograđana da „Englezi izvedu masovne napade bombarderima na Topčider” zato što se njemačke snage nalaze „na prostoru oko Save”, što u „Rakovici proizvode velikom brzinom avionske motore” i što „kaznene snage odvođe građane i primoravaju ih na prisilni rad” - uputio je general Draža Mihailović predsjedniku Jugoslovenske vlade u emigraciji Slobodanu Jovanoviću (preko britanskog ambasadora kod Jugoslovenske vlade Rendela) 4. novembra 1942. godine.

Svjestan ratne realnosti da bi od bombardovanja mogli da stradaju nedužni civili, Draža Mihailović piše: „Eventualne žrtve biće velikodušno oprostene od strane građana”.

U telegramu vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita, upućenom Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske 17. maja 1943. godine (na početku Pete neprijateljske ofanzive) o prihvatanju saradnje sa saveznicima i predlozima u vezi sa tim, između ostalog, ističe se: „... Mi tražimo da engleska avijacija odmah bombarduje Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Andrijevicu, Mostar, Podgoricu i Nikšić. Dalje prema našim informacijama”.

WO 202/391

10. prosinca 43.

Osobno za GENERALA WILSONA od MARŠALA TITA.

Poštovani generale. Nijemci su, zajedno s anonimnim petokolonašima, započeli svoju šestu veliku ofanzivu na našu Narodnooslobodilačku vojsku, od KARLOVCA u HRVATSKOJ, pa do SANDZAKA. U tim operacijama sudjeluje oko dvanaest njemačkih i nekoliko USTAŠKIH i DOMOBRANSKIH divizija. Nijemci koriste velik broj teških tenkova, protiv kojih su naši protutenkovski topovi i avioni nemoćni. Molim Vas, generale, da li biste nas u ovim teškim časovima naše borbe na život i smrt, podržali s Vašim zračnim snagama. Hoćete li, molim Vas, hitno izdati naredbu Vašim bazama u Italiji da počnu s bombardiranjem ciljeva koje ćemo naznačiti. Za sada je najpreča potreba za bombardiranjem BIHAĆA, gdje se nalazi oko 20 000 vojnika 373. i dio 114. njemačke brdske divizije. Razorite sve komunikacije iz KNINA i SRBA, gdje su koncentrirane dvije njemačke divizije, i to 264. i glavnina 114 (nečitko). Osobito je neophodno napasti LIVNO, DUVNO i sva sela između gradova u kojima se nalaze kvistlinzi: od DUVNA do POSUŠJA i MOSTARA. Osim toga, aerodrome u MOSTARU i NEVESINJU, gdje je smještena S.S. divizija »PRINZ EUGEN«. Također je neophodno da budu bombardirani TRAVNIK- SARAJEVO- BUTMIR, kao i ILIDZA – (vjerojatno ZENICA) - SARAJEVO, te područje BANJE LUKE. U istočnoj BOSNI neophodno je napasti ROGATICU i (pokvarena grupa) u SANDZAKU. Takva Vaša podrška imala bi ogroman značaj za ishod naših sadašnjih teških borbi. CITAT ZAVRŠEN.

Smatram da bi za RAF bilo najbolje da sve snage baci na liniju BIHAĆ - TRAVNIK - SARAJEVO - BANJA LUKA, pošto su to najveći ciljevi i najlakše ih je identificirati.

TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 44.

Krajem 1943. godine o Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji pisalo se s velikim uvažavanjem, divljenjem i simpatijama u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Italiji i drugim zemljama, kao simbolu borbe porobljenih naroda. To je bila potvrda prekretnice u politici Saveznika prema Jugoslaviji i borbi njenih naroda protiv okupatora i njegovih pomagača. Na takav odnos uticalo je i službeno saopštenje Moskve da će poslati svoju vojnu misiju u Jugoslaviju i time potvrdi koordiniranost savezničke politike. S druge strane, zapadne sile i Sovjetski Savez su nastojali da jedni drugima ne prepušte inicijativu u Jugoslaviji.

O koordiniranoj akciji narodnooslobodilačkih snaga i savezničke avijacije govori i izvještaj Sajrusa L. Sulzbergera, dopisnika „Njujork tajmsa” iz Kaira od 16. decembra 1943. godine u kome se, pored ostalog, kaže:

TITO OSVAJA OSTRVA UZ POMOĆ BOMBARDERA

“Jugoslovenski partizani, čvrsto potpomognuti savezničkim vazduhoplovnim snagama, nanijeli su težak poraz Njemcima u blizini važne dalmatinske luke Zadra. U isto vrijeme, potpomognuti savezničkim vazduhoplovstvom, partizanske jedinice maršala Tita ponovo su zauzele ostrvo Ugljan u Jadranskom moru.

Savezničke veze sa partizanima postepeno rastu u pošiljkama opreme i u pojačanoj vazdušnoj podršci.”

...

The New York Times, New York, N.Y. 16. XII 1943; S. Nešović, Svet o nama, tom II, str. 451.

.....

Iluzije koje traju

Pored zahtjeva da saveznička avijacija bombarduje gradove u kojima se nalaze okupatorske snage, komanda limsko-sandzačkih odreda, depešom od 11. septembra 1943. godine, traži od Draže Mihailovića „hitno iskrcavanje Engleza, jer može nastupiti haos” zbog uspjeha partizanskih jedinica pod komandom Peka Dapčevića u borbama protiv četnika Đorđija Lašića. Lašić javlja da se iskrcavanje saveznika može izvršiti na beranskom aerodromu i traži da mu se javi „dan i čas spuštanja materijala ili trupa”.

Ovakva očekivanja četničkih komandanata pokazuju njihovu neobaviještenost o promjeni britanske politike prema četničkom pokretu Draže Mihailovića, kao i gajenje iluzija o savezničkom iskrcavanju na prostoru Kotor-San Đovani di Medua. „Ako želimo našu pobjedu, treba da ih mi sačekamo, a ne komunisti” - poručuje svom vrhovnom komandantu Đorđije Lašić 30. oktobra 1943. godine. Tek poslije Teheranske konferencije i intenzivnih akcija savezničkog vazduhoplovstva, od proljeća 1944. godine, četnici u Crnoj Gori počinju da se oslobađaju iluzija i očekivanja da im saveznici donesu pobjedu, padajući sve više u otvorenu kolaboraciju sa njemačkim okupacionim snagama. Snažna podrška i svestrana saveznička pomoć snagama NOP-a u Jugoslaviji uticala je na promjenu četničke propagande prema Anglosaksoncima, koje nazivaju gangsterima, koji ruše gradove i ubijaju nevine civile na zahtjev maršala Tita, u cilju „istrebljenja srpskog življa”.

Traženja Vrhovnog štaba

Od dolaska Ficroja Maklina za šefa britanske misije pri Vrhovnom štabu Velika Britanija je de facto priznala NOV i POJ, što je omogućavalo pomnu saradnju Josipa Broza Tita sa britanskim brigadirom i u pogledu odabiranja ciljeva koje treba bombardovati.

Istorijski izvori pokazuju da je i Vrhovni štab NOV i POJ zahtijevao od podređenih štabova i vojnih jedinica da dostave ciljeve koje treba bombardovati. Tako vrhovni komandant Josip Broz Tito 1. novembra 1943. godine zahtijeva od Štaba 2. korpusa NOVJ: „Javite nam mjesta koja treba bombardovati”. U odgovoru Štaba 2. korpusa od 2. novembra navodi se da treba bombardovati Cetinje, Podgoricu i Nikšić. Istog dana uputio je istovjetni zahtjev Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske i, takođe, idućeg dana dobio odgovor da treba bombardovati Gospić, Bihać, Karlovac, željezničke stanice u Zagrebu i Novskoj.

Ispunjeni zahtjevi

Američki major Luis Hjut (Luis Huot), predstavnik Ureda za strateške službe (Office of Strategic Services), isporučio je značajnu pomoć partizanskim jedinicama u oružju i drugom materijalu, početkom oktobra 1943. godine. Tom prilikom se susreo i sa Josipom Brozom Titom (24. oktobra) i

o tome ostavio svjedočenje u svojoj knjizi *Guns for Tito* (New York 1945):

„Tito je od saveznika zatražio podršku i raznoraznu pomoć. Obećao sam da ću njegove potrebe prenijeti najodgovornijima i izrazio sam uvjerenje da možemo ispuniti većinu njegovih zahtjeva. (Sve smo ih ispunili). On (Tito) je tražio da bombardujemo određene gradove, da žestoko bombardujemo neke pozicije, da povremeno iz vazduha podržimo njegove snage na ključnim mjestima”.

Dokumenti i svjedočanstva

PREM 3/511/2 MINISTAR PREDSEDNIK MARŠALU TITU, DATIRANO 8. SIJEČNJA 1944.

Gospodine, Zahvaljujem mnogo na ljubaznim željama u vezi s mojim zdravljem s Vaše strane i strane herojske, patriotske i partizanske vojske Jugoslavije. Od majora Deakina, koji je moj prijatelj, saznao sam sve o Vašim junačkim naporima. Najozbiljnije Vam želim pomoći koliko je u ljudskoj moći, šaljući Vam snabdijevanje morem, pružajući podršku iz zraka i komandosima koji će Vam pomoći u borbama na otocima. Brigadir Maclean je također moj prijatelj i kolega u Donjem domu. S njim će u Vrhovnom štabu uskoro služiti moj sin, major Randolph Churchill, koji je također član parlamenta.

2. Pred nama stoji najviši cilj: očistiti, naime, tlo Evrope od prljave nacifašističke ljage. Budite uvjereni da mi Britanci ne želimo diktirati budućoj jugoslavenskoj vladi. Istovremeno, nadamo se da će svi zajedno pridonijeti porazu zajedničkog neprijatelja što je više moguće i kasnije uspostaviti oblik vlade koji će biti u skladu s voljom naroda.

3. Odlučan sam u stavu da britanska vlada neće više Mihailoviću davati vojnu pomoć, već će pomagati samo vama, te bi nam bilo drago kad bi ga jugoslavenska kraljevska vlada otpustila iz svoga sastava. Ali kralj Petar Drugi je kao mladić izmakao izdajničkim pandzama regenta, kneza Pavla, i došao k nama kao predstavnik Jugoslavije i kao mladi vladar u nevolji. Ne bi bilo plemenito ni časno od Velike Britanije da ga odgurne. A ne možemo zahtijevati od njega ni da prekine sve postojeće veze sa svojom zemljom. Nadam se stoga da ćete shvatiti da ćemo u svakom slučaju ostati s njim u službenim odnosima dok ćemo istovremeno Vama davati svu moguću vojnu pomoć.

Nadam se također da s obje strane može doći do prekida sporova jer oni samo pomažu Nijemcima.

4. Možete biti uvjereni da ću raditi u najužoj vezi sa svojim prijateljima maršalom Staljinom i predsjednikom Rooseveltom; i iskreno se nadam da će vojna misija koju sovjetska vlada šalje u Vaš Vrhovni štab raditi u sličnom skladu s anglo-američkom misijom na čelu s brigadirom Macleanom. Molim Vas, dopisujte se sa mnom preko brigadira Macleana i obavijestite me kad god budete mislili da Vam nečim mogu pomoći, jer ću svakako učiniti sve što mogu.

5. Nadam se kraju Vaših stradanja i oslobođenju cijele Evrope od tiranije. Vjerujte mi iskreno Vaš
WINSTON S. CHURCHILL TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 75.

Panične bježanje

Samo nekoliko dana poslije Teheranske konferencije, na kojoj su Čerčil, Ruzvelt i Staljin odlučili da pružaju pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije, Josip Broz Tito je već 9. decembra 1943, u ime Vrhovnog štaba, obnarodovao da predstoji sadjejtvo savezničke avijacije sa partizanskim snagama, ukazujući na potrebu zaštite stanovništva, koje bi trebalo da napušta prije svega naseljena mjesta u kojima se nalaze vojni objekti, preduzeća, ukoliko zaprijeti opasnost od bombardovanja.

Budući da su bombardovanja bila sastavni dio vojnih operacija, kako saveznika, tako i okupatorske avijacije, okupacijska vlast je u Podgorici, kao i drugim crnogorskim gradovima, znakovima za uzbunu - sirenama, upozoravala stanovništvo da napusti grad i druga naseljena mjesta. To su bile panične bježanje, kada su stanovnici Podgorice provodili dan u pećinama Morače i Ribnice i na okolnim brdima i selima, a vraćali se kućama u smiraj dana, odnosno kada čuju znak za prestanak opasnosti. I stanovništvo drugih gradova u Crnoj Gori takođe se danju sklanjalo i napuštalo grad.

Uporni zahtjevi

Dvadesetog decembra 1943. Tito javlja Štabu mornarice NOVJ za delegaciju NOV i POJ u Bariju: „*Ne samo da dozvoljava(m), nego i moli(m) da američka avijacija podupre naše operacije. Saopštite gen(eralu) Djulitu da hitno pošalje jednog oficira avijatičara da mu damo ciljeve. Tito.*”

Predloge za bombardovanje davali su samoinicijativno i ovlašćeni komandanti. Pomoćnik načelnika Drugog udarnog korpusa NOVJ pukovnik Obradović u izvještaju Štabu II korpusa od 11. decembra 1943. navodi da bi „trebalo stvarno ponovo tražiti da se bombarduje Prijepolje i Pljevlja”.

Karakterističan je zahtjev zamjenika komandanta Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku pukovnika Đorđija Miraševića i pomoćnika komesara Mila Jovičevića od 14. januara 1944. godine Štabu II udarnog korpusa: „...Napominjemo da svaka pojava savezničkih aviona povoljno utiče na političko raspoloženje naroda.

Bilo bi vrlo dobro ako bi saveznici bombardovali Podgoricu ili Nikšić.”

U toku s planovima

Ostvarujući koordinaciju sa savezničkom komandom u južnoj Italiji, Vrhovni štab NOV i POJ je, sudeći po naređenju Štaba Primorske operativne grupe od 18. marta 1944. godine Štabu VI crnogorske NOU brigade, bio upoznat sa pojedinim konkretnim planovima savezničkog vazduhoplovstva. „Ovih dana Englezi će bombardovati Nikšić. Dan bombardovanja naknadno će se odrediti i mi ćemo vam to javiti”.

Štab VI crnogorske brigade imao je zadatak da sa svojim borcima blokira Nikšić i da „u slučaju kada avioni budu bombardovali Nikšić, treba koristiti paniku neprijatelja i to tako da sve one koji budu bježali radi spasavanja dočekivati vatrom i uništavati. Koristiti situaciju i zauzeti Uzdomir. Prije ovoga potrebno je zauzeti i uzeti Kulinu. Ukoliko se stvori situacija jakim bombardovanjem koristiti je i upasti u grad”.

Dokumenti i svjedočanstva

CRNOGORCI!

NIKŠIĆ APELUJE NA VAS! RADIOGRAM CRVENOM KRSTU U GENFU OD 11. APRILA 1944. G. Javljam čitavom svijetu iz bombardovanog grada Nikšića i u ime čitavog građanstva, da su saveznici dana 7. i 8. aprila ove god. napali naš mirni i otvoreni grad Nikšić. Pod njegovim ruševinama pronašlo se ranjenih i mrtvih oko 500 ljudi, žena i djece; ostalo građanstvo je ostalo bez krova nad glavom i prepušteno je svojoj sudbini. Englesko-amerikanski bombarderi, ne samo da su bombama najtežeg kalibra osuli grad, nego su čak i automatskim oruđem gađali civilno stanovništvo, kojom prilikom je ubijeno mnogo žena i djece. Iznenađujuće napadnuto građanstvo se nalazilo u svojim kućama i po ulicama. Drugi dio građanstva nalazio se na groblju, gdje su vršili sahranu svoje poginule braće i sestara. Sveštenici su bili u crkvi, gdje su se molili Bogu za pokoj mrtvih. Djeca u školi, kao i bolesnici u bolnici našli su toga kobnog dana svoju smrt. U gradu Nikšiću ne postoji nikakva industrija niti kakvi saobraćajni čvor a sem toga u gradu nije bilo nemačkih vojnika. Pozivam Engleze, Amerikance i Sovjete da sami bace pogled na svoja gnusna djela, koja su počinili u nevinom i nezaštićenom gradu Nikšiću! Rat će se nekad završiti, a ruševine i grobovi će ostati kao vječiti dokaz i uspomene njihovog zlikovačkog rada i njihove takozvane kulture.

PREDSJEDNIK OPŠTINE GRADA NIKŠIĆA

Gornji radiogram vam jasno pokazuje kakvoj „pomoći” se možete nadati od Amerikanaca, Engleza i

Boljševika, ali što je još žalosnije, ovaj grozni napad je izvršen po želji „maršala” Tita Josipa Broza, kao što je to javio Radio London. Zato nemojte se dalje boriti za zlikovce i narodne izdajnike, već se pridružite nacionalistima. Stupite u redove onih koji se bore za pravo i slobodu svoje otadžbine. Ko može da izbjegne iz partizanskih redova, biće kod nas dobro primljen.

51-KC-11-444 VIII, 9347/H 1.g-37/44

Kazna za nedužne

U teškim borbama koje su vodile jedinice Primorske grupe Lovčenskog i Zetskog odreda na komunikaciji Podgorica - Danilovgrad - Nikšić s ciljem da se onemogući uspostavljanje veze sa opkoljenim neprijateljskim garnizonom u Nikšiću, komandant RR korpusa NOVJ Peko Dapčević 30. marta 1944. godine traži od Vrhovnog štaba NOVJ da „saveznici što prije bombarduju Nikšić”. I u izvještaju od 1. aprila 1944. Peko Dapčević ponavlja svoj zahtjev Vrhovnom štabu NOVJ da „bombardovanje Nikšića bi nam umnogome olakšalo situaciju”, jer je jedan njemački puk sa 1500 četnika ovladao komunikacijom Danilovgrad-Nikšić.

U odgovoru Štabu 2. korpusa NOVJ od 4. aprila 1944. iz Drvara Tito saopštava : „... Tražili smo bombardovanje (njemačkog garnizona) u Nikšiću”.

Leci koji nijesu stigli

Saveznička avijacija je bombardovala Nikšić 7. i 8. aprila 1944. i nanijela velike gubitke nedužnom i nemoćnom civilnom stanovništvu i njihovoj imovini. Okupator nije imao žrtava, kako se to navodi u objavljenim dokumentima (Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom 19).

U izvještaju Štaba 9. crnogorske NOU brigade od 2. aprila 1944. godine Štabu III udarne divizije NOVJ kaže se: „U Podgorici i okolini su Saveznici bacili letke u kojima su opominjali građanstvo da će poslije 1. maja nastati bombardovanje svih gradova koje drže Njemci, pa opominju narod na evakuaciju gradova”.

Prema izjavi Podgoričana, leci sa takvom sadržinom nijesu nikada bacani. Naprotiv, u lecima je pisalo, sjećaju se oni, da se građani grupišu u centru grada, jer će periferija na kojoj se nalaze utvrđene njemačke snage biti bombardovana.

Ma koliko sjećanja bila nepouzdana, za navode Štaba 9. crnogorske brigade takođe nema drugih dokaza, jer ni jedan letak nije sačuvan da bi se oni mogli potvrditi.

Bez ikakvih dokaza

Vrhovni komandant NOVJ J. B. Tito upozorio je stanovništvo na okupiranoj teritoriji: „Počev od danas (6. aprila, prim. B.K.) biće sve jači i napadi avijacije naših saveznika. Zbog toga opominjemo svoje baze da odmah napuste ta mjesta. Radnici treba da napuste smjesta sva preduzeća i fabrike, a naročito železničke pruge”.

Koliko su ovakva upozorenja bila poznata građanima u okupiranim teritorijama nije moguće pouzdano utvrditi. Nijesu ostala u sjećanju građana Podgorice, Nikšića, Pljevalja, Danilovgrada, Bijelog Polja... Pored toga, okupator je rigorozno kažnjavao svako širenje propagande, slušanje radio-vijesti i sl. Isto tako, ovakvi pozivi da radnici napuste preduzeća i fabrike mogli su da imaju sasvim drugi karakter, što je razumljivo jer su proizvodni pogoni na okupiranoj teritoriji radili za potrebe Njemaca.

Ono što je sasvim izvjesno i što se može pratiti u istorijskim izvorima jeste činjenica da su saveznička bombardovanja jugoslovenskog prostora od 6. aprila 1944. znatno intenzivirana.

Dokumenti i svjedocanstva

MINISTARSTVO VOJSKE, MORNARICE I VAZDUHOPLOVSTVA KRALJEVINE

JUGOSLAVIJE Str. Pov. O. Br. 807 3. novembra 1943 god. Kairo MINISTARSTVU INOSTRANIH POSLOVA.

Iz Odeljka Vrhovne Komande pod Str. O. Br. 661 od 3 novembra 1943 godine primljen je sledeći Izveštaj: "Vojni izaslanik u Vašingtonu sa Pov. Br. 408/43 izveštava:

U Ministarstvu Rata ugovoreno:

1. - Naši avijatičari ulaze kao naša jedinica u LDZ Air Force koji će uskoro preći na Siciliju.
2. - Upotreba prvenstveno nad Jugoslavijom, ratni zadaci i bacanje materijala Draži. U ovome cilju dobiće da voze i transportne avijone kada treba baciti materijal.
3. - Posade će se čuvati prvenstveno za bacanje materijala a za operacije izuzetno samo po jedan do dve posade i to samo nad Jugoslavijom. Usvojena je naša želja da se što više štede za zadatke nad Jugoslavijom. To je želja i Pretsednika Ruzvelta.
4. - Pretsednik Ruzvelt izdaće Ajzenhaueru naređenje da izlazi do krajnjih mogućnosti u susret svim našim željama.
5. - Baze za rad nad Jugoslavijom biće na Siciliji a zatim u Italiji.
6. - Oznake na avionima a pored naših i američkih zbog veće bezbednosti izašli su u susret svima našim željama. Lično Pretsednik Ruzvelt izdao instrukcije posle razgovora sa Ambasadorom Fotićem koji je u ime Kralja podneo zahteve". Po referisanju g. Ministru prednje se dostavlja sa molbom na znanje. Po Zapovesti Ministra, Zastupa Načelnika, đenštáb. major, (potpis nečitak)

A VII, EV, k. 7 II, 34/10-2 MINISTARSTVO VOJSKE, MORNARICE I VAZDUHOPLOVSTVA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE Br. 177 10-XII-1943. Pretsedništvu Ministarskog Saveta. Đeneral Mihajlović svojom depešom od 23 ov. m. molio je da se u slučaju bombardovanja vojnih objekata u Beogradu, ne bombarduje logor na Banjici, pošto u njemu ima na hiljade uhapšenih naših nacionalnih ljudi. Isto tako đeneral Mihajlović napominje da se prilikom bombardovanja vojnih ciljeva u Jugoslaviji ne vrši mitraljiranje, jer onda strada građansko stanovništvo, kao što se desilo u Nišu, Podgoricu, Šibeniku i Kninu. Molim da se u ovom smislu upute pretstavke britanskim i američkim nadležnim vlastima, sa napomenom da đeneral Mihajlović nije načelno protiv bombardovanja objekata u Jugoslaviji, pošto naprotiv već dve godine ovo traži i daje ciljeve. Po zapovesti Pomoćnika Vrh. Komandanta potpukovnik, (potpis nečitak) A VII, EV, k. 7 II, 14/12-1

Bez preciznih ciljeva

Mnogobrojne žrtve civila i enormna razaranja gradova uticali su na opreznije i preciznije upućivanje zahtjeva Vrhovnog štaba NOVJ štabovima korpusa za izbor ciljeva koje treba bombardovati. U skoro svim zahtjevima do 19. aprila 1944. izričito se naglašava: „Javite nam odmah koja mjesta treba bombardovati”. I odgovori su, takođe, veoma precizni, u njima se nabrajaju mjesta-gradovi. Takav način neselektivnog bombardovanja imao je za posledicu brojne žrtve nemoćnog stanovništva i razaranja imovine u naseljima, kulturno-istorijskih spomenika, sakralnih objekata, škola i sl., a okupator skoro da nije imao gubitaka.

Strategijski objekti, po pravilu, nijesu stradali. Zbog toga se vrhovni komandant NOVJ maršal Tito opreznije obraća Štabu 2. korpusa 19. aprila 1944. godine: „Javite nam odmah koja mjesta treba bombardovati. Znajte da ovo opet ja primam na dušu i prema tome dolaze u obzir važni vojnički objekti”. U odgovoru Štaba 2. korpusa NOVJ stoji da su to Sjenica, Bijelo Polje i Podgorica. O „važnim objektima” ni riječi.

„Još ne znamo rezultate”

I 20. aprila 1944. Peko Dapčević i Mitar Bakić ponavljaju svoj predlog Vrhovnom štabu NOV i POJ: „Neka bombarduju Sjenicu, Bijelo Polje i Podgoricu”.

O katastrofalnom bombardovanju Podgorice 5. maja 1944. godine, koje je imalo za posljedicu enormne ljudske žrtve i materijalna razaranja, komandant Štaba 2. korpusa u izvještaju Vrhovnom štabu NOVJ javlja: „5. ov. mj. saveznička avijacija je bombardovala vojne objekte u Podgorici i okolini. Još ne znamo rezultate”.

Savezničko bombardovanje Nikšića i Podgorice Štab 2. korpusa (6. maja 1944) koristi da pozove sposobne za borbu da napuste gradove i priključe se Narodnooslobodilačkom pokretu, i upozorava: „Naši saveznici bombardovaće i danju i noću sva mjesta koja neprijatelju služe. Odmah napuštajte gradove i sva mjesta u kojima se zadržava okupator. Sposobni za borbu, prilazite našim slavnim brigadama”.

„Značajna pomoć”

U izvještaju borbenih jedinica na terenu Crne Gore jasno su naznačeni razlozi savezničkog bombardovanja. Štab 9. crnogorske NOU brigade (komandant major Vojo Todorović i politički komesar Milisav Koljenšić) 16. maja 1944. izvještava Štab 3. divizije NOV o jačini neprijateljskih snaga na prostoru oko Podgorice:

„Ako bi uskoro uslijedilo makar i manje bombardovanje njihovih položaja, a specijalno okolnih sela oko Podgorice, te Kaznovice - Spuške Glavice - Taraša, nastala bi takva situacija kod njih (četnika, prim. B. K.) da bi sve ono što zaista nije direktno uzelo učešća u pojedinim zločinima izašlo i tražilo zaštitu i utočište kod naše vojske”.

Savezničko bombardovanje je doživljavano kao značajna pomoć za „poboljšanje prilika i razbijanje jednog velikog četničkog uporišta” i onemogućilo ih je da uz pomoć Njemaca prošire teritoriju „naročito na sektoru Bjelopavlića - Pipera, gdje su naše snage vrlo male”.

Dokumenti i svjedočanstva

TELEGRAM NAV-N-T-3M F. 663/689 HITNO POVERLjIVO Komandi 2. oklopne armije Dnevni izveštaj od 6.5.44.

- 1) Teško neprijateljsko bombardovanje na Podgoricu. Višestruki napadi aviona za niski let u području korpusa i naleti u cilju snabdevanja bandi. Inače opšta situacija je nepromenjena. Vreme: sunčano, vedro.
- 2) 181. pešadijska divizija: U 12.45 do 13.30 časova u tri puta teško bombardovanje od oko 120-150 bombardera na Podgoricu, naročito unutrašnji deo grada, radio-stanicu i mostove. Grad razoren 60 posto. Do sada su utvrđeni sopstveni gubici: 8 mrtvih, među njima jedan oficir, 25 ranjenih (procenjeno). Civili: Do sada 120 ranjenih, mnogo mrtvih i još ranjenih čiji broj još nije utvrđen. Poginuo je major Lašić. Uništeni su jedna laka poljska haubica i dvoja kola za vuču, a oštećena je jedna laka poljska haubica. Isteklo je 800 litara pogonskog goriva. Zarobljena su 4 engleska i 2 italijanska pilota koji su iskočili padobranom (bez obaranja aviona). U rejonu Čevo-Markovica nema nikakvih borbi. Izviđačka patrola je pronašla još 45 mrtvih na strani neprijatelja od 4.5. Izbrojano je, dakle, ukupno 73 mrtvih. Zarobljen je jedan engleski pilot za koga je bilo javljeno da je odstreljen 24.4. i da je umakao. Napadima aviona za niski let puta 5 oštećen je jedan kamion, ušće Bojane i jedan motorni čamac. 297. pešadijska divizija: Napadima više puta aviona za niski let u rejonu Fieri-Kavaja nastale su male štete u vojnoj imovini. Pozadina Nemačkog generala u Albaniji: Borbena grupa Kičevo (k-t major Stroške /Stroschke/, komandant fizilirskog bataljona 297. divizije) potčinjena je Nemačkom generalu u Albaniji za raščišćavanje puta i železnice Kičevo-Struga. Gubici: 4. četa fizilirskog bataljona 197. divizije u borbi 4.5: poginulo 6 vojnika, 6 teško ranjeno (šadr.) /Schadr. - načelnik/, tri lako ranjeno. Rejon Pogradec: nema nikakvih naročitih događaja.
- 3) 5. četa 334. fizilirskog puka povukla se iz Beograda i angažovala se u rejonu Grahova. 6. četa 334. fizilirskog puka koja je tamo smenjena, premeštena je u Ercegnovi. Delovi 2. bataljona 2. puka

Brandenburg stigli su u Strugu (6. i 7. četa). Prva baterija protivtenkovskog divizion 297. divizije vratila se natrag iz Podgorice u Sukth (4 km severo-zapadno od Shijak-a). 4. Marševska četa Poljskog dopunskog bataljona 197. divizije stigla je kompletna u Kičevo i Gostivar. Komanda XXI brd. A.K. Operativno odeljenje, pov. br. 3125/44 od 6.5.44. U 8,30 čas. (Potpis nečitak)
Preveo: Todosijević Momčilo

Predlozi ne nedostaju

I druge partizanske jedinice dostavljale su svoje predloge u kojima se traži od rukovodstva viših jedinica da prenesu Vrhovnom štabu NOV i POJ njihove zahtjeve za bombardovanje gradova u kojima su se nalazile neprijateljske snage. Takođe i istaknuti pojedinci u vojnoj hijerarhiji NOP-a pravili su takve zahtjeve.

Tako, na primjer, general-major Vladimir Velebit obavještava maršala Tita:

„Prema naređenju druga general-lajtnanta Arse Jovanovića pošao sam do brigadira Maklina i zamolio ga da prenese komandi Savezničkog vazduhoplovstva obaveštenje da se neprijateljske snage koncentrišu u Pljevljima, Prijepolju, Sjenici i Podgorici i zamolio sam da se ova mesta što hitnije bombarduju. Pored toga sam ga zamolio da poveća patroliranje lovcima i lovcima bombarderima nad neprijateljskim komunikacijama u tom području”

(Borovik, 10. juna 1944).

Dvojica vođa

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito, za razliku od Draže Mihailovića, realno je sagledavao političku situaciju i pratio raspoloženje naroda za borbu protiv neprijatelja, kao i promjenljivi raspored odnosa i snaga na domaćem i međunarodnom ratištu. Draža Mihailović, veliki kalkulator i kombinator, previše je oklijevao, da bi se na kraju sasvim preračunao, izgubivši tlo pod nogama i prisutnost duha, ušao u kompromitujuće saradničke kombinacije sa Njemcima, Italijanima i ustašama, koje su rezultirale konačnom propašću.

Robujući ideologiji primitivnog nacionalizma pod lozinkom očuvanja srpstva, sna o jakoj i homogenoj Srbiji, borbi protiv komunista, biti vjeran saveznicima i čekati njihovo iskrcavanje, koje će mu donijeti vlast i ostati samo deklarativno antifašista, bez borbene aktivnosti, opšta su mjesta četničkog pokreta.

Tito je koristio svaku povoljnu priliku da pokaže, i riječju i djelom, snagu pokreta kojim je rukovodio, saradujući sa saveznicima - istočnim i zapadnim - bez oklijevanja, do kraja borbenu i politički osmišljeno, ističući svoje potrebe i nove zahtjeve prema saveznicima. Pored toga, Tito nije ignorisao ni pregovore sa Njemcima - kad je to izuzetna situacija zahtijevala.

Titovo naređenje

Kao izraz takve politike je i Titovo naređenje od 12. do 14. juna 1944, dostavljeno svim operativnim štabovima NOVJ s kojima je Vrhovni štab NOV i POJ tada bio u direktnoj radio-vezi, u kome ih obavještava da će saveznička vazduhoplovna pomoć jedinicama NOV biti veća i da je neophodno da se savezničkim oficirima i vojnim misijama koje su se nalazile pri vojnim komandama daju podaci o kretanju, koncentraciji, namjerama, raznim slagalištima, aerodromima i aktivnostima neprijateljske avijacije; gradovima i selima koje drže partizani, granicama slobodne teritorije, napredovanju partizanskih i neprijateljskih snaga.

„Zahtjeve za bombardovanje trenutnih taktičkih ciljeva neka postavljaju sami štabovi”, a Vrhovni štab će „obezbijediti bombardovanja u skladu većih operacija naših snaga, strategijska bombardovanja, davati prvenstveno bombardovanjem na pojedinim sektorima itd”.

Dokumenti i svjedočanstva

IZVJEŠTAJ ŠTABA TREĆE UDARNE DIVIZIJE OD 30. OKTOBRA 1943. GOD. ŠTABU DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ O ČIŠĆENJU ČETNIČKIH BANDI U GORNJOJ I DONJOJ MORAČI I O REZULTATIMA SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA PODGORICE ŠTAB II UDARNE DIVIZIJE NOV JUGOSLAVIJE Pov. br. 56 30-H-1943 g. ŠTABU II UDARNOG KORPUSA...

Od Glavnog štaba obaviješteni smo o pojedinostima bombardovanja Podgorice. U bombardovanju je učestvovalo 30 savezničkih aparata. Rezultat bombardovanja: 150-200 mrtvih i ranjenih njemačkih vojnika i oko 100 civila. S druge strane saznajemo da je jedan saveznički aparat oboren ali da se posada spasla bjekstvom u nepoznatom pravcu. 27. ov. mj. bombardovani su Skadar i Bar. Poslije ovog bombardovanja avioni su nadlijetali nad Podgoricom ali nijesu bombardovali. Za štab Komandant, pukovnik Radovan (Vukanović) Zbornik NOR-a, tom III, knj. 6, dok. br. 42. NAREĐENJE ŠTABA DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ OD 30. OKTOBRA 1943. GOD. POTČINJENIM JEDINICAMA DA DO 15. NOVEMBRA UPUTE SVE AVIJATIČARE BIVŠE JUGOSLOVENSKE VOJSKE U ŠTAB KORPUSA Š T A B II UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE Br. 159 30. oktobra 1943 god. u 10.00 čas ŠTABU Sve avijatičare bivše jugoslovenske vojske (leteće osoblje) koji se sada nalaze po Vašim jedinicama uputite, bez obzira na položaj na kome se sada nalaze, Štabu korpusa. Navedeni avijatičari da budu u ovome Štabu neizostavno 15 novembra t.g.

S drugarskim pozdravom
SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Za štab komandant generalmajor Peko Dapčević DOSTAVLJENO: 1. Štabu II proleterske divizije 2. Štabu III udarne divizije 3. Glavnom štabu za C. Goru i Boku 4. Štabu VI proleterske brigade Zbornik NOR-a, tom III, knj. 6, dok. br. 44. (ŠTABU) II KORPUSA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE JUGOSLAVIJE Javite nam mjesta koja treba bombardovati. Tito A -VII, Fond NOR, kut. 731, reg. br. 4-38-9. 1. novembar 1943. (J a j c e) (GLAVNOM ŠTABU NOV I PO HRVATSKE) Javite koja mjesta treba bombardovati. Tito 1. novembar 1943. (J a j c e) A-VII, Fond NOR, kut. 119/2, reg. br. 4-1.

DRUGI DIO

Nedjelja pacova

Dražić i Tito tražili bombardovanja. Napadi na nedužne civile umjesto na okupatorske jedinice. Dugo ćutanje o preko dvije hiljade žrtava. Crnogorski gradovi pod tepisima bombi. Dokumentarna hronika jedne doskora zatamnjene strane naše novije istorije Na sastancima u Kazerti i Napulju (6-14. avgusta 1944) Josipa Broza Tita sa savezničkim vrhovnim komandantom za Sredozemlje Henrijem Vilsonom, general-pukovnikom V. Eliotom, brigadirom F. Maklinom i drugim, i posebno sa Vinstonom Čerčilom, dogovoreno je koordiniranje partizanskih akcija u Jugoslaviji sa ratnim vazduhoplovstvom za Balkan. Jedinice NOVJ imale su da planiraju i izvode napad na pojedine objekte, naseljena mjesta i neprijateljske snage na svakom mjestu, dok bi saveznička avijacija pružala vazdušnu podršku rušeći, prije svega, komunikacije, važnije objekte, vodene puteve i jadransku obalu. General-pukovnik H. Vilson saopštio je Titu da je za uspješno dještvo vazduhoplovnih snaga važno da partizanski komandanti dostavljaju obavještenja o kretanjima neprijateljskih jedinica i ciljevima koje treba bombardovati.

Noću i danju

Postignuti dogovor o zajedničkim djejtstvima snaga savezničkog balkanskog vazduhoplovstva i jedinica NOVJ rezultirao je široko zamišljenom akcijom zvanom „Ratweek” (Retvik - „Nedjelja pacova”). Operacija je trebala da traje od 1. do 7. septembra 1944. s ciljem da se onemogući nesmetano povlačenje njemačkih snaga prema sjeveru, prije svega iz Grčke i Albanije preko Jugoslavije.

Budući da su za povlačenje korišćene prije svega komunikacije, to je prema planu trebalo usredsrediti napade na njihovo onesposobljavanje, tako što bi snage NOVJ djejtvovala noću, a saveznička avijacija danju. U planiranim operacijama učestvovala je saveznička 15. vazduhoplovna armija generala Natana Tvinginga i balkanske vazduhoplovne snage pod komandom britanskog vicemarsala avijacije Vilijama Eliota.

Vrhovni štab NOVJ i POJ angažovao je osam korpusa sa 25 divizija, ili oko 130 000 boraca, sa planiranim zadatkom da ruše važne objekte i onesposobljavaju komunikacije. Djejtva su bila usmjerena na unaprijed planirane glavne komunikacijske pravce, posebno na relaciju Beograd-Solun.

Na taj način je na skoro čitavom području Jugoslavije djejtvovala saveznička avijacija, po planiranim komunikacijama i vojnim objektima, što je imalo za posljedicu i velika ljudska stradanja civilnog stanovništva i enormna materijalna razaranja. Nepreciznost bombardovanja i izručivanje tzv. „tepih-bombi” na gradove imali su tragične posljedice za stanovništvo.

Koordiniranje akcija

Pored operacije „Retvik”, brojni partizanski izvještaji, koje objavljujem u ovoj knjizi, potvrđuju koordiniranost akcija snaga NOVJ sa savezničkim vazduhoplovstvom.

Vrhovni štab NOV i POJ nije prihvatio u svim slučajevima predloge operativnih štabova za bombardovanje naznačenih ciljeva. Zahtjev Glavnog štaba NOV i PO Slovenije da bi „zbog postojeće situacije u Ljubljani i opšte vojne situacije u Sloveniji” trebalo bombardovati ljubljanski kolodvor, Vrhovni štab NOV i POJ je odbio (odgovor od 2. jula 1944) s obrazloženjem da saveznička avijacija bombarduje s velike visine i „zbog toga može biti mnogo civilnih žrtava”, te da naznačeni kolodvor „nema nekog naročitog značaja, jer to nije krupna raskrsnica”.

Dokumenti i svjedočanstva

Ambasada Kraljevine Jugoslavije London AIDE MEMOIRE Saveznički glavni štab u Kairu, saopštio je u svom zvaničnom obraćanju da je u zadnjih nekoliko dana izvršeno više avionskih napada na različite gradove i željezničke pruge u Jugoslaviji. Među njima Beograd, Niš, Leskovac, Banja Luku, Nikšić i dr, bili su žestoko bombardovani i pretrpjeli su velike ljudske žrtve i materijalnu štetu. 2. U svojoj radio emisiji za Jugoslaviju, a posebno u svom popodnevnom programu 9. aprila 1944, BBC je, u dodatku informaciji koja se tiče samog bombardovanja, dao opsežan komentar o izjavi koju je dao Glavni štab u Kairu da je ova akcija bila preduzeta na zahtjev „Maršala” Tita a njen cilj je bio da se slome tačke otpora napadnute od strane partizanskih snaga. Kao što je rečeno i objašnjeno na BBC-ju svrha ove akcije je bila više političkog nego vojnog karaktera i bila je sračunata da se ojača pokret predvođen „Maršalom” Titom. Jugoslovenska Vlada je duboko zabrinuta što se ova bombardovanja prikazuju kao intervencija u korist jedne a protiv druge strane, na taj način se na jugoslovenski narod ostavlja utisak da Saveznici ne samo da se bave sa čisto unutrašnjim sporovima već aktivno pomažu jedan politički pokret koji je cijelom jugoslovenskom narodu stran i negativan. Jugoslovenska Vlada ne vjeruje da je Saveznička vrhovna komanda na Srednjem istoku, odvojeno od vojnih razloga, preduzimala bombardovanja određenih mjesta u Jugoslaviji, sa ciljem da pomaže bilo koji politički pokret, kao što bi se moglo shvatiti iz gore pomenute emisije BBC-ja. 3. Vrlo je bitno naglasiti da jugoslovenska vlada sa najvećim

interesovanjem prati svaki korak koji preduzimaju savezničke snage da bi porazile zajedničkog neprijatelja gdje god da se nalazi i sasvim je svjesna vojnih razloga koje saveznička vrhovna komanda mora razmatrati za ovu svrhu. Istinska i neprekidna borba koju je jugoslovenski narod započeo svojom voljom i svojom nezavisnom odlukom traje već tri godine i ogromni gubici koje je već doživio u zajedničkoj borbi najbolji su dokaz njegove nepokolebljive riješenosti da podnese sve neophodne žrtve u nadi da će ubrzati pobjedu svih ujedinjenih nacija. Bez obzira na ovo, jugoslovenska vlada duboko je ožalošćena saznanjem da je jugoslovenski narod, pošto je podnio vatru i krv neprijateljske okupacije, sada stavljen u poziciju da ga bombarduju saveznici. Po njenom mišljenju, savezničko bombardovanje jugoslovenskih gradova izuzetno će uvrijediti jugoslovenski narod i psihološki i politički efekti daleko će nadmašiti prednosti na vojnom planu dostignute ovakvom akcijom. Osim toga, moglo bi uticati na slabljenje jačine opšteg narodnog otpora protiv osvajača. 4. Jugoslovenska vlada je zabrinuta mogu li se preduzeti neophodni koraci sa savezničkom vrhovnom komandom i drugim kompetentnim vlastima da bi dali bilo kakvu moguću reviziju politike bombardovanja jugoslovenskih gradova, gdje god ova politika nije bazirana na snažnim vojnim razlozima i da se ova bombardovanja ne bi smjela reprezentovati kao politička mjera nego samo kao vojna neophodnost. 6267/1496/792 Forin ofis, S.W.1. 02.05.1944.

Gospodine, Sekretar Eden me ovlastio da Vas obavijestim da je 18. aprila jugoslovenski Ambasador zvao Forin Ofis i žalio se na bombardovanja koja smo posljednjih nedelja izveli na različite gradove i željezničke pruge u Jugoslaviji. Njegova ekscelencija je obaviještena da su ova bombardovanja dio opsežne operacije protiv neprijatelja i da je nemoguće reći da će biti obustavljena. On se ipak mogao uvjeriti da su naši piloti dobili izričite instrukcije da gađaju isključivo vojne ciljeve i da koliko je to god moguće pokušaju da izbjegnu civilne žrtve. Ambasadoru je takođe ukazano na ono što sada preduzimamo u Francuskoj. S poštovanjem Vaš odani sluga, Narednik A.R. Denj Pomoćnik sekretara Ministarstva za vazduhoplovstvo Prevod: S. i N. K. FO 371-44335 FILE No 1496

Teške posljedice

Misao o posljedicama bombardovanja sazrijevala je i u glavama Vrhovnog štaba NOV i POJ. U radiogramu od 16. jula 1944. obavještavaju se operativni štabovi o planovima saveznika da će „tući saobraćaj na svim putevima” i da „naznače savezničkim misijama koje puteve i saobraćaj ne treba da tuku”.

U uslovima kada su saveznici uspostavili potpunu nadmoć i kontrolu nad vazдушnim prostorom Jugoslavije i šire, kada neprijatelj nije bio više u stanju da se suprotstavlja operacijama angloameričke avijacije, savezničke akcije bivaju učestalije i sve snažnije. Teška razaranja u uslovima kada se približavao kraj rata, kao i samoinicijativno određivanje ciljeva i donošenja odluka Ficroja Maklina koji će se gradovi bombardovati, naveli su vrhovnog komandanta Tita da svom Vrhovnom štabu 19. oktobra 1944. iz Vršca javi: „Saopštite Maklinu da sada nije više poželjno bombardovanje gradova koje on predlaže. Svi ovi gradovi biće uskoro u našim rukama i ja sam odlučno protiv rušenja istih”.

Ovo Titovo reagovanje bilo je odgovor na depešu Vrhovnog štaba NOV i POJ od 19. oktobra 1944. kojom je obaviješten o predlogu Ficroja Maklina, šefa britanske misije pri Vrhovnom štabu, da se teško bombarduju Skoplje, Kosovska Mitrovica i Kraljevo, gdje su se, po britanskim procjenama, nalazile snažne neprijateljske snage. Samo nekoliko dana kasnije (30. oktobra) Tito iz Beograda Štabu 8. udarnog korpusa naređuje:

”...Za taktičko bombardovanje i sadejstvo engleske avijacije s vašim trupama direktno tražite pomoć preko britanske misije kod vas”.

U naređenju svim štabovima neposredno potčinjenim Vrhovnom štabu NOV i POJ od 4. novembra 1944. godine Tito saopštava da su Englezi obećali jaču vazduhoplovnu pomoć i saradnju s trupama na zemlji; da su im dati podaci koje komunikacije i prostorije mogu tući; da o svim promjenama situacije obavještavaju Vrhovni štab kako ne bi bile tučene njihove trupe, te da savezničkim avijatičarima za vezu treba omogućiti rad.

Teška razaranja ponovo su podstakla Tita da naredi zabranu bombardovanja „neposredne blizine Zagreba”, jer su „nekoliko naših gradova bez neke naročite vojničke koristi upropašćeni” i traži od

Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske da se sporazumije sa saveznicima da bombarduju komunikacije kuda se kreću neprijateljske jedinice i manja mjesta gdje su koncentracije neprijatelja (26. ×II/44). Vrhovni štab 18. jula 1944. obavještava Štab 1. proleterskog korpusa da će „prvog vedrog dana Saveznici bombardovati Pljevlja” i traži izvještaj o snazi njemačkog garnizona u Pljevljima i Prijepolju. Idućeg dana Tito je dobio odgovor od komandanta 1. proleterske divizije, potpukovnika Vasa Jovanovića da se u Pljevljima nalazi 800 Njemaca iz divizije „Brandenburg”, 500 četnika i 200 pripadnika muslimanske milicije, a u Prijepolju 600 Njemaca sa 80 vozila.

Dokumenti i svjedocanstva

FO 371/44363, R 6131/5961/92, str. 6. BRITANSKA AMBASADA ZA JUGOSLAVIJU KAIRO br. 127/ /36/182/44) / 8. travnja, 1944. TAJNA Državnom sekretaru vanjskih poslova Anthony Edenu, M.C.M.R., itd., itd. Sire, Imam čast izvijestiti Vas, da je maršal Tito zamolio brigadira Macleana da sa savezničkim vrhovnim komandantom osobno raspravi o ozbiljnim teškoćama koje su se pojavile zbog očajne nestašice hrane u područjima koja okružuju sadašnji partizanski glavni štab. Brigadir Maclean je izjavio da iz svojih vlastitih zapažanja može potvrditi da je osim civilnog stanovništva i nekih 50 000 partizanskih vojnika ugroženo glađu. 2. Brigadir Maclean poslao je izvještaj o toj situaciji direktno generalu Sir H. Maitlandu Njilsonu, ističući da je osim humanih razloga od vitalne vojno-operativne važnosti pružiti pomoć da bi partizani prebrodili slijedeći mjesec, a do toga vremena popravila bi se lokalna situacija u vezi s hranom. On predlaže da je potrebno stotinu avionskih tovara hrane i dodaje da maršal Tito želi da se hrani dade prioritet ispred svih drugih materijala. 3. Mislim da je jasno da se o akciji koja se može poduzeti da se udovolji navedenoj molbi mora odlučiti na čisto vojnoj osnovi. Izvještavat ću Vas dalje, čim saznam do koje mjere general Njilson smatra da je moguće i poželjno udovoljiti željama maršala Tita. (...) Imam čast (etc) Philip Broad

TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 123. DEPEŠA DRAŽE MIHAILOVIĆA BOŽIDARU PURIĆU, PREDSDJEDNIKU JUGOSLOVENSKE KRALJEVSKE VLADE U KAIRU O BOMBARDOVANJU BEOGRADA Br. 2318 od 21. 4. 1944.

Rezultat bombardovanja Beograda od zapadnih saveznika 16. i 17. aprila je takav da je stanovništvo Beograda podnelo ogromne žrtve. Od vojnih objekata jedino su pogođeni železnička stanica sa prostorijama, tvornica vojnog pribora i kuća u kojoj je Gestapo bio smešten na Dorćolu. Bombe su bacane po svim krajevima grada, čak su pogođene bolnice i sanatorijumi. Vojna bolnica, u kojoj su se nalazili naši zarobljenici povratnici radi lečenja, bila je pogođena. Dalje, srušene su sledeće ustanove: klinika za unutrašnje bolesti, dečja klinika, državna bolnica, opštinsko porodilište, zavod za izbeglu decu i mnogobrojne privatne zgrade. **Sledeća mesta u Beogradu** najteže su stradala: blizina Tehničkog fakulteta, Studentski dom i Slavija. Zatim Terazije, Nemanjina ulica, Miloša Velikog ulica, kraljice Natalije i Sarajevska ulica. **Takođe su nastradali blizina Pozorišta, Zeleni Venac i Nova pijaca. Na ulicama leševi žrtava svuda su prisutni.** Oni koji su preživeli ovo, razbegli su se na sve strane. Čitave ulice bile su u plamenu. Prva pomoć odmah je prestala da funkcioniše. I još uvek leševi se nalaze na ulicama. Posledice ovog bombardovanja daleko su gore od onog 6. aprila 1941. Beograd koji je dao 27. mart, nije zaslužio ovo.

General D. Mihailović, 21.4.1944.

Forenj ofis 371-44335

DR BOGOLJUB JEVTIĆ SIR ORME SARGENTU, STALNOM PODSEKRETARU FOREN OFISA O POSLJEDICAMA BOMBARDOVANJA BEOGRADA 16. I 17. APRILA 1944. ...

U vezi mog razgovora sa Vama povodom bombardovanja Beograda 16. i 17. aprila na pravoslavni Uskrs, imam čast da Vam dostavim sljedeće informacije koje smo primili iz Jugoslavije. Oko 1.500 bombi bačeno je na Beograd prilikom bombardovanja. Od 17 administrativnih djelova Beograda samo jedan nije bombardovan. Na 16 djelova grada bačene bombe ovako se mogu rasporediti: na dva dijela bačeno je po više od 300 bombi; na djelove pojedinačno između 50 i 100 bombi. Na ostale djelove manje od po 10 bombi. Ukupno je 687 zgrada srađeno sa zemljom. Oko 1.100

leševa je izvađeno iz ruševina. Broj teško ranjenih iznosi oko 14.000. Broj poginulih neprijateljskih vojnika nije poznat.

Vaš iskreni B. Jevtić, 16. 5. 1944.

Foren ofis 371-44335

Preuveličani efekti

Pljevlja su bombardovana 24. jula. U akciji je učestvovalo osam savezničkih aviona, koji su bacili 37 bomba, porušili su uže jezgro grada i **prouzrokovali smrt dvadesetak civila. U Prijepolju je porušeno pet kuća, a bilo je i civilnih žrtava.**

Andrijeвица je bombardovana na zahtjev Štaba 3. udarne divizije u vremenu prodora njemačkih snaga u grad, u kome se ističe potreba „da se bombarduje komunikacija Andrijeвица - Murina - Peć i Murina - Plav, kojima neprijatelju pristižu pojačanja”.

Umjesto komunikacija - bombardovana je Andrijeвица i mitraljirane neprijateljske snage na sektoru Andrijeвица - Peć.

Vrhovni štab je nastojao da sinhronizuje akcije savezničke avijacije sa borbama partizanskih snaga na terenu. Dještva savezničkih aviona bila su sve učestalija, a rezultati napada nijesu bili adekvatni količini bačenih bombi, niti su neprijatelju nanosili znatniju štetu. U vezi sa tim vrhovni komandant J. B. Tito u radiogramu od 26. jula 1944. traži od operativnih štabova da javljaju redovno i tačno o rezultatima savezničkog bombardovanja i „taktičke saradnje avijacije i naše vojske”.

Izvjestaji sa terena

Izvjestaji operativnih štabova o posljedicama savezničkog bombardovanja najčešće su nerealni. U njima se uveličava broj poginulih okupatorskih vojnika i njihovih saradnika - četnika, kao i imovine. Podaci o civilnim žrtvama se manje apostrofiraju.

Tako u izvještaju Primorske operativne grupe (13. april 1944) Štabu 2. korpusa NOVJ, između ostalog, piše da je od bombardovanja Nikšića 7. aprila 1944. bilo: „20 mrtvih i 40-50 ranjenih Njemaca; 11 mrtvih i ranjenih italijanskih fašista; 50-60 mrtvih i viši broj ranjenih četnika, od kojih 34 iz Durmitorske brigade Ivana Ružića, među kojima ima i oficira”.

Od bombardovanja idućeg dana (8. IV) „poginuo je veliki broj Njemaca i italijanskih fašista”. Prema mojim istraživanjima, njemački okupator je imao samo jednog poginulog vojnika. Nijesu stradali ni italijanski fašisti, a tačan broj poginulih četnika nije utvrđen. U izvještaju najtačniji je podatak o pogibiji civilnog stanovništva, kao i o razaranju grada.

Netačni podaci

I podaci o bombardovanju Pljevalja znatno su uvećani, naročito o broju poginulih lica. Navodi se da je iz ruševina „otkopano 137 mrtvih, od kojih 30 četnika i 6 Njemaca...” Dosadašnja istraživanja pokazala su da je u Pljevljima poginulo 20 lica i da su bila ogromna razaranja gradskog jezgra. Saopštiću još i navode iz izvještaja 6. crnogorske NOU brigade od 10. oktobra 1944. godine o bombardovanju Podgorice i okoline 5, 6. i 7. oktobra. U njemu se kaže da je u „Podgorici u toku ova tri dana bilo oko 600 Njemaca mrtvih, a naročito najviše ih je stradalo u jednom velikom tunelu ispod pećina od sastava Ribnice i Morače”, kao i „veliki broj četnika i naroda”. Ovako brojno stradanje Njemaca, kako se navodi u izvještaju, ne bi moglo biti nezapaženo i neupamćeno. O tome nema potvrde u njemačkim izvorima, niti je sačuvano u sjećanjima ondašnjih stanovnika Podgorice.

Dokumenti i svjedocanstva

Već početkom proljeća 1944. godine počelo se šuškatati kako bi se moglo desiti da Crnu Goru bombarduju saveznici. Iako sam bila dijete, rođena sam 1929, dobro se sjećam šaputanja koja su o

tome govorila. I desilo se. Bilo je to početkom aprila '44 na Blagovijesti. Iako je dan bio pravi prolječni, sjećam se, bilo je neke izmaglice. Kad smo začuli huku aviona tog popodneva, začudili smo se jer se saveznički avioni nikada do tada nijesu mogli čuti u to doba. Inače, već ranije, mi smo po naređenju Komande grada bili iskopali rovove u koje je trebalo da se sklanjamo kad su bila bombardovanja, da nas ne bi kaznili. Vidjela sam približavanje aviona, dva su napravila zaokret prema Trebjesi, krug do Uzdomira, a onda su, uz strašnu huku, krenuli u obrušavanje i pikiranje na grad. Prve bombe su grunule u tadašnju gimnaziju, danas Dvorac kralja Nikole. Srećom, toga dana nije bilo nastave, pa nije bilo učenika u Gimnaziji. Avioni su se ubrzo vratili, i sve mitraljirajući krenuli su iznad grada. Onda su bombardovali centar grada, prostor pijace i vinuli se u nebo. Malo, zatim, opet se čula huka, opet pikiranje i grunulo je u zatvor pod Bedemom. Znam da je tu poginulo nekoliko zatvorenika, a među njima i Saveta Kovačević. Bombe bačene na centar napravile su dva ogromna kratera na prostoru današnjeg Trga. Narod je u panici bježao ne znajući gdje da se sakrije. Čini mi se da smo od straha svi bili zanijemili. Nikad neću zaboraviti slike razaranja. Od detonacije bombi izletjele su stvari iz kuća. Po granama su visile zavjese, ćebad, veš... Na Trgu, na pragu svoje kuće poginuo je Miloš Mijatović, stradala je tada i Jovana Čanović sa dvije kćerke i moj ujak Jovan Mandalinić. Bilo je užasno. Iako je bombardovanje vršeno, navodno, da se unište okupatorski vojnici, sjećam se da je samo jedan njemački vojnik poginuo. Savezničke bombe nijesu pogodile nijedan vojni cilj. Iznad bašte moje porodice bili su ukopani njemački topovi. Bombe ih nijesu ni dotakle. Sjutradan sam čula da je tokom bombardovanja poginulo 11 jedinaca. Ja znam za sina šofera Martinovića i za Pera, sina Ilije Kavaje. Pero je bio drug moga brata i bio je kod nas u kući sve do uoči bombardovanja. Moja majka ga je ubjeđivala da ostane kod nas, ali ga nije mogla ubijediti. Da je ostao kod nas na Starom pazarištu, bio bi možda živ. Ali, valjda mu je tako bilo zapisano, kako kaže naš narod. Najstrašnije je bilo to što je tokom drugog dana bombardovanja, **u vrijeme kad su Nikšićani sahranjivali svoje mrtve od prethodnog dana, bombardovano groblje, pa je došlo do novih žrtava.** Ovih i još nekih detalja često se sjećam. To su slike koje se nikad ne mogu zaboraviti. Strah koji sam kao djevojčica preživjela i danas je u meni. I ne mogu da ga sakrijem. Svi članovi moje porodice prepoznaju ga kad god čujem huk aviona. I danas me ta buka uznemiri i podsjeti na užasno vrijeme, iako je od tada prošlo više od 50 godina. Bilo - ne ponovilo se. U Nikšiću, 11. januara 2003. godine Mileva Perošević, rođena Kadović.

Podudaranje interesa

U istom izvještaju se navodi da su 5. novembra nanesene velike žrtve neprijatelju na putu Tuzi-Podgorica, da je „uništeno 130 kamiona sa vojskom i materijalom”. Očito je da su bile „velike oči u strahu” obavještajaca iz Podgorice i okoline.

Saveznička avijacija je tokom decembra redovno bombardovala i mitraljirala neprijateljske snage u odstupnici od Podgorice prema Kolašinu, Mojkovcu, Bijelom Polju, Prijepolju... U tim akcijama događale su se i greške - bombardovanje oslobođenog Bijelog Polja (19. XI), kao i partizanskih položaja na komunikaciji Podgorica-Kolašin (3. XII), kojom prilikom je poginuo jedan partizanski borac i jedan ranjen. Takvih promašaja bilo je i na drugim prostorima Jugoslavije.

Neutemeljene pretpostavke

Ima istraživača jugoslovenske ratne zbilje 1941-1945. koji smatraju da su komunisti s Titom na čelu izazivali dvostruko bombardovanje jugoslovenskih gradova i palanki. S jedne strane, Njemci su bombardovali mjesta u kojima su se nalazili partizani, pri čemu je najviše stradalo nedužno stanovništvo i njihova dobra, a s druge, što je rukovodstvo NOP-a zahtijevalo bombardovanje gradova u kojima se nalaze Njemci, od čega je, opet, najvećim dijelom stradao nemoćni narod. Za dr Milana D. Miladinovića u pitanju je smišljena aktivnost američke doktrine vazdušnog udara, politika „totalnog rata radi smanjenja stanovništva u svetu”, jer se nije radilo samo o „uništavanju neprijateljevih vitalnih objekata koji služe za vođenje rata nego su rušeni gradovi, naselja, totalno sve, uključivši materijalna i duhovna dobra”.

Novinar Kosta Čakić zabilježio je, s velikom rezervom, jedno kazivanje koje se moglo čuti poslije

rata u Podgorici, kako su Vrhovnom štabu NOV i POJ bili poznati podaci o mjestu, snazi i rasporedu njemačkih snaga u Podgorici i drugim mjestima, ali saveznici ih nijesu bombardovali zato što je njemačka agentura, koja se navodno nalazila u mreži britanske obavještajne službe na Balkanu, davala pogrešne informacije, pa je umjesto periferije gdje su se nalazile okupatorske snage bombardovano gradsko jezgro.

Pragmatična filozofija

Ovako pojednostavljene ocjene nijesu odgovor na pitanje - zašto su saveznički vazduhoplovi razarali naseljena mjesta u Jugoslaviji u kojima nije bilo strateških objekata i brojnije koncentracije neprijateljskih snaga. Sudbinu Jugoslavije valja posmatrati i sa aspekta savezničkih vojnih planova i ciljeva i njenog geostrateškog mjesta na prostoru na kome se prelamaju interesi moćnih država. Britansku političku filozofiju, koju je u ratu personifikovao Vinston Čerčil, karakteriše pragmatičnost i racionalnost, što potvrđuje i njegov govor podrške Josipu Brozu Titu od 22. februara 1944. godine, koji je objavljen u Tajmsu, Dejli Telegrafu i drugim novinama: „Naše je mišljenje ovdje, ostati na principu vjernosti onima koji su vjerni nama, i truditi se da, bez predrasuda ni obzira političkih simpatija, pomažemo one koji se bore za slobodu, protiv nacističke vladavine, i time nanose najveću štetu neprijatelju...”

Na taj način su se interesi moćnih saveznika - Velike Britanije i SAD poistovjetili sa NOP-om u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika.

Dokumenti i svjedočanstva

**OBAVJEŠTENJE ŠTABA 2. UDARNOG KORPUSA NOVJ OD 7. NOVEMBRA 1943.
POTČINJENIM ŠTABOVIMA DIVIZIJA O OZNAKAMA NA NAŠIM AVIONIMA ŠTAB II
UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE**

Pov. Br. 186 Kopija 7 novembra 1943 god. u 22.15 čas.

Štabu Od Vrhovnog Štaba NOV i PO Jugoslavije dobili smo sledeću depešu:

“Naši avioni imaće odozdo crvenu petokraku zvezdu i na krilima jugoslovensku zastavu sa zvezdom na belom polju. Nad slobodnom teritorijom leteće nisko. Objavite to borcima”. Dostavljamo Vam prednju depešu da je u najkraćem vremenu saopštite svojim jedinicama. S drugarskim pozdravom **SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!**

Za Štab Korpusa Načelnik pukovnik, Rudi Primorac M. P.

Zbornik NOR-a, tom III, knj. 9, dok. br. 248.

**NAREĐENJE ŠTABA DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ OD 11. NOVEMBRA 1943.
GOD. POTČINJENIM JEDINICAMA ZA POSTUPAK PREMA SAVEZNIČKIM OFICIRIMA I
VOJNICIMA U VEZI S PRILOŽENIM UPUTSTVOM VRHOVNOG ŠTABA NOV I PO
JUGOSLAVIJE Š T A B II UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE**

Pov. br. 199 11 novembra 1943 god. u 19.00 čas.

ŠTABU III UDARNE DIVIZIJE Od Vrhovnog štaba dobili smo sljedeće:

“Ako u borbi sa četnicima zarobite kojeg engleskog vojnika ili oficira, koji pripadaju engleskoj misiji, dobro sa njima postupajte i držite ih kod vaših štabova, dok ih ne uputite nama radi odašiljanja iz zemlje. Imamo u tome obaveze prema saveznicima i pazite da se ne dogodi kakva pogreška”. Prednje dostavite odmah na znanje svima vašim jedinicama.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU! (M.P.)

Za Štab korpusa načelnik - pukovnik, Rudi Primorac **DOSTAVŠENO:**

1. Štabu II Proleterske divizije
2. Štabu III Udarne divizije
3. Štabu H Hercegovačke brigade
4. Štabu VI Proleterske brigade
5. Glavnom štabu NOV i PO za C. Goru i Boku

6. Glavnom štabu NOV i PO za Sandzak
7. Štabu VI Crnogorske brigade

Bez brige o žrtvama

Pragmatičnost saveznika potvrđuje i komandant Balkanske avijacije: „Politika savezničkih vojnih snaga na Balkanu bila je sasvim jednostavna. Trebalo je pokretima otpora obezbijediti svaku direktnu pomoć, obezbijediti kopnenu i pomorsku podršku sa drugih poprišta, i opskrbiti oružjem i opremom pokrete otpora bilo koje političke obojenosti koje su se istinski angažovale u borbi protiv Njemaca” (Zvanična istorija događaja, Mediteran i Srednji Istok, tom V, str. 372-374).

Pomoć je dostavljana u Grčkoj, Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji, Mađarskoj i Jugoslaviji.

Odnos Velike Britanije prema Jugoslaviji, posmatrano u širem kontekstu, predstavlja na određen način i odnos Britanije prema SSSR-u, u kome je Jugoslavija bila objekt. Britansko-sovjetski odnosi su se ukrštali na Balkanu.

Poslije Teheranske konferencije porastao je sovjetski uticaj u Jugoslaviji, a u februaru 1944. u Vrhovni štab NOV i POJ stigla je i vojna misija SSSR-a sa generalom Nikolajem Kornjejevim na čelu.

U takvim uslovima sve češća i razornija bombardovanja strateških i drugih ciljeva na Balkanu predstavljala su demonstraciju snage i potpune nadmoći anglo-američkog vazduhoplovstva.

Sastavni dio borbenih akcija

Bombardovanja su bila sastavni dio vojnih akcija u cilju uništenja neprijateljske žive sile, njegovih borbenih sredstava i velikih privrednih preduzeća koja su radila za ratnu privredu Njemačke; zavaravanja neprijatelja i stvaranja utiska o mogućem iskrcavanju na prostoru Balkana; onesposobljavanja komunikacija, sužavanja i sprečavanja manevarske aktivnosti neprijatelja kako bi se onemogućilo odstupanje iz Grčke i Albanije Grupe armija “E”, koje su se povlačile vardarsko-moravskim pravcem, kroz Kačaničku klisuru, preko Kosova, dolinom Zapadne Morave prema Drini, odnosno od Raške preko Sandžaka ka Drini i iz Albanije preko Crne Gore (dijelom preko Hercegovine), kroz Sandžak ka Drini (M. Dželebdžić, Borbe s Grupom armija “E”, Narodna armija, Beograd 1978); koordinacije borbenih akcija NOVJ sa savezničkim vazduhoplovstvom; da se utiče na stanovništvo u okupiranim gradovima da ih napuštaju, kako bi neprijatelj ostao bez radne snage i ojačao NOP novim pristalicama; demoralizacije i uništenja saradnika okupatora.

„Tepih čisti sve”

Međutim, u dokumentima se najčešće zahtijeva bombardovanje mjesta, gradova, rjeđe konkretnih neprijateljskih objekata, što na određen način potvrđuje ratnu praksu da zaraćene strane u težnji za ostvarenjem postavljenog cilja ne brinu o nedužnim civilima i njihovim žrtvama, pogotovo ako se nalaze na drugoj strani.

Način bombardovanja tzv. „tepih” sistemom, bacanje bombi nasumice sa velikih visina, nezavisno od vojnih objekata, imao je za posljedicu mnogobrojne civilne žrtve i velika materijalna razaranja.

Dokumenti i svjedocanstva

Izveštaj Lalatovića Draži Mihailoviću, 20. aprila 1944: ...

”Ne znam da li imate neka obaveštenja od vlade, ali sam uveren da će Englezi ipak morati promeniti stav prema nama. Promena ovog stava otpoćeće, po mom mišljenju, tek kada otpočne iskrcavanje. Naravno ovome će mnogo doprineti i sadašnje rasčišćavanje komunista. Zato se moramo sada najodlučnije angažovati svuda protiv komunista. Ko zna, možda je u ovu akciju protiv crvenih umešao prste i intledžens servis kao prethodna mera za njihovo iskrcavanje. Možda se svim ovim

zavaravam, ali mi se čini da ima svemu tome osnova. Ovaj pregled opšte situacije trebalo bi dopuniti najnovijim izveštajima od Lašića i Draškovića. Ja bih još ubacio na pogodnom mestu, da su ova velika bombardovanja predznak akcije Anglosaksonaca na Balkanu i da se oni nalaze na našim granicama, te će pre stići od Rusa. Potrebno je samo da se prebace preko Jadrana gde su oni gospodari, i već su tu. Trebalo bi da obavestimo našu vladu, preko V. Reste l o bombardovanju Beograda po onom što izveštava dr Laza Marković, a istovremeno dodati bombardovanje Nikšića, gde je uništeno pola varoši, kako je javio radio London. Inače zvaničnih izveštaja nemamo ni od koga”. (original rukopisa)

A VII, ČA, kutija 4, fascikla 2, reg. br. 35.

PROGLAS SRPSKOM NARODU

U vezi sa zločinačkim napadom “savezničkih” aviona na srpsku prestonicu, izdala je vlada generala Milana Nedića sljedeći proglas:

Srbi i Srпкиnje! Na nečuven način u istoriji saveznici su izvršili gangsterski napad na grad Niš i naš prestoni Beograd. Mi se ne čudimo tome napadu jer saveznici su još prije tri godine preduzeli sve mjere da gurnu srpski narod u neravni rat sa moćnim Rajhom, obećavajući da će nas uvijek podržati u svim nesrećama. Srpski narod poslušao je lijepa obećanja saveznika, objavio je rat Rajhu, ali je u neravnom ratu brzo podlegao. Srpski je narod izgubio preko 100 hiljada svojih sinova, ali saveznici nijesu time bili zadovoljni te su preko svojih plaćenika podigli ustanak u Srbiji i na tlu čitave Jugoslavije. Mnogobrojne krstače i zgarišta popaljenih domova još i danas svjedoče o žrtvama koje je podnio srpski narod. Kad se srpski narod opametio i počeo da sređuje svoju kuću saveznici su pronašli zloglasnog bandita Josifa Tita-Broza, koji je formirao bande sastavljene od ološa, a koje su plaćene od engleskog i američkog zlata. Besne na to što im je propao ustanak 1941 godine, horde Tita tražile su od saveznika da se unište srpski gradovi i da se pobije srpski živalj. Kao posljedica toga Niš je bio bombardovan pet puta, a 16. i 17. ogromne formacije neprijateljskih aviona bombardovale su i naš prestoni Beograd, kojom prilikom je poginulo preko 2000 civilnog stanovništva. Broj će se povećati. Saveznici su bombardovali samo bolnice, dječje domove, porodište i mnoge kvartove koji su gusto naseljeni građanstvom. Ovo bombardovanje izazvalo je ogorčenje kod svih Srba bez razlike, čak i kod onih koji su bili tajni simpatizeri saveznika. Mi moramo stegnuti naša srca i mirno čekati buduće događaje koji će nastupiti. Srpska vlada je preuzela sve mjere da ne bude haosa u prestonici i u čitavoj Srbiji. Stoga mir i red vlada u cijeloj zemlji i u prestonici. Niko ne smije da nasijeda lažnim glasovima da je u prestonici i u zemlji haotično stanje, jer su preuzete sve mjere protiv svih onih koji pronose lažne vijesti. Živio srpski narod!

„Crnogorski vjesnik”, 22. aprila 1944, broj 38.

Boka prva na udaru

Prva propagandna akcija savezničke avijacije na prostoru Crne Gore bila je 20. septembra 1943. godine, tokom noći, kada su engleski avioni letjeći iznad Cetinja bacali letke namijenjene italijanskim vojnicima s porukom da se bore protiv Njemaca i da nijesu sami. Ovaj apel stigao je kasno, jer su njemačke jedinice već bile na Cetinju, a najveći dio italijanskih snaga interniran. Saveznička avijacija je od 10. oktobra 1943. do kraja decembra 1944. godine bombardovala skoro sve gradove u Crnoj Gori: Kotor, Tivat, Budvu, Bar, Ulcinj, Podgoricu, Nikšić, Danilovgrad, Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje, Andrijevicu, Pljevlja, Risan...i naročito komunikacije na čitavoj teritoriji Crne Gore.

Bombardovanje Tivta

Američka avijacija otpočela je prva dještva na teritoriji Crne Gore 10. oktobra 1943. godine, kada su jedinice američke 12. vazduhoplovne armije bombardovale brodove u pristaništu Kotora i ispred Tivta. Tivat je ponovo 24. aprila 1944. bombardovalo 10-12 lakih savezničkih bombardera. Tada je poginulo 5-6 Njemaca i 10 radnika, a bilo je i više ranjenih lica. Uništen je jedan brod, jedan tender i jedan dok oštećen. Njemačka protivavionska odbrana oborila je jedan saveznički avion.

Pilot je uspio da se spasi.

Prema „Dnevniku” Sava Milunovića, saveznička avijacija je 3. marta 1944. bombardovala prostor Boke Kotorske, najviše Tivat i Zeleniku. Od bombardovanja i mitraljiranja bilo je „mnogo mrtvih i ranjenih” lica.

Avioni 2. eskadrile NOVJ iz Kanea (operacija br. 7) upućeni su 13. novembra 1944. da raketiraju arsenal oružja u Tivtu (piloti - kapetan Jež i pratioci poručnik Danilo Rebula, vodnik Ernest Završnik i kapetan Kirilo Zdrajevski).

„Napali cilj u 13,15 čas. pravcem SE-NNj. 12 raketa je palo među prve tri zgrade i crnkasti dim je bio viđen, ali rezultat neosmotren. 4 rakete podbacile 200 jardi. Umerena p.a. vatra; gađanje tačno iz Tivta, 1 avion pogoden od 20 mm zrna i oštećen”!

Prema „Glasniku Ujedinjenih naroda” od 18. novembra 1944. godine, snage balkanskog vazduhoplovstva letjele su 15. novembra preko Jadrana kroz guste oblake, snijeg i kišu da bi mitraljirale i bombardovale neprijateljske transporte i važne položaje.

„Okolo Kotora spitfajeri su uništili tri dizel-kamiona od tri tone i oštetili jedan, a harikeni su tukli bombama Tivat, a u Risnu pogoci su izazvali guste oblake dima”.

Nema podataka o ljudskim žrtvama.

Prvi izvještaj

Najveće ljudske žrtve i materijalne štete pretrpjeli su stanovnici Podgorice, Nikšića, Bijelog Polja, Ulcinja i Pljevalja. Podgorica je preko sedamdeset puta bombardovana. Prvu informaciju o bombardovanju Podgorice uputio je Štab 4. proleterske brigade Štabu 2. korpusa NOV i POJ 12. oktobra 1943. godine.

U njoj se navodi: „... Noću 10/11. ov. mj. čulo se hučanje avionskih motora i detonacije.

Pretpostavljamo da su Englezi bombardovali Podgoricu”.

Potvrdu ovog navoda nijesam našao u drugim dokumentima, osim u sjećanju pojedinaca da su saveznički avioni mitraljirali i bombardovali aerodrom na kome se nalazila njemačka avijacija. Posljedice ovoga napada nijesu poznate.

Podgorica poslije bombardovanja

Iznenadni napadi

Prema američkom izvoru (The Army Air Force in World War II, Combat Chronology 1941-1945, Office of Air Force History Headquarters USAF, 1973), Podgoricu su bombardovali američki avioni 23. oktobra 1943. godine. Prema sjećanju savremenika, američka avijacija je bombardovala podgorički aerodrom bombama manje razorne snage, bez posljedica po gradsko naselje. Dva dana kasnije, u ponedjeljak, 25. oktobra, oko 13 časova, 30 savezničkih aviona uz pratnju lovaca bombardovali su prostor korita rijeke Cijevne i Kakaricke gore, aerodrom, pazarište i djelove grada u njegovoj blizini - Cvijetinog brijega.

Prema izvještaju Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku od 28. i 30. oktobra 1943. godine Štabu 2. korpusa, Njemci su imali 150 do 200 poginulih i ranjenih vojnika i oko 100 civila. „Na aerodromu je zapaljeno šest njemačkih aviona”, a „uništen je i njemački vojni aerodrom”. Zapaljeno je skladište benzina i municije. Protivavionska odbrana oborila je jedan saveznički avion, čija se posada „spasila bjekstvom u nepoznatom pravcu”.

Smrt na Kučkom pazaru

Svjedočenja očevidaca ukazuju da su saveznički lovci iznenadnim napadom onemogućili njemačke posade da uzlete na svojim avionima i stupe u borbu. Jedan takav pokušaj bio je onemogućen snažnom mitraljeskom vatrom napadača.

Od ovog vazdušnog napada poginulo je više civila (tačan broj nije utvrđen) na takozvanom Kučkom pazaru, stočnoj pijaci, i to uglavnom seljaka iz okolnih sela. Broj poginulih i ranjenih građana bio bi

mного veći da je bombardovanje bilo nešto ranije, jer je najveći broj kupaca i prodavaca već bio napustio pazarište.

Bombe koje su toga dana koristili saveznički piloti bile su male veličine, ali sa velikim rasprskavajućim djeinstvom, namijenjene uništavanju žive sile.

Saveznička avijacija je tokom 1943. godine svoja djeinstva povremeno usredsređivala, uglavnom, na mitraljiranje pokretnih ciljeva - njemačkih kamiona na komunikacijama od Podgorice prema Cetinju i Nikšiću i aerodroma u Podgorici na kome su se nalazili njemački avioni dobro maskirani.

Bombardovanja 1943.

Na osnovu objavljenih izvora partizanskog porijekla može se pratiti kontinuitet savezničkih vazdušnih operacija. Tako su 31. oktobra saveznički avioni, u jačini od nekoliko eskadrila, bombardovali Podgoricu i okolna sela u kojima su logorovali Njemci. Štabu 3. udarne divizije bilo je poznato da su njemačke snage u Podgorici malobrojne i da su usljed bombardovanja izvukle svoje jedinice na prostoru Donjih Pipera (Rogami) i Donjih Kuća (Zlatica, Masline) o čemu obavještava Štab 2. korpusa, a ovaj Vrhovni štab NOV-a i POJ-a.

Pa ipak, bombardovanja Podgorice se nastavljaju: 1. novembra 1943. „ponovo je bombardovana Podgorica, aerodrom i s. Kruševac. Prilikom bombardovanja uništena su tri neprijateljska aviona”. U stvari, ovaj napad izvršila je italijanska avijacija u prijepodnevnim časovima sa dvadeset lovačkih aviona u cilju neutralisanja njemačke avijacije. U ovoj akciji italijanski lovci oborili su jedan njemački avion „Ju 52”.

Dokumenti i svjedočanstva

Zadaci vazdušnog snabdijevanja italijanskih trupa preko aerodroma Pljevlja u drugoj polovini novembra Italijanska avijacija je pokušala 17. novembra da sa 5 aviona S-82 u pratnji 12 savezničkih lovaca Lighting, ali se ekspedicija vratila neizvršenog zadatka usljed nepovoljnog vremena nad jugoslovenskom teritorijom. Istovremeno je 12 italijanskih lovaca Mc 205 izvelo napad na aerodrom Podgorica radi neutralisanja mitraljirajući na zemlji 3 Me-109, 2 Ju 87 i 1 He 111, uprkos snažne zemaljske protivavionske vatre. Sličan napad na aerodrom Podgoricu ponovljen je 19. novembra sa 22 italijanska lovca Mc 205 i Mc 202 koji su mitraljirali u tri naleta 5 Me-109 i 4 Ju 52 na zemlji. Snažna zemaljska protivavionska vatra pogodila je 2 italijanska lovca, od kojih je jedan poginuo u zapaljenom avionu. U vremenu 20-23. novembra rđavo vrijeme spriječilo je letjenje italijanskih transportnih aviona u rejonu Pljevlja, mada je bilo predviđeno snabdijevanje obućom, odijelom, automatskim oruđima, municijom, mazivom i protivmraznim sredstvima za oruđa i evakuacija ranjenika i bolesnih vojnika. 24. novembra jedan sanitetski avion S-81 pokušao je izjutra let za Pljevlja, ali se vratio zbog nevremena. Sljedećeg dana (25. novembra) jedna veća formacija od 12 transportnih aviona (11 S-82 i 1 S-81) pokušala je let za Pljevlja, ali je bila prinuđena da se vrati neobavljenog zadatka zbog nepovoljnog vremena (slaba vidljivost i led na avionima), što se vrlo nepovoljno odrazilo na snabdijevanje italijanskih trupa koje su bile u teškoj situaciji zbog nedostatka odjeće, obuće, hrane i lijekova. Najzad, poslije poboljšanja vremena, izvršena su dva snabdjevačka zadatka 28. i 29. novembra na sljedeći način: Na dan 28. novembra 2 lovačka aviona Mc 202 izvršila su meteorološko izviđanje itinerera Leće - Pljevlja i utvrdila mogućnost leta transportnih aviona S-82, ali oni nisu mogli poletjeti usljed nedostatka savezničke lovačke pratnje. Poslije podne poletio je avion Re 1001 u pratnji 6 lovaca Mc 205 do rejona Podgorice, kada su lovci imali da napadom neutrališu njemačku avijaciju na aerodromu Podgorica, dok je avion Re 1001 odletio za Pljevlja i uspješno bacio padobranom određeni tovar i novac. Na dan 29. novembra, po povoljnom vremenu, rano izjutra 2 italijanska lovca Mc 202 izvršila su meteorološko izviđanje, a potom je poletjelo 12 italijanskih transportnih aviona (11 S-82 i 1 S-81) u pratnji savezničkih dvomotornih lovaca Lightings, koji su uspješno stigli do Pljevalja, gdje je avion S-81 sletio i primio 9 ranjenika i 4 člana posade aviona S-73 uništenog u Beranama 18. oktobra, dok su avioni S-82 uspješno izbacili

određeni ratni materijal i opremu. Cjelokupna formacija se uspješno vratila u Italiju poslije 4 časa letjenja, pošto je predala 22.500 kg materijala. Istovremeno dvije formacije italijanskih lovaca, svaka po 6 Mc 205, napadale su naizmjenično njemački aerodrom u Podgorici. Dalji dotur materijala na aerodrom Pljevlja obustavljen je početkom decembra 1943. godine pošto su Njemci zauzeli Pljevlja 5. decembra, dok su italijanske trupe odstupile ka Kolašinu i Mojkovcu, tako da je dalji dotur trebalo vršiti preko aerodroma u Kolašinu. Međutim, nepovoljne meteorološke prilike onemogućile su let za Kolašin sve do 31. decembra 1943. godine. Na dan 31. decembra italijanska lovačka avijacija jačine 24 aviona Mc 205 i Mc 202 izvršila je napade na njemačke aerodrome u Skadru i Podgorici u cilju neutralisanja njemačke avijacije, dok je 12 italijanskih transportnih aviona S-82 u pratnji 14 američkih lovaca Curtiś 40 poletjelo za Kolašin noseći cipele, municiju i odijela za italijanske vojnike, kao i padobrance Engleze i materijal za jugoslovenske partizane. Formacija je stigla u rejon Kolašina, ali tamo nije mogla pronaći aerodrom, pa se 11 transportnih aviona vratilo u Italiju neizvršenog zadatka, dok je samo jedan S-82, koji je bio zaostao od formacije, uočio na snijegu crveni krst i izbacio 5 engleskih padobranaca i materijal za jugoslovenske partizane. Na kraju 1943. godine, poslije dva i po mjeseca, konstatovano je da je italijanska avijacija u cilju vazdušnog snabdijevanja italijanskih trupa u Crnoj Gori izvršila nešto manje od 190 letova, od kojih 140 lovačkih aviona koji su vršili meteorološko izviđanje ili pratnju transportnih aviona, dok je samo 45 letova izvršeno radi vazdušnog snabdijevanja bilo sa slijetanjem ili bacanjem tereta padobranima, od kojih je samo 5 misija završeno uspješno u dane 16. oktobra, 1, 28. i 29. novembra i 31. decembra.

Podrška transportu

Komandant 4. proleterske brigade potpukovnik Ljubo Vučković izvještava Štab 2. korpusa da su Englezi 3. novembra „bombardovali Podgoricu i uništili oko 10 aviona na aerodromu. Stanovništvo je takođe prilično stradalo (oko 150 mrtvih i ranjenih)”. Štab 5. crnogorske brigade (komandant, major Vujadin Popović) obavještava Štab 3. divizije da je Podgorica ponovo bombardovana 12. novembra u 13 časova i da rezultat bombardovanja nije poznat.

Dana 17. novembra 1943. godine dvanaest italijanskih lovaca „Mc 205” izvelo je napad na aerodrom u Podgorici u cilju neutralisanja njemačke avijacije i obezbjeđenja savezničkih transportnih aviona koji su doturali pomoć snagama otpora u Jugoslaviji. Dva dana kasnije (19. novembra) 22 italijanska lovca („Mc 205” i „Mc 202”) mitraljirala su u tri naleta njemačke avione („5 Me - 109” i „4 Ju-52”) koji su se nalazili na podgoričkom aerodromu. „Snažna zemaljska protivavionska vatra pogodila je dva italijanska lovca, od kojih je jedan poginuo u zapaljenom avionu”.

Bez velike štete

Obavještajni štab 3. divizije izvještava odgovarajući centar 2. korpusa 22. novembra 1943. da „saveznička avijacija često uznemirava Podgoricu, ali ne nanosi ozbiljniju štetu.

Engleski aparati u niskom letu uspijevaju da gotovo uvijek iznenade odbranu. Posljednjih dana nadlijetali su Podgoricu vrlo često, ali su malo bombardovali. Zapalili su nekoliko aparata na aerodromu 15. i 18. ovog mjeseca, nadlijetali su Podgoricu po dva puta dnevno”.

Prema istom izvoru, garnizonsku službu u Podgorici obavlja jedan njemački bataljon sa dijelom italijanskih fašista, čiji logori nijesu u samom gradu. „Preko dana čitava je vojska daleko od grada”. Njemci su izmjestili svoju avijaciju uzvodno prema izvorištu Ribnice, a na dotadašnjem aerodromu drže nekoliko neupotrebljivih aviona, koji su često izloženi napadima savezničke avijacije. Njemci ne dozvoljavaju četnicima ulazak i stalni boravak u samom gradu, već ih lociraju tako da predstavljaju spoljnu odbranu grada, ispred Njemaca na raznim položajima. Za uslugu ih hrane i daju im nešto „municije i pušaka, ali vrlo malo”.

Iz dana u dan

Radovan Vukanović, komandant 3. divizije u „Ratnom dnevniku” kaže da je Podgorica bombardovana i 12, 17. i 19. novembra 1943. godine.

Na dan 28. novembra 1943. poslije podne šest italijanskih lovaca „Mc 205” napadom na njemačku avijaciju, koja je bila locirana na podgoričkom aerodromu, omogućili su savezničkom transportnom avionu „Re 1001” da nesmetano odleti za „Pljevlja i uspješno baci padobranom određen tovar i novac”. Dan kasnije (29. ČI) dvije formacije po šest italijanskih lovaca napadale su naizmjenično njemački aerodrom u Podgorici, što je omogućilo uspješan let 12 transportnih aviona u pratnji dvomotornih lovaca da dostave 22.500 kg materijala partizanskim snagama u rejonu Pljevalja. I posljednjeg dana 1943. godine (31. XII), italijanska lovačka avijacija, jačine 24 aviona „Mc 205” i „Mc 202”, napala je njemačke aerodrome u Skadru i Podgorici kako bi neutralisala njemačku avijaciju i omogućila dotur savezničke pomoći snagama Narodnooslobodilačke vojske u rejonu Kolašina.

Dokumenti i svjedocanstva

IZVJEŠTAJ GLAVNOG ŠTABA NOV I PO ZA CRNU GORU I BOKU OD 26. NOVEMBRA 1943. GOD. ŠTABU DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ O SITUACIJI NA OVOM PODRUČJU GLAVNI ŠTAB N.O.V. i P.O. za Crnu Goru i Boku Br. 148 26. XI 1943. Pomoćnik komesara, Zamjenik komandanta, pukovnik M. Jovićević Đoko Mirašević P.S. ... U prvom bombardovanju Podgorice uništeno 5 aviona i 95 mrtvih i ranjenih njemačkih vojnika. Zapaljen poštanski avion i u njemu izgorjelo 17 pilota lovaca koji su se u toku samoga napada tu sklonili, jer nijesu imali drugog skloništa. U drugom napadu zapaljen magacin benzina i municije. U trećem napadu zapaljene dvije “Štuke”.

..... Pomoćnik komesara M. Jovićević Zbornik NOR-a, tom III, knj. 6, dok. br. 111. IZVJEŠTAJ ŠTABA 6. CRNOGORSKE UDARNE BRIGADE OD 5. DECEMBRA 1943. ŠTABU 3. UDARNE DIVIZIJE O ČIŠĆENJU ČETNIKA U KUČIMA I PREKOBRDU Š T A B VI CRNOGORSKE UDARNE BRIGADE NOV JUGOSLAVIJE Br. 3 5. XII 1943. godine u 10 čas. ŠTABU III UDARNE DIVIZIJE

..... Juče oko 11 sati saveznička avijacija izvršila je mitraljiranje nad Podgoricom. Neprijateljski protivavionski topovi dejstvovali su.

..... Politički komesar, Komandant, major Jovan Đurović Veljko Žižić Zbornik NOR-a, tom III, knj. 9, dok. br. 264. IZVJEŠTAJ KOMANDE PRIVREMENE GRUPE PRIŠTAPSKIH JEDINICA 2. KORPUSA NOVJ OD 9. DECEMBRA 1943. GODINE ŠTABU OVOG KORPUSA O IZVRŠENOM MARŠU OD PLJEVALJA DO MOJKOVCA ŠTABU II UDARNOG KORPUSA 6. Kad smo stigli u Mojkovac, obavijestili smo se o situaciji, koja je bila bolja nego što smo se momentalno nadali. Umjesto porušenog mosta vidjeli smo zdravi most, umjesto njemačkih tenkova, 2 bataljona 6 brigade, koji su ovamo prebačeni za pojačanje. Rekli su nam da je neka grupica četnika ušla u Bijelo Polje, ali da je bezopasna, rekli su nam takođe da su saveznici žestoko bombardovali Podgoricu i da su naše snage dobro potukle Njemce i četnike negdje između Podgorice i Cetinja. Politkomesar Potpukovnik Dušan Brajušković Božo Lazarević Polja 9. XII 43 u 7 časova IZVJEŠTAJ POMOĆNIKA NAČELNIKA DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ OD 11. DECEMBRA SVOME ŠTABU O SITUACIJI NA SEKTORU TARA - KALINOVNIK - GACKO- NEVESINJE - NIKŠIĆ PUKOVNIK OBRADOVIĆ 11 decembra 1943 g. u 8 čas. ŠTABU II UDARNOG KORPUSA

..... - Sinoć u 21 čas su proletjela iznad Boana dva aviona sa pravca Nikšića na pravac Pljevalja i natrag, te ne znam da nisu saveznički bombarderi na ono naše i italijansko traženje. Ovo bi trebalo stvarno ponovo tražiti da se bombarduje Prijepolje i Pljevlja.

..... Pom. načelnika, pukovnik Obradović Zbornik NOR-a, tom III, knj. 6, dok. br. 149.

Predah zbog zime

Dana 4. decembra 1943, oko 11 sati, saveznička avijacija je mitraljirala ciljeve u Podgorici. Njemački protivavionski topovi su djelovali bezuspješno, izvještava Veljko Žižić, komandant 6. crnogorske brigade, Štab 3. divizije 5. decembra 1943.

Tokom zime 1943/44. saveznički avioni uglavnom nijesu bombardovali, već su doturali ratni materijal. Prvi pokušaj da isporuče ratni materijal jedinicama 2. korpusa NOVJ bio je 31. decembar 1943. godine, ali nijesu uočili ugovorene signale u Kolašinu, gdje se nalazio Štab 2. korpusa. Ratne potrepštine i hranu najčešće su bacali iz aviona iznad Kolašina, Berana, Andrijevice, Radovča polja. Od 18. do 24. januara 1944. saveznički avioni isporučili su padobranima kod Kolašina i Berana: 22 protivavionske puške, 1.192 metka za iste, 76.670 metaka za jugoslovensku pušku, 27 kanti benzina, 931 šinjel, 3.382 para cipela, 5.264 pari čarapa. U istom periodu za jedinice italijanske divizije „Garibaldi”: 1.116 pari cipela, 1.548 šatorskih krila, 19.000 metaka za italijanski puškomitraljez i nekoliko sanduka konzervisane hrane.

Istovremeno je povećan broj članova savezničkih misija, koji su stizali preko Crne Gore avionima ili spuštanjem padobranima. Saveznički avioni su slijetali na improvizovana sletilišta i doturali ratni materijal, a u povratku transportovali teške ranjenike u Italiju na liječenje.

Djelovanje Italijana

Saveznički avioni su, prema „Dnevniku” Sava Milunovića, poremetili relativno zatišje 20. januara 1944. godine, kada su ponovo bombardovali prostor Podgorice.

Italijanske vazduhoplovne snage, koje su djelovale u sastavu savezničke anglosaksonske avijacije, nastavile su i u 1944. godini svoje zadatke: meteorološko izviđanje, vazdušno snabdijevanje italijanskih i partizanskih jedinica i preventivno ofanzivno djelovanje.

Tako su 16. januara 1944. godine 14 italijanskih lovaca „Mc 202” i „Mc 205” izvršili tri ofanzivne misije u zoni Skadar-Podgorica radi neutralisanja njemačkih lovačkih snaga.

Dvadesetog januara 12 italijanskih lovaca takođe su obavljali ofanzivne letove u pomenutoj zoni Skadar-Podgorica kako bi obezbijedili dostavu materijala savezničkim avionima u rejonu Kolašina. Takvu aktivnost nastavila je italijanska avijacija i tokom sljedećih mjeseci.

Samo u toku marta (3, 15, 17, 18. i 19) italijanska lovačka avijacija je pet puta preventivno djelovala na prostoru Skadar - Podgorica, što je dobrim dijelom paralisalo njemačko vazduhoplovstvo.

Nebo puno aviona

Od ranog proljeća 1944. saveznički avioni su skoro svakog lijepog dana preljetali prostor Crne Gore. Brojne eskadrole i po nekoliko stotina aviona letjele su od juga Italije prema sjeveru, gdje su bombardovale petrolejske izvore u Rumuniji.

Građani su ih radoznalo posmatrali u odlasku i povratku, oprezni, sa zebnjom i nevjericom, a većina s uvjerenjem da su to saveznički avioni koji neće ubijati nedužno i nemoćno stanovništvo i uništavati njihovu imovinu.

Dokumenti i svjedočanstva

Prvo vazdušno snabdijevanje italijanskih trupa bacanjem tovara sa padobranom kod Pljevalja na dan 1. novembar 1943. godine. - Poslije povlačenja iz Berana na raspoloženju italijanskih trupa bilo je ratno letilište kod Pljevalja, dugačko 800 m, a široko 400 m, obilježeno sa jednom velikom crvenom zvijezdom, na kome se mogao spustiti avion S-73 i S-82 i saveznički avion Douglas. U međuvremenu Italijani su poboljšali metode vazdušnog transporta u pogledu prebacivanja oružja, municije, odjeće i novca, kao i pokretne radio-stanice sa kojima se izbjegavala mogućnost prekida

veza. Avioni su pri povratku evakuisali u Italiju ranjene i bolesne. Međutim, vazdušno snabdijevanje sa slijetanjem aviona bilo je nepogodno poslije napuštanja aerodroma Berane, dok su Pljevlja bila izvan rejona dejstva savezničkih lovaca koji su trebali da prate italijanske transportne avione. Ovo je zahtijevalo da se ponovo osvoji Berane. U vezi s tim, komandant divizije „Venezia” je 23. oktobra u svom radiogramu obavijestio da se osvajanje Berana ne može preduzeti dok se ne dobije municija i savjetovao da se snabdijevanje vrši noću bacanjem tovara pomoću padobrana na aerodrom Pljevlja za koje zadatke ne treba lovačka pratnja, kao što to čini saveznička avijacija prilikom snabdijevanja jugoslovenskih partizana, ili da se snabdijevanje vrši danju uz dovoljnu lovačku zaštitu. Međutim, italijanska Vrhovna komanda je smatrala da je pogodnije da se bacanje tovara padobranima vrši u zoni Ljutići (duž drumu Pljevlja - Šahovići) 13 km udaljenoj od Pljevalja, gdje je teren pogodan i obilježen velikim bijelim krstom sa signalnim uređajima navedenim u radiogramu od 26. oktobra 1943. godine. 25. oktobra, kada je prestao njemački pritisak, italijanske trupe bile su duž drumu na putu Pljevlja - Šahovići u zoni Brodarevo, komandant divizije „Venezia” je u sporazumu sa komandantom jugoslovenskog partizanskog II korpusa donio odluku za napad Njemaca svuda gdje je to moguće, ne isključujući ni pokušaj da se oslobodi Berane. 26. oktobra divizija „Taurinense” obnovila je svoj zahtjev za hitno vazdušno snabdijevanje preko Pljevalja tražeći opremu za 2.400 ljudi, 81 puškomitraljez, 12 mitraljeza, 6 bacača od 81 mm, 243 automatska karabina i 60 karabina. Prvi zadatak snabdijevanja italijanskih trupa vazdušnim putem bacanjem tovara u zoni Pevalja predviđao je angažovanje transportnih aviona koje je trebalo da prate američki lovački avioni, pošto italijanski lovci Macchi nisu imali dovoljan poluprečnik dejstva da bi neprekidno pratili transportere pri odlasku i povratku. Poslije završenih priprema i meteorološkog izviđanja 1. novembra izjutra sa 2 aviona Mc 202, 2 transportna aviona S-82 u pratnji 12 američkih lovaca Lightengs u toku 2 naleta bacili su iz vazduha 102 paketa sa zimskim odijelom i obućom, u ukupnoj težini preko 3.700 kg popodne 1. novembra 1943. godine. Za vrijeme bacanja tovara nije dejstvovala njemačka avijacija sa aerodroma Podgorica pošto je ista neutralisana prijepodnevnim napadom 20 italijanskih lovačkih aviona (14 Mc 205 i 6 Mc 202) koji su mitraljirali na zemlji 13 Me-109, 2 Ju 52, He 111, ; Foc-ke Njulf 190 i tom prilikom oborili jedan avion Ju 52, uspješno odbila 2 njemačka lovca Me-109, a potom se vratili u svoju bazu u Italiji. U međuvremenu je aerodrom u Pljevljima produžen i proširen tako da su tamo mogli sletjeti transportni avioni S-81, S-82 i Douglas radi predaje transportnog materijala i evakuacije oko stitinu invalida, ranjenika i bolesnika po traženju komandanta divizije „Venezia” i divizije „Taurinense”. U vezi s tim, bilo je predviđeno da 13. i 14. novembra jedan transportni avion S-81 sleti na aerodrom Pljevlja ili aerodrom Ljutici, ali je to spriječilo rđavo vrijeme u rejonu Pljevlja do 15. novembra.

Njemačka okupacija

Pošto njemačke snage nijesu bile dovoljne da se odupru Narodnooslobodilačkom pokretu, koji je bio u punom zamahu i usponu, u saradnji sa kolaboracionistima osnovali su žandarmeriju i „Narodnu miliciju” za borbu protiv komunista.

Krajem 1943. i početkom 1944. postojalo je šest žandarmerijskih bataljona: bokokotorski, barski, cetinjski, podgorički, danilovgradski i nikšićki sa oko 3000 četnika. Pored toga, formirani su šavnički i kolašinski žandarmerijski bataljoni, stacionirani u Nikšiću.

Jedinice „Narodne milicije” osnovane su samo za cetinjski i barski srez, u jačini od oko 1500 četnika i separatista.

Na teritoriji Sanyaka u martu 1944. Njemci su formirali muslimansku SS legiju „Poličijski puk Sandzaka”.

Sve navedene vojne jedinice bile su podređene njemačkim oružanim snagama, koje su im obezbjeđivale hranu, odjeću, obuću i naoružanje, a oficirima i podoficirima još i mjesečnu platu.

Stroga kontrola

Snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim namirnicama na okupiranoj teritoriji u Crnoj Gori bilo je veoma izraženo. Okupator je zabranio izvoz namirnica iz Crne Gore i Boke u Hrvatsku,

Albaniju i Srbiju, radio na eliminisanju špekulacija i nekontrolisanog rasta cijena, uveo njemačku marku kao platežno sredstvo, uz italijansku liru koja je i dalje ostala u opticaju.

I pored mjera novčane politike, u prometu je dominirala trampa i zlato kao platežno sredstvo. Veliki nedostatak robe izazivao je rast cijena i usluga i pored nastojanja okupatorskih vlasti da reguliše stanje na tržištu.

Okupator je preduzimaio mjere opšte kontrole u svim oblastima života i rada, koristeći privredna dobra, objekte, sredstva za radnu snagu za svoje potrebe. U tome mu je značajno pomogla „Narodna uprava”, koja je lojalno i disciplinovano sprovodila sve odluke okupacione vlasti.

Od aprila 1944. godine uvedena je opšta radna obaveza za sve muškarce od 16 do 60 godina, uz minimalnu nadoknadu i jedan obrok. Licima koja se nijesu odazivala oduzimano je pravo na životne namirnice, a bile su predviđene i kazne zatvora i prisilnog rada.

Pošto veliki broj građana nije poštovao ovu naredbu, to je primjena kazne zatvorom praktično bila neizvodljiva.

Teški uslovi

Za informisanje građana na okupiranoj teritoriji okupator je koristio Radio-Cetinje, štampu, proglase, plakate sa izrazitim antikomunističkim sadržajem. Nastojao je da potre tragove italijanske okupacione politike u kulturi i prosvjeti.

Škole su nastavile rad sa znatnim zakašnjenjem, po skraćenim nastavnim programima i sa nedovoljnim nastavnim kadrom, u neuslovnim prostorijama, jer su Njemci većinu školskih objekata koristili za svoje potrebe.

Preko uprave škole kontrolisano je i političko djelovanje učenika. U školu se nijesu mogli upisati đaci koji su na bilo koji način bili u vezi sa NOP-om. Ako je bilo odstupanja, slijedile su rigorozne kazne.

Dokumenti i svjedočanstva

UREDBA o zamračenju na području Feldkomandanture Crne Gore Na osnovu datog mi ovlašćenja naređujem sljedeće:

1. Ima se odmah pristupiti zamračenju od zalaska od izlaska sunca.
2. Sve zgrade imaju se tako zamračiti da nikakva svjetlost ne može napolje prodrijeti.
3. Svako osvjetljenje izvan zgrada ima se zamračiti, tako da se na 500 metara visine u vertikalnom i kosom pravcu ne može više primijetiti. Sve izlišne svjetlosti moraju se ugasiti. Zabranjeno je osvjetljenje izloga.
4. Kod svih saobraćajnih sredstava (automobila, željeznica, parobroda i t.d.) imaju se unutrašnja osvjetljenja potpuno zamračiti. Eventualno zamračivanje reflektora biće naročito određeno.
5. Zabranjeno je isključivanje javne električne instalacije u svrhu zamračenja.
6. Postupci koji se protive ovim propisima biće kažnjeni prema Uredbi o policijskoj kaznenoj vlasti od 24. XI. 1943. g. - List Uredaba br. 2., strana 24 - ukoliko drugi propisi (n.pr. o sabotazi) ne predviđaju teže kazne. Cetinje, 25. februara 1944. god.

Feldkomandant samostalne Feldkomandanture Crne Gore KAJPER, s.r. Generalmajor
POLICIJSKA NAREDBA

Za zaštitu stanovništva od nenadnih prepada i napada neprijateljskih aviona i od pucanja iz automatskih oružja naređujem odmah, na osnovu datog mi ovlašćenja, sljedeće:

1. U vremenu od izlaska do zalaska sunca ne smiju se, na teritoriji grada Cetinja, zatvarati kućna vrata, vrata i kapije koje vode u dvorište ili bašte, bez obzira na to, da li su stanari u kući ili ne. 2. Od toga se izuzimaju trgovačke i zanatske radnje. Gostione moraju preko cijelog dana biti otvorene.
3. Dalji izuzetci od §1 biće, za slučaj da kućevlasnik sa porodicom ili stanar, zakupac i t.d. napušta kuću sa više od 24 časa, odobreni od cetinjske plackomande.
4. Ko se ogriješi o odredbama ove naredbe kazniće se na osnovu odredbe o radnjama (postupcima)

koje su protivne naređenjima izdatim od Feldkomandanture (list Uredaba br. 2, strana 24). Cetinje, 21. aprila 1944.g.

FELDKOMANDANT SAMOSTALNE FELDKOMANDANTURE CRNE GORE KAIPER

s.r. Generalmajor OGLAS Pozivima za straže i obezbjeđenje garnizona, između ovih sposobnih muškaraca na Cetinju, do sada se je odazivao samo jedan mali broj i to skoro uvijek isti, a ostali su samo gledali i puštali da ih drugi čuvaju. Dužnosti svih građana iste su, svi ih moraju vršiti jednako, čuvati grad i stanovništvo, te red i poredak u gradu. Od danas, svi građani vršiće sve dužnosti, prema potrebi. Sva oslobođenja od vojnih dužnosti ukinuta su. Čitave prošle nedjelje svak se mogao uvjeriti, da nema ni hitnih ni neodložnih poslova, zbog kojih bi trebalo i jedno lice osloboditi od vojne dužnosti, jer čitave prošle nedjelje, sve kancelarije bile su skoro prazne, a radnje zatvorene. Ovim se mnogo ne traži, jer kada svi budu vršili dužnost, onda će 1-2 puta mjesečno biti pozivani na stražu. Svima onima koji se ne odazovu pozivu, kao i njihovim porodicama oduzet će se opštinska trebovanja. Onaj koji neće da vrši svoju dužnost, ne zaslužuje da se za njega brine niti opština, niti Narodna Uprava. Osim toga, po odredbama vojnih pravila i propisa, biti će uhapšen i predat vojnom sudu. Pozivi se neće vršiti pojedinačno, već će se za čitavu sedmicu unaprijed izlagati na tablama kod: Feldkomande, Opštine, Policije i Sreskog načelstva. Svi oni koji iz opravdanih razloga se ne bi mogli odazvati pozivu, imaju se javiti blagovremeno u Komandu Nacionalnih trupa soba br. 15. Cetinje 20. maja 1944. god. Feldkomandant U.Z. FON FOREL s.r. Pukovnik Komandant nac. trupa Major JOVO ĐUKANOVIĆ s.r.

Otpor u gradovima

Sa svojim saradnicima okupator je organizovao „garnizonske uprave”. One su, pored ostalog, kontrolisale ponašanje i rad omladine u gradu, obučavale učenike da rukuju oružjem i uvele poseban predmet - nacionalno vaspitanje i obrazovanje. Ova nastava je izvođena samo u Cetinjskoj i Kotorskoj gimnaziji.

Krajem aprila 1944. četnici su, po naređenju okupatora, nasilno mobilisali omladinu za borbu protiv NOP-a. Međutim, mladi su, i pored stroge kontrole, uspijevali da najvećim dijelom pređu na slobodnu teritoriju i pristupe partizanskim jedinicama ili su u okupiranim gradovima učestvovali u ilegalnim akcijama, uprkos zabranama i rigoroznim kaznama.

Učešćem u NOP-u potvrdili su svoju privrženost slobodarstvu i patriotizmu. Samo iz Podgoričke, Cetinjske i Pljevaljske gimnazije, prema nepotpunim podacima, poginulo je u NOP-u preko 200 učenika.

I nastavnici su bili pod strogim nadzorom i kontrolom okupacionih vlasti, ucjenjivani i maltretirani. U posebno teškom položaju bili su nastavnici - izbjeglice, koji su iz egzistencijalnih razloga bili prinuđeni da ispunjavaju zahtjeve vlasti.

Surova okupacija

Njemci, za razliku od Italijana, nijesu kontaktirali sa građanima, niti su se starali za snabdijevanje stanovništva neophodnim proizvodima i robom. Nijesu gradili nove objekte i utvrđenja, već su se služili postojećim, a za njihove popravke i održavanje koristili su građane.

Svjesni da je njihov boravak u Crnoj Gori privremen, nijesu brinuli o elementarnim potrebama stanovništva - zdravstvenim, higijenskim, prehrambenim. Drastično su kažnjavali sve one koji nijesu poštovali njihove naredbe. Onemogućavali su svaki kontakt građana sa slobodnom teritorijom, zabranjivali svako kretanje kolskim putevima i pješačkim stazama na teritoriji cetinjskog sreza. Uz pomoć svojih saradnika imali su informacije o svim građanima, a na ulaznim vratima zgrada obavezno su isticani spiskovi svih stanara sa detaljnim podacima.

Uprkos rizika

Mladi ljudi su, najčešće, u okupiranim gradovima bili uključeni u rad izviđačke i obavještajne službe NOP-a kako bi na vrijeme otkrili namjere neprijatelja, njegovu snagu, brojnost, snabdijevanje,

saradnike, mjesta koncentracije, kretanje i sl. O svemu tome trebalo je blagovremeno dostaviti podatke partizanskim snagama na slobodnoj teritoriji, uz stalni rizik i - životnu opasnost. Prateće pojave svakog rata su opšta nesigurnost, glad, nemaština, osvetništvo, zavist, sumnjičenja, podvale, krađe, ubistva, crna berza, ali i zbližavanje ljudi, solidarnost, racionalno ponašanje, štednja, navikavanje na izmijenjene uslove života, pomoć u nesreći. Sve to je, u manjoj ili većoj mjeri, karakterisalo i stanje u okupiranim gradovima u Crnoj Gori. Nagon za održanjem upućivao je ljude na druženje, razgovor, ispomoć. I nesreća se u društvu nesrećnika lakše podnosi. U tom pogledu naročito su bili solidarni Muslimani. Oni su pokazali i istančani osjećaj za dolazeću opasnost, pa su se poslije kapitulacije Italije, pred najezdom četnika, masovno sklanjali iz gradova.

Dokumenti i svjedočanstva

GRAĐANI CETINJA I OKOLNIH MJESTA SA GNUŠANJEM SU PRIMILI GLAS O BOMBARDOVANJU NIKŠIĆA

Londonski radio objavio je kao izvanredno važan vojnički uspjeh engleski bombardovanje nezaštićenog i mirnog grada Nikšića u Crnoj Gori. Kao još veći svoj uspjeh Englezi su u tome svom saopštenju kazali, da im se, prilikom toga napada na Nikšić nije suprostavio nijedan njemački avion, te su komotno mogli baciti na zlosrećni ali junački i viteški grad Nikšić bombe od po 2000 kgr. težine. Kao svoje opravdanje, koje im ni jedan Crnogorac ne može uvažiti, istakli su i bestidno podvukli da su nezaštićeni Nikšić bombardovali na zahtjev srpskog krvoloka Josipa Broza zvanog Tita i taj svoj zločinački napad na mirno okupirano stanovništvo nazvali su dokazom saradnje sa Titovim razbojničkim komunističkim bandama. Sve je to tačno što je londonski radio objavio kao veliku pobjedu takozvanih „ujedinjenih nacija”. Istina je da su Nikšić unesrećili, ali ne Njemce u njemu već zlosrećno naše stanovništvo. Ni jedan njemački avion nije se suprostavio gangsterskom napadu iz vazduha iz prostog razloga što Njemci u Nikšiću nisu imali niti kakvih vojnih objekata, za koje bi im bila potrebna nekakva sopstvena zaštita vazduha, niti čega drugog što bi trebalo braniti. Istina je i to da prilikom bombardovanja u Nikšiću nije stradao ni jedan jedini Njemac već samo i jedino naše mirno i gladno stanovništvo, većinom žene i djeca, pored toliko razorenih i upropašćenih kuća. U nedostatku drugih uspjeha na bojnopolju Englezi se hvale ovom svojom „pobjedom” nad neprijateljem. Uvršćuju, dakle nas, Crnogorce, u svoje neprijatelje, za to što smo protiv moskovskog eksponenta Josipa Broza - Tita. Bombardovanje Nikšića ističu kao dokaz svoje saradnje sa hrvatskim izrodom Titom kome nije cilj borba protiv okupatora već sprovođenje socijalne revolucije po diktatu iz Moskve pa je, da bi maskirao ovu borbu, krstio je kao borbu protiv okupatora, nazivajući sve one koji mu se suprostave izdajnicima - petokolonašima. Englezima kao i uvijek treba dosta vremena da shvate stvarnost. Oni još uvijek govore i vjeruju da se Tito bori protiv okupatora ma da u stvari znaju zašto se bori maskirajući sve ovo kao borbu za slobodu porobljenih naroda bivše Jugoslavije. Oni još uvijek govore i vjeruju dok se u protivnom ne budu uvjerali - ali će biti dockan - da Tito i njegove bande ne uništavaju moćnog okupatora već nacionalno Srpstvo, jedinu smetnju planovima Moskvske internacionale na Balkanu. Crnogorski mirni građani pod okupacijom sa gnušanjem su primili glas o bombardovanju Nikšića od strane Engleza i najživlje protestuju kod svih ljudi i naroda kod kojih nije čovječanska savjest usahnula protiv ovog zločinačkog napada, - traže zaštitu i vapiju za pravdom do višenjega Boga. Englezi sami priznaju da su se upregli u bestidna kola Titova koja su više puta oprana u krvi nevinih žrtava. Nikada se neće zaboraviti žalosni i tužni glas o razaranju tolikih domova i o smrti tolikih nedužnih žrtava engleskih avijatičara a u službi najvećih protivnika Srpstva. I ako Englezi smatraju da bombardovanjem bezpomoćnog okupiranog crnogorskog stanovništva pomažu kako oni nazivaju „Narodno oslobodilački pokret” Tita Broza, mogu biti sigurni da će kod srpskoga naroda stvoriti sasvim suprotan pokret - ujediniće Srpstvo protiv sebe. Imaće ga jednodušnog u čežnji i spremnosti za osvetu protiv napadača. Ako im je to cilj neka nastave sa bombardovanjem i mitraljiranjem naših nezaštićenih gradova i sela. Imaće kad da se za ta svoja nedjela ne samo kaju, nego da ih i skupo plaćaju. To im je poruka cijelog stanovništva Crne

Gore, koje stegnuta srca trpi sva ova zla i čeka zgodu i momenat da progovori svom silom svoje muške snage i onda će se neprijatelj uvjeriti da je Srbin još živ i da umije da brani svoje interese. U ime mirnog stanovništva okupirane Crne Gore Odbor za pomoć stanovništvu postradalom od engleskog bombardovanja iz vazduha „Crnogorski vjesnik”, 27. aprila 1944. broj 40.

Važno je preživjeti

Nije samo nedostajala hrana, odjeća, obuća. Nije bilo ni papira. U ratu mnogi ljudi propuše. Do duvana se dolazilo na razne načine, gajio se i u selima, ali nije bio cigaret-papira. Najstrastveniji pušači savijali su duvan u novinsku hartiju, neki su i knjige cijepali u iste svrhe.

A kada bi saveznički avioni bacali letke, kojima su upozoravali stanovništvo ili obavještavali o stanju na bojištima, nastalo bi skupljanje, velika jagma i otimanje. Letak-papir bio je kvalitetan, prava „poslastica” za pušače. Samo se time može objasniti činjenica da ni jedan letak ove vrste nije sačuvan u Crnoj Gori.

Brzo osiromašenje

U vrijeme okupacije, u uslovima gladi i zla, nije bilo lako preživjeti i sačuvati čast, obraz, dostojanstvo. U velikoj bijedi, bilo je i dobrostojećeg stanovništva. To su bili saradnici okupatora, crnoberzijanci, nabavljači za potrebe okupacione vojske i slično. Častan svijet, koji je do tada bio srednjeimućan, ubrzo je osiromašio.

Živio je od trebovanja koje je davao okupator u minimalnim količinama i povremeno, a porodice čiji su članovi bili u NOP-u ili su kvalifikovani kao simpatizeri bile su lišene svake pomoći. Zato je nastalo mijenjanje nakita, odjeće, obuće, tepiha, zavjesa i drugog - za žito, brašno, mast... Da bi se preživjelo.

Grupe žena s dozvolom okupatora išle su po okolnim selima da mijenjaju, kako se tada govorilo za tipični oblik trampe. Podgoričke žene nabavljale su hranu najčešće u Zeti, a Nikšićanke u Bjelopavlićima. Išle su pješice i po 20 km u jednom pravcu i, pod teretom hrane na leđima, borile se da im prežive porodice. Muškarcima, osim djeci, okupator nije dozvoljavao izlazak iz grada. Pojedinci su radili kod Njemaca deset časova dnevno da bi sebi i svojoj porodici obezbijedili najosnovnije životne potrebe. Glad je bila jača i od straha od okupatora i savezničkog bombardovanja.

Čovjeku prazna želuca hrana je Bog (Gandi). I pored toga, stanovništvo je mirno, čak sa spokojstvom, podnosilo sva teška iskušenja.

I ovdje se potvrđivalo pravilo da rat stvara ljude otpornijim i tvrđim. Trpeljivost je bila i znak izvjesne ravnodušnosti, apatije, pasivnosti, bespomoćnosti da se utiče na događaje.

Crne trojke

Od jula 1944. godine na okupiranoj teritoriji djelovale su četničke terorističke grupe - „crne trojke”, koje su bile tajne, a njihovo djelovanje bilo je usredsređeno ne samo na pripadnike NOP-a nego i pripadnike Crnogorske federalističke stranke, kao i domaćih saradnika njemačke obavještajne službe.

Oni su likvidirali lica koja „momentalno smetaju”. U Podgorici su „crnorukci”, prema izvještaju Obavještajnog odjeljenja 2. udarnog korpusa od 24. jula 1944. godine Obavještajnom odjeljenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, ubili Dušana Vučinića u srezu podgoričkom i još nekoliko zeleniša. Od jeseni 1943. i tokom 1944. godine savezničko vazduhoplovstvo je često prelijetalo teritoriju Crne Gore, povremeno bombardovalo i mitraljiralo još neka mjesta i komunikacije. Događalo se da pojedini saveznički piloti u povratku sa borbenog zadatka izbacе svoj smrtonosni teret u vode Skadarskog jezera i Jadranskog mora.

Dokumenti i svjedočanstva

Ratna siročad, invalidi i izbjeglice vapiju za našu hitnu pomoć. Humana društva treba da nastave svoju akciju. Privatna inicijativa treba da uskladi svoje smjernice sa radom državnih ustanova. Ugledajmo se na Srbiju. Teška vremena preživljujemo. Rat je uzdrmao čitavi svijet, pa je život postao mučan i dosta nesnosan. Na našu zemlju spustila se iznenada ratna oluja i sa svojom žestinom, te su se mnogi našli nesprenni, onesposobljeni, a i daleko od svojih domova. Hiljade i hiljade ljudi žena i djece, starih i mladih, treba pomoći, neki su bez krova nad glavom, drugi bez odijela, neki nesposobni da rade i zarade parče hljeba svojim rukama. A rat se produžuje. Mnogo naše braće ostalo je u ovom ratu osakaćeno i od zdravih i sposobnih ljudi postaju nesposobni invalidi. Već su tri godine od kako smo u ratu. Tri duge i mučne godine i za one koji su u svojoj kući i na svom ognjištu, a kamoli za one koji su unesrećeni, ili koje je nesreća odagnala ispod rođenoga krova. Na svakom koraku vidimo bijedu. Blijeda i izmučena lica, ispijeni organizam, bosotinja i golotinja, a redovna pojava pohabana i istrošena odijela - to su najčešći prizori koje gledamo. Ni nama samima nije dobro. Nema ga danas kome je dobro. Nikome nije dobro, ali mi smo barem u svojoj kući. Stavimo se samo za trenutak u položaj onih koje je ratna neman otjerala sa ognjišta, ili u položaj onih koji su osakaćeni i nesposobni za rad. Pomislimo da ujutru i nas može naći ista sudbina, da goli, bos i gladni odemo i zatražimo sklonište u tuđa, nepoznata mjesta. Odakle bi nam pomoć došla; kome bi smo se obratili? Svojima bližnjima, naravno, jer iz vazduha ništa ne dolazi. Vlasti rade sve što mogu da pomognu i koliko-toliko olakšaju život sirotinji i izbjeglicama. A širi slojevi šta su uradili? Ništa, ili gotovo ništa. Gdje je privatna inicijativa? Ako se kome obratite najčešće se izgovara da je i njemu teško, da i on ne može da živi, šalje ih kod vlasti sa ljubazno sažaljivim licem, jedva čekajući da ode od njega. Ovo je za osudu. Čudno je da se danas, kada treba da vlada najviše trpeljivost i altruizam, svak se uvukao u sebe i ogradio čvrstom ogradom sebičnosti. Još čudnije je da su se i naša dobrotvorna društva umrtvila i ne rade ništa. Dok su prije rata, kada je potreba bila kud i kamo manja nego danas, sva naša humana društva bila vrlo aktivna i pohvale vrijedna, dotle danas, kada toliko sirotinje vapije za pomoću, društva spavaju mrtvim snom, pojedinci se skamenili i niko ne pritiče u pomoć. Bez ikakve uvrede, ali mi samo konstatujemo činjenicu. Čuli smo primjedbe, da bi uprava pojedinih društava rado sve učinila, ali da je rat i da smo okupirani. Međutim okupator to ne zabranjuje, on će šta više da rado pomogne svaku akciju ove vrste i pomoći svaku privatnu inicijativu u ovom pravcu. Treba da znate da život teče dalje i ako je rat, i ako smo okupirani. Nesmije nikakva akcija da zastane. Zar nadležstva danas ne rade? Zar škole ne rade, zar se zemlja ne obrađuje, zar je organizam prestao da vrši svoje funkcije - on se ne buni niti odbija hranu koju mu okupator daje. Ne, jer treba da se živi a život iziskuje svoje potrebe. Pa kada toliko činovnika vrše svoju dužnost i primaju redovno plate, kada toliko radnika i zanatlija svojim rukama zarađuju svoj hleb, pa kada i naša djeca idu u školu da bi se, i pored neredovnih prilika vapitala, zašto bi onda naše humane ustanove prestale da vrše svoju svetu dužnost. Ako danas njihova pomoć nije neophodno potrebna, onda neće biti nikada. Mi znamo da svak ima svoga posla, brige, kuću, djecu, ali se ipak može i treba da nađe vremena, koje ćemo posvetiti i drugima - našoj braći po krvi i po nevolji. Pomislite Vi majke, koje se brinete za svoju djecu i na onu djecu koja su bez majke i bez zaštite. Znam, sve će te se nasmijati i reći da ni vašoj ne možete ništa. Ali to nije i ne smije da bude tako.

Na meti - Bar i Ulcinj

Prema izvještaju Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku od 28. oktobra 1943. Štabu 2. udarnog korpusa o situaciji u partizanskim odredima navodi se, između ostalog, da su saveznički avioni „juče bombardovali Skadar i Bar”. To potvrđuje i izvještaj Štaba 3. udarne divizije od 30. oktobra 1943. Štabu 2. udarnog korpusa.

U navedenim izvještajima nema podataka o rezultatima bombardovanja Bara 27. oktobra, niti sam ih pronašao u drugim dokumentima.

Velike razlike

Poslije kapitulacije Italije, Njemci su zaposjeli čitav prostor istočne obale Jadranskog mora kako bi spriječili moguće iskrcavanje savezničkih jedinica. U njemačkim planovima ovoga vremena Crna Gora je tretirana kao vrsta spona za Albaniju i Grčku, pa su u njenim gradovima, koji su imali strateški karakter, držali svoje vojne snage, koje su bile izložene savezničkim dejstvima iz vazduha. Tako je 7. novembra 1943. godine američko vazduhoplovstvo teško bombardovalo varoš Ulcinj. Kako kaže Rizo Redza u rukopisu svog magistarskog rada „Ulcinj 1918-1945”, šest savezničkih aviona bombardovalo je oko 10 časova Ulcinj, na opšte iznenađenje stanovništva. U gradu su se nalazile malobrojne njemačke snage i žandarmerijska stanica, koju je koristio okupator i njegovi saradnici. Od bombardovanja su najviše stradali (Bugarska) **Nova mahala, Meraja i naselje u neposrednoj blizini pristaništa**. Od snažnih eksplozija mnogo je kuća srušeno i oštećeno. Bio je veliki broj poginulih građana.

Prema radu Riza Redze, **poginulo je 105 lica**. Podaci koje mi je dao Nikola Masoničić govore o **30 poginulih** i uglavnom se poklapaju sa Popisom ljudskih žrtava iz 1964. godine. No, u svakom slučaju, tako velika razlika u broju poginulih Ulcinjana nameće potrebu da se obavi dodatno istraživanje.

Poslije bombardovanja Ulcinja jedan broj stanovnika napustio je grad, prešli su kod rodbine i prijatelja u susjednim selima, a bilo je i onih koji su pošli u Skadar.

Snažne detonacije

Bar je bombardovan 2. decembra 1943. godine oko 10h. Dještvovala su tri saveznička aviona. Dolejteli su od mora i u niskom letu na mjestu zvanom Murvica, udaljenom oko kilometar od centra grada, bombardovali njemačke vojne magacine.

Avioni su bacili po tri bombe i svaka je pogodila cilj. Od siline eksplozije sva tri magacina su srušena i zapaljena. Bombe su izazvale veoma snažnu detonaciju, jer se u njima nalazila municija i granate. Parčad granata iz magacina padala su po čitavoj Barskoj ravnici i nanijela štete mnogim kućama. Od eksplozija poginula su tri njemačka stražara i jedno civilno lice.

Saveznički avioni su u manjim grupama (najčešće po tri) još nekoliko puta nadlijetali Bar i okolinu i mitraljirali određene ciljeve koji su služili okupatoru. To upućuje na zaključak da su bili dobro informisani o objektima koje su koristili Njemci. Mitraljirali su i komunikacije kojima su se kretali okupatorski kamioni koji su prevozili robu i radnike.

Dokumenti i svjedočanstva

Vaša je dužnost da se pobrinite i ponovo organizujete, te da vam rad ponovo donese koristi i pomogne onima koji vašu pomoć željno očekuju. Vi se poznajete među sobom, vi znate šta možete da učinite i od koga da zatražite pomoći. Naići ćete isprva na odbijanje, ali neka vas to ne obeshrabri. Zaleđena srca već će se otkraviti, jer mi smo Crnogorci uvijek pomagali jedni drugima. Okupite oko sebe omladinu, naučite je, zatražite da vas pomogne. Vaši nepunoljetni sinovi idu na stražu i savjesno vrše svoju dužnost, pa zašto i vaše kćeri i vi ne bi mogli nešto uraditi. Onoliko koliko se može - a dosta se može. Gdje je ukazivanje pomoći sirotima, gdje je organizovanje kurseva za prvu pomoć, gdje organizovanje priredaba u dobrovoljne svrhe? Pomislite na stare Crnogorke, ugledajte se na njihov rad, pa i vi danas uradite nešto. Društvo Crvenoga Krsta muči se i slabo potpomognuto ipak vrši svoju dužnost. Naše je da ga potpomognemo, jer ono nam koristi, ono nama hoće da olakša život. Probudite se i vi! Ne osvrćite se na čaršisko - rekla-kazala! Pokažite da ste zaista majke i sestre - ne samo vašoj nego i tuđoj djeci. Pokažite da ste zaista Crnogorke. Svi ćemo vas pomoći, samo vi počnite. Mnogo je prepreka i smetnji, mnogo teškoća, ali vi pokažite da ste dovoljno jake i sposobne da ih savladate. Skupite se u vaša ranija dobrotvorna udruženja i počnite sa humanim radom. Privatnoj inicijativi treba dati potstreka, jer bez privatne inicijative

nema onog poleta ni zamaha, niti svaka akcija treba da bude dirigovana i preduzeta od strane vlasti. Ova učmalost i nerad na ovom zahvalnom i plemenitom poslu treba da prestane i da se počne sa radom; inače čovjek dobija utisak da su trudbenice humanih društava u mirnodobsko vrijeme sebe reklamirale preko društva; danas je neophodna potreba da se bez reklame čovjek, žena i djevojka žrtvuju za opštu stvar. Ne treba čekati skrštenih ruku dok rat prođe, pa da se počnu priređivati zabave sa igrankom u korist sirotinje, onda kada toj sirotinji bude kasno, ili kada će joj i drugi moći da pomognu. Sada u ratu u nevolji pravo je vrijeme za to. „U dobru je lako dobar biti, na muci se poznaju junaci”. Ne dopustite da se naša braća i sestre osakaćeni za opštu stvar, siročad palih za naše dobro i našu nacionalnu stvar, naša braća i sestre poćerani nevoljom sa svojih ognjišta, osjećaju među nama kao među tuđincima. Neka nam u tome pogledu posluži kao lijep primjer bratska Srbija. Čovjek mora da se divi koliko je u Srbiji za sve ove poslednje dvije godine učinjeno za ratnu siročad i izbjeglice iz raznih krajeva, koji su u Srbiji našli utočište i kako treba zbrinuti. Briga za izbjeglice obuhvatila je u Srbiji sve slojeve: i seljaka i građanina. I ta briga preša je granice Srbije i u zarobljeničke logore, pa i zarobljenici iz logora u Njemačkoj, čim su čuli za stradanja svoga naroda, pritekli su u pomoć postradaloj naciji, a naročito siročadima i izbjeglicama. Nema logora u Njemačkoj u kome ne postoji organizacije za pomoć izbjegličkoj djeci i ratnoj siročadi. Ne dopustimo da naša sirotinja u očajanju proklinje život, jer prema njoj nema samilosti ni sažaljenja najbliži. Pomislimo na sve, stavimo se u njihov položaj, pokažimo da smo im braća i sestre, a ne tuđinci, da želimo i da hoćemo da im pomognemo svesrdno i nesebično, da mi znamo da su i oni dio nas samih, naše zajednice, pa da se tako odužimo i pred Bogom i pred ljudima, pa da zajednički podijelimo podjednako sa njima dobro i zlo u ovom teškom vremenu, jer kada smo unevolji onda baš treba da damo najviše od sebe. Trgnuti se treba iz ove letargije i bez ove opomene, jer to je nacionalna dužnost svih nas.

Dr. N.

Ciljevi i promašaji

U tim akcijama bilo je i žrtava. Na **putu između Bara i Sutomora** saveznici su mitraljirali kamion kod Ratca 17. marta 1944. godine. Tom prilikom **poginula su tri** civilna lica (dvije žene i jedan muškarac), a bilo je i nekoliko ranjenih. U jednoj od akcija mitraljirana je radionica „Barskog društva ad”. Žrtava nije bilo, jer je radno vrijeme zaposlenih bilo završeno.

Prostor Bara je mitraljiran i 8. aprila 1944. godine.

Istog dana, mitraljiran je i Ulcinj, kada je poginuo direktor Ulcinjske solane, a bilo je i ranjenih. Okupatorske žrtve nijesu poznate.

Dva dana bombardovanja

Od proljeća 1944. bile su sve učestalija djestva savezničke avijacije s tragičnim posljedicama. Dana 7. i 8. aprila bombardovan je Nikšić na zahtjev komandanta Drugog udarnog korpusa Peka Dapčevića i političkog komesara Mitra Bakića. Nikšić je predstavljao značajno okupatorsko uporište na komunikaciji Podgorica-Danilovgrad-Nikšić-Trebinje-Mostar-Sarajevo i Kotor - Risan-Nikšić. U gradu i bližoj okolini nalazile su se dobro utvrđene okupatorske i četničke snage. Bombardovanje je izvršeno u jeku borbe jedinica Primorske grupe, Lovćenskog i Zetskog odreda na komunikaciji Podgorica-Nikšić, naročito na dijelu puta Danilovgrad-Nikšić, gdje su Njemci nastojali da uspostave vezu sa opkoljenim Nikšićkim garnizonom. Upravo kada je jedan njemački puk uspio da ovlada komunikacijom Danilovgrad-Nikšić, ponovo je zahtijevano bombardovanje grada.

U dvodnevnom vazдушnom napadu Nikšića, umjesto njemačke vojske i njenih objekata, stradala su civilna lica i njihova imovina. Prema nepotpunim podacima, poginulo je 176 građana, od kojih 18 jedinica, a ranjeno 209. Srušene su 52 kuće, među kojima i: zgrada Gimnazije (djelimično), zgrada Sreskog suda, stara zgrada Načelstva, kupatilo (djelimično), Zatvor Žandarmerije, hoteli „Evropa” i „Nikšić”, Osnovna škola, Dom zdravlja, stara grobljanska Crkva sv. Petra i Pavla i dio gradskog groblja, opštećena Saborna crkva i dr.

Njemci su imali jednog poginulog i 2-3 ranjena vojnika. Izvjestan broj poginulih imali su italijanski

fašisti i četnici. Od bombardovanja nije stradao nijedan njemački objekat. U Nikšiću se nalazio veliki broj izbjeglica, te je evidentiranje njihovog stradanja bilo otežano.

Veliko ogorčenje

Bombardovanje Nikšića, u četničkoj interpretaciji, izvršeno je na Titov zahtjev, kako je javio Radio-London, s ciljem da se uništi „nacionalno uporište”, „tvrđava crnogorskog nacionalizma”, „bedem čiste rodiljubive misli”, izvrši „hajka na Srbe” i „istrebljenje Srpstva”. Bombardovanje je tretirano i kao predznak akcije Angolosaksonaca da se iskrcaju na Balkan kako bi prije stigli od Rusa (Izveštaj majora Mirka Lalatovića Draži Mihailoviću od 20. aprila 1944).

Bombardovanje je izazvalo veliko ogorčenje Nikšićana. Strah od novog bombardovanja zahvatio je sve građane, pa su pobjegli u okolna sela - Gornje Polje, Glibavac, Brezovik, Dragovu Luku, Rubeža, Ozriniće, Kličevo, Straševinu, Studenac, Grebice, Kočane i dr. Grad je opustio. Oni koji nijesu imali rodbinu na selu obično su dan provodili na periferiji, u nekom selu, a noću se vraćali u grad. Okupatorske snage nalazile su se i dalje dobro utvrđene i kamuflirane na obodima grada.

Dokumenti i svjedočanstva

NACIONALNO UPORIŠTE GRAD NIKŠIĆ U RUŠEVINAMA

Bombardovali su ga engleski avijatiriči bombama najvećeg kalibra na Veliki Petak i Veliku Subotu, kada su „pobožni” Englezi u svojim hramovima u pobožnim mislima žalili stradanja raspetoga Hrista!... Poginulo je 152, ranjeno 209 ljudi, žena i djece, a srušeno 52 kuće. I Albanija protestuje protiv anmglosaskog varvarstva TRAGEDIJA NIKŠIĆA Na dane 7 i 8 aprila, kada su pripadnici Anglikanske crkve u Londonu i ostalim mjestima Engleske, praznovali Veliki Petak i Subotu i u pobožnim mislima žalili raspetoga Hrista, u ta dva praznična dana srušena je jedna lijepa i čista srpska palanka: nestalo je Nikšića u ruševinama, dimu i krvi nevinog stanovništva. Pitaćete: pa šta se do desilo sa jednom malom varoši koja nije nikakvo utvrđenje, u kojoj nema nikakvog garnizona, nikakvog arsenala i nikakvih fabrika? Da nije zemljotres koji prati molitve pobožnih Engleza ili erupcija vulkana, koji stvara novu Pompeju na jedan strašan način i koji pretvara grad u prah i pepeo? Šta se to desilo da se jauk ljudi i žena, sa piskom njihove djece, do neba čuje? Da to nijesu varvarske horde Huna, koji kopitama svojih konja raznose utrobe ovih jadnih ljudi?! Vi koji pitate i očekujete sa nestrpljenjem odgovor, vi koji saosjećate i u patnji pratite nevolje srpskog naroda za posljednje tri godine, može biti da se nećete iznenaditi kad Vam kažemo da Nikšićka tragedija nije došla od prirodnih sila. To su braća onih pobožnih Engleza, koji žale raspetoga Hrista, došla u dane svojih najvećih praznika da pozdrave drugove svojih otaca sa Solunskoga fronta i njihovu djecu, i to ne sa pozdravima Hrišćanske ljubavi već sa bombama najvećeg kalibra i kišom mitraljeskih zrna. Došli su da na Krst raspetome srpskome narodu zabodu još koji udar i zadadu još veći bol u teškim mukama, koje grče njegovo tijelo i njegovu dušu. Prvoga dana bombardovanja lijepo prolječno vrijeme izmamilo je, poslije teške i duge zime, stanovnike Nikšića na ulice, ako ni radi čega drugoga a ono da se dobro ogriju poslije ljute hladnoće i porazgovore o teškoćama današnjice. To su mogli učiniti utoliko prije što je toga dana bio i pravoslavni praznik Blagovijesti, kada su se i djeca razmiljela po krajevima ulica da se sastanu i na suncu osjete izvjesne radosti života. Nažalost to su mnogima bili posljednji razgovori i posljednja rasonoda. Nad njihovim glavama počeli su iznenada kružiti „Saveznički” avioni i dok su se mogli ljudi zagledati i pogledom pitati jedan drugoga o pravcu njihova kretanja - oni su otpočeli mitraljesku vatru i bacanje bombi, čiji su glavni i jedini objekti bili - goloruki narod: potišteni ljudi, zabrinute žene i nevina djeca, kojima je patnja, i bez toga, bila pravi izraz njihovog fizičkog i duševnog stanja. Za čas je svijet počeo padati kao pokošeno snoplje, a kuće s treskom rušiti, podižući dim i prašinu, koji su obavili varoš i njegove stanovnike neprovidnom tamom, u kojoj se teško moglo disati, i još teže vidjeti užas oko sebe. Jedino se mogla čuti strahovita detonacija bombi od po 2.000 kilograma i bljuvanje mitraljeske kiše, kroz koje su se provlačili očajni jauci ranjenika. Tek pošto su avioni završili svoj zadatak i vazduh nešto razbistrilo

mogao se vidjeti donekle obim udarca i svireposti, koji su izvršili oni, koji propovijedaju Hrišćansku ljubav.

Zlokobne sirene

Saveznički avioni su nekoliko puta u povratku sa borbenog zadatka bacali bombe na razoreni Nikšić i njegovu okolinu, a 24. avgusta su ponovo bombardovali gradsko jezgro. Prema istraživanjima Zorana M. Zečevića, („Avijatičar plus”, br. 2, Nikšić 2000) na osnovu avio-snimka napravljenog sa jednog od savezničkih bombardera, 24. avgusta 1944. godine u 10,12 časova, sa apsolutne visine od tri hiljade metara u pravcu leta od zapada prema istoku, zabilježen je trenutak bombardovanja Nikšića iz vazduha.

Devet bombardera tipa „baltimor” iz 13. (grčkog) eskadrona BAF-a (balkanskih vazdušnih snaga anglo-američkog vazduhoplovstva) izručilo je „dvanaest bomba u području cilja...”

Poslije savezničkog razaranja Nikšića i pogibije velikog broja građana, strah stanovnika u ostalim mjestima u Crnoj Gori, koja su se nalazila pod vlašću okupatora, bio je sve veći. Građani Podgorice, Danilovgrada, Cetinja, Ulcinja i drugih mjesta sklanjali su se tokom dana na periferiju, boravili u skrovitim mjestima, a uveče se vraćali svojim domovima. Bilo je i onih koji su napustili grad i preselili se u okolna sela kod rodbine i prijatelja.

Život u iščekivanju

Odlasci iz grada bili su malobrojni. Živjelo se u očekivanju, ali i s nadom i zapitanošću: zašto bi saveznici bombardovali naseljena mjesta kada se u njima ne nalaze brojne okupatorske snage niti fabrike koje oni koriste? I pored toga, opreznost je povećana.

Budući da u Podgorici nije bilo specijalizovanih skloništa, osim u podrumu hotela „Evropa” i zgradi Komande (sadašnja zgrada Skupštine opštine), građani su u dvorištima svojih kuća kopali rovove, koje su pokrivali daskama, limovima, granjem i zemljom, računajući da će u njima naći zaštitu, osim u slučaju direktnog pogotka. Građani koji su stanovali u blizini obala Ribnice i Morače osmatrali su tamošnje prostore gdje bi se u slučaju potrebe mogli skloniti. Bilo je i onih koji su pripremali podrumске prostorije kao skloništa.

Peti maj 1944.

Njemačke snage bile su stacionirane u okolini grada, u velikoj pećini u podnožju Ljubovića, u kamenolomu u podnožju Gorice, na Zmijani u blizini Dajbabske gore, na Kakarickoj gori, kod Vezirova mosta i nešto malo u gradu kod Banje, u Mektebu i na Drpama Mandića. U gradu ih nije nikada bilo mnogo. Svu vlast su prepustili četnicima, a oni su obavljali kontrolu.

Njemačka služba vazdušnog osmatranja i javljanja je svaku pojavu savezničkih aviona oglašavala zlokobnim zvucima sirene, koja je nagovještavala opštu opasnost, od koje se ledila krv u žilama. Na njen znak prestrašeni ljudi, žene i djeca panično su napuštali svoje domove i jurili u skloništa. Većina građana nije reagovala na znak uzbune, jer su bili oguglali na ratna stradanja- hapšenja, internaciju, mobilizaciju i smrt.

Dana 5. maja 1944. nad podgoričkim nebom pojavila se grupa aviona sa južne strane grada, preletjela grad i puštala iza sebe bijeli trag, napravila krug iznad samog jezgra u koji su uskoro uletjeli bombarderi - sijući smrt i rušeći imovinu.

Prve bombe počele su da padaju iz pravca **Dajbabske gore**, gdje su se nalazile dobro učvršćene njemačke snage, i dalje prema centru grada. Praveći krugove, saveznički avioni su u tri naleta bacili smrtonosni tovar na nebranjeni grad i njegove nedužne stanovnike.

Dokumenti i svjedocanstva

Po ulicama zakrčenim ciglama, kamenjem, malterom, staklom, presječenim, velikim rupama iskopanim od bombi, jurili su izbezumljeni ljudi i žene sa kricima bola tražeći svoju djecu, a nesretna prestravljena djeca svoje roditelje. Drugi su trčali svojim domovima - a većina od svih tih jadnika jurili su ka ponoru svoje sreće i svoga ognjišta, tražili su saznanje o razrušenom krovu i nestanku svojih najmilijih. Vrisak i lelek počeo je sve više i više ispunjavati vazduh. Kukanje za izgubljenim roditeljima i djecom, braćom i sestrama unakaženim, u komade raznešenim - slivalo se u jedan opšti glas. Pa ipak? Možda za mnoge ima nade, možda su se sklonili negdje na "sigurnom mjestu", možda su izbjegli iz varoši, pa će se vratiti svojim živi i zdravi, onakvi isti kakve smo ih ostavili prije jednog sata. Nada je ispunjavala dušu, ali je i ona remećena tupim i nemoćnim glasovima, koji su iz ruševina pozivali u pomoć. Ti su glasovi dolazili iz dubina, kao sa onoga svijeta, u mnogo slučajeva u blizini roditelja, djece ili najmilijih, ali nemoćnih da preture velike količine materijala razrušenih kuća u čijim, manjim ili većim šupljinama, očekuju spas ili smrt ljudi i djece, koji žele da žive kao što vi mislite da živite, i vi i vaša djeca. Uzalud! Oni su osuđeni da umru. Vi im pomoći ne možete i ako krampe, motike, ašovi i lopate, sve u vrijednim rukama srčanih i osjetljivih ljudi, upravo pravih ljudi, rade hitro i bez prekida. Kopanje se oteže, a glasovi sve tiši i bezpomoćniji pozivaju u pomoć, ali i nemoćni svoje bliske i najmilije. Ah užasa! U ovome momentu ne može se znati **tačan broj ljudskih žrtava, jer je otkopavanje u toku**, ali se može pretpostaviti da će konačan **broj iznijeti preko pet stotina**. Što se tiče materijalne štete ona se može već sada u jednom sumarnom izrazu svesti na tvđenje, da nema ni jedne jedine kuće, koja je ostala neoštećena i u kojoj bi se moglo stanovati. Jedino po krajnjoj periferiji sjeverne strane grada ostalo je nekoliko zgrada koje čine izuzetak, dok se južna strana grada zv. **Mrkošnica još prvoga dana pretvorila zapaljivim bombama u pepeo, tako da je taj najsiromašniji dio podijelio sudbinu ostalog stanovništva - ostao bez krova i hleba - u koliko je ko živ pretekao. Gledajući ruševine Nikšića, posmatrajući već iskopane lješevne unesrećenih žrtava**, slušajući jauk i kuknjavu, kojima se oplakuju oni koji se nikada neće vratiti - mi se nad zgarištima i tim lješevima pitamo: kome je trebao ovaj zločin? Ko je taj što je naredio i izvršio ovako gnusnu i razbojničku rabotu? **Na ta dva pitanja dao nam je Londonski radio odgovor: Engleski avioni porušili su Nikšić i pobili stanovništvo njegovo, ali Englezi to nijesu uradili po svojoj inicijativi. To je Tito tražio da se tako učini, jer je Nikšić "utvrđeni grad sa mnogo vojske, arsenala" i t.d. Pilat pere ruke od poprskane krvi srpskoga naroda. Ali takav odgovor ne prima pošten svijet, a najmanje srpski. Zločin su izvršili Englezi, a da li su oni to uradili po zahtjevu Tita ili ma kojega drugog obijača i kriminaliste to ne može ulaziti u okvir opravdanja. Mi odavno slušamo laži preko Londonskog radia o izmišljenim "Krvavim bitkama, koje vode komunistički partizani sa okupatorom, o osvojenim gradovima - koji ne postoje, o zarobljavanjima - kojih nije bilo". Mi odavno slušamo o „Slobodnoj teritoriji, o 250.000 Titovih vojnika" ali mi vrlo dobro znamo da razbojničke anarhističko-komunističke bande vode isključivu borbu za uništenje srpskoga naroda. Mi znamo za Srbe, pobijene na najsvirepiji način: kopanje oči, sječenje udova, lomljenje ruku i nogu. Mi svi to znamo, i London to sve zna, ali obraz Engleza podnosi da te laži prima i širi kao istinu i da za sva ta razbojništva uzdignu jednog običnog razbojnika na stepen maršala. I pored sve tragedije koju preživljuje srpski narod, blagodareći jedino ranijim njegovim simpatijama prema Englezima, zbog kojih su žrtvovali svoju samostalnost i dali mnogo žrtava, i pored sve nesreće, koju nam u znak zahvalnosti, pružaju Englezi, preko razbojnika Tita, ipak mi vjerujemo u vitalnu snagu našeg srpskog naroda, vjerujemo da moral čovječanstva, ako ne plamti, a ono tinja, i da će se savjest ljudska razbuktati jednoga dana i plamen pravde i čovječnosti na štetu i sramotu Engleza, koji vrše razbojničke napade na nezaštićeno stanovništvo, koje sa njom ne samo nije u ratu, već je zbog nje i samo zbog nje izgubio toliko, koliko Englezi ne bi htjeli izgubiti pa da rat traje makar još deset godina.**

J. Šaulić, pretsjed. Nikšićke opštine
 „Crnogorski vjesnik”, 20. aprila 1944, broj 37.

TREĆI DIO

Ruševine u Podgorici

Duž ulice Slobode bili su krateri u prečniku od oko 10 metara i dubine 2-3 metra. Svi su bili iste veličine. Tako je bilo i u ostalim djelovima grada, preorane ulice, mnogo više u Novoj varoši. Veličina kratera upućuje na zaključak da su bombe bile iste veličine.

Prema američkim izvorima, 5. maja 1944. godine bombarderi 15. američke vazdušne armije bombardovali su „koncentraciju trupa u Podgorici”. U akciji je učestvovalo 116 bombardera „B-24”, koji su „bacili na grad 270 tona bombi”. Ako se toga dana u gradu nalazilo 15 000 ljudi, to znači da je po glavi stanovnika palo 18 kilograma bombi. U tri naleta saveznički avioni su pretvorili Podgoricu u ruševine, s brojnim ljudskim žrtvama.

Osam mrtvih Njemaca

Njemci u svojim izvještajima navode da je razoreno 60% zgrada, da su u sopstvenim redovima imali osam mrtvih, među njima jedan oficir, i 25 ranjenih. Poginuo je četnički komandant za Crnu Goru major Đorđe Lašić sa oko stotinu četnika - vojnika i oficira.

Od bombardovanja je stradala i Stara i Nova varoš. U Staroj varoši najviše je rušenja bilo u ulicama: Drač, Cvjetin brijeg, Glavica, Brijeg Ćukovića, Kišmahala, Plavnica, Tečija i Tabahama, a u Novoj: Marka Miljanova, Balšićeva, Kralja Nikole, Trg Vojvode Mirka, Njegoševa, Hercegovačka, Bokeška, Kolašinska, Cetinjska, Prizrenska, Vučedolska, Novaka Miloševa, Božidara Vukovića i Nemanjina riva.

Pored srušenih i oštećenih kuća, stradali su i sakralni objekti - Katolička crkva, Glavatovića dzamija, pravoslavno groblje, kao i tri vodenice na Ribnici. Od velikog razaranja uništeni su električni vodovi i veliki broj bunara (Podgorica nije imala vodovodnu mrežu).

Prijetila je pojava zaraznih bolesti, jer su danima ostala zatrpana pojedina lica u ruševinama i pored napora koji su činjeni da se svi poginuli pronađu i sahrane.

Na stotine poginulih građana

Među više stotina poginulih stanovnika naročito su stradale porodice: Đoka Čejovića, Andrije Đuraševića, Mila Begovića, Radonje Prelevića, Velja Radovića, Velike Orlandić, Dušana Dragićevića, Jeftimije Ačkovića, Krsta Mugoše, Rada Jovanovića, Ilije Strugara, Velike P. Mandić, Đorđija Bogićevića, Zorke Prelević, Bogića Čejovića, Lazara Raičkovića, Ludviga Doležala, Radoja Božovića, Petra Mitrovića, Mitra Miševića i dr.

Među poginulima su i oficiri: kapetan Labud Ivanović, poručnici: Branko Stojaković, Branislav Ivanović, Vule Dragićević, Vladan Boričić i Đoko Lašić, kapetan Nikola Drakulović, medicinar Vladimir Milošević, Sadik Đurbuzović i drugi.

U telegramu Komandi 2. oklopne armije - njemačka 131. pješadijska divizija izvještava da je 5. maja od 12,45 do 13,30 časova tri puta teško bombardovana Podgorica sa oko 120-130 bombardera. Naročito je stradao unutrašnji dio grada, a gađani su mostovi na Morači i Ribnici i radio-stanica. Uništena je jedna laka poljska haubica i dvoje kola za vuču, a oštećena je jedna laka poljska haubica. Isteklo je 800 litara pogonskog goriva. Zarobljena su četiri engleska i dva italijanska pilota, koji su iskočili padobranom (bez obaranja aviona)

Dokumenti i svjedocanstva

Iz svjedočenja dr Milenka Lainovića Tokom rata išao sam na posao svakodnevno, prije i poslije podne. Toga kobnog 5. maja majka me uporno tjerala da idem na posao, iako je bilo prošlo nešto više od 13 sati, a moja popodnevna obaveza počinjala je u 14h. Majka, kao svaka brižna majka, kao da je predosjećala zlo koje dolazi i plašeći se za moj život, smatrala je da mi je sigurnije da sam na poslu na obali Ribnice, gdje sam se mogao skloniti u slučaju opasnosti ispod pećina-prirodnih

zaklona. Čim sam stigao kod Kusleva počelo je stravično bombardovanje jezgra grada. Bilo je to u 13,20 sati. To znam jer je od jačine detonacije u toliko stao kućni sat kojeg sam kasnije našao u ruševinama naše kuće. ... Posmatrao sam 5. maja, kao i prethodnih dana, način leta savezničkih aviona. U besprekornom redu, letjeli su po tri u formaciji, kao guske u jatru - naprijed jedan, a s malim izostatkom sa lijeve i desne strane po jedan. Takvih trojki je u jednoj grupi bilo dvadeset, ili svega šezdeset u jednoj grupi. Ukupno je bilo tri takve grupe na osnovu čega sam zaključio da je toga dana grad bombardovalo 180 aviona. Ustvari, bila su tri naleta od po šezdeset aviona, koji su najvećim dijelom uništili grad i ubili i ranili veliki broj ljudi. Prva grupa od 60 aviona najprije je preletjela grad, iz repa su ispuštali bijeli dim, što do tada nijesmo vidjeli. Napravili su krug nad gradom opasujući ga dimom, kao da su time htjeli da označe prostor koji treba bombardovati, što se ispostavilo da su upravo i uradili. Kad je prva grupa zatvorila krug, nastao je pakao na zemlji. Tek što je prva grupa aviona isporučila svoj smrtonosni tovar, naletjela je druga, a zatim i treća. Od siline udara zemlja je podrhtavala, grad se rušio, ljudska tijela su letjela u vazduhu. Izgubio sam majku Milicu (39) i sestru Zorku (8 godina). Stradala je naša kuća koja se nalazila u centru grada, preko puta "Beka". Još je mnogo zgrada razrušeno i mnogo porodica izginulo. Broj ranjenih, kao ni poginulih, nije nikada utvrđen. Događaji su se smjenjivali kao na filmskoj traci. Trebalo je sahraniti poginule i nastaviti život u uslovima postojeće okupacije i, sada, razorenog grada. Uvjeren sam da nije bilo porodice u centru grada koja nije imala nekog poginulog ili ranjenog člana. Od ovog katastrofalnog bombardovanja najviše je stradao sam centar varoši: Balšića ulica, Novaka Miloševa, Nemanjina obala... Poslije bombardovanja nastao je strahoviti metež. Preživjeli su žurili da što prije napuste grad. Ispod ruševina čuli su se jauci. Ulice su bile zatrpane i preorane, s brojnim rupčagama velike dubine. Djelovi ljudskog tijela visili su po telegrafskim žicama. Pojedini objekti su gorjeli. Dim je štipao oči. Oblaci prašine. Riječju - pakao. Preživjeli su najvećim dijelom potražili spas u Zeti i Lješkopolju, a mnogi su sklonište našli pod pećine Morače i Ribnice. Gostoprimstvo seoskih domaćinstava ostalo mi je kao najupečatljiviji doživljaj tih nesrećnih ratnih dana. Svaka kuća je širom otvorila svoja vrata unesrećenim ljudima i sa njima dijelila i ono malo hrane što su imali. To je za nezaborav, za pamćenje, prenošenje nasljednicima da znaju kako se u nevolji postupa i da se, ako zatreba, i vraća. U tom opštem haosu bilo je beskrupuloznih ljudi koji su dolazili u grad da pljačkaju, da vade vrijedne stvari iz ruševina, ili i iz neoštećenih domova, koje su vlasnici privremeno napustili. Nekome rat, nekome brat, potvrđivala se stara narodna mudrost. Isprepadano stanovništvo vraćalo se u grad samo toliko da nešto iz ruševina sopstvenog doma odnese kako bi se lakše preživjelo, ali onim drugim drznicima cilj je bio drugi - pljačka.

Kuća bez krova

Prema nepotpunim podacima, 5. maja 1944. u Podgorici je poginulo 490 lica, od kojih je 417 identifikovano, a 73 ostalo nepoznato, jer su u gradu živjele brojne izbjeglice iz raznih krajeva ondašnje Jugoslavije. Građani koji su pronašli svoje, sahranjivali su ih u porodičnim grobnicama ili u drugim rakama, a najveći broj poginulih sahranjen je u dvije zajedničke grobne jame, dva duboka kratera koje su otvorile bombe u podnožju Gorice, u blizini Crkve sv. Đorđa. Broj ranjenih stanovnika bio je mnogo veći. Većina se snalazila sama, kako je znala i umjela. Lakši ranjenici nijesu zbrinjavani niti hospitalizovani u bolnici na Kruševcu. Bolnica je imala mali broj bolesničkih kreveta, a i broj medicinskog osoblja bio je mali. Nešto ranjenih previjeno je u njemačkoj bolnici.

„Titove šestorke”

Podgorica je poslije petomajskog bombardovanja bila mrtvi grad, ličila je na „kuću bez krova”, „čovjeka bez glave”. U njoj su ostali samo oni koji nijesu imali gdje da se skrajnu, pa su dane provodili u pećinama Ribnice ili Morače, a noću se vraćali u svoje domove. Najviše je stanovnika prešlo u zetska sela, čije su kuće bile, uglavnom, otvorene unesrećenima. Savezničke eskadrile nastavile su prelijetanja prema sjeveru. Za kratko vrijeme nijesu bombardovali Podgoricu, a onda su još drskije sijali smrt i rušili ostatke naselja. S obzirom na to da njemačka

protivavionska artiljerija i nije djelovala, niti su se njemački avioni upuštali u borbu, to su saveznički avioni sve češće, u niskom letu, napadali ciljeve u gradu, posebno na aerodromu. Naročito su često nadlijetali grad avioni koje su građani nazivali „Titovom šestorkom”. Oni su se skoro svakog vedrog dana pojavljivali oko 7.30 časova i mitraljirali i bombardovali Plac komandanturu i mostove na Morači, bez uspjeha. Tukli su i ciljeve duž komunikacija, uglavnom neprijateljske kamione.

Noć pretvorena u dan

Još jedno razaranje Podgorice duboko se urezalo u sjećanja - noćno bombardovanje 19. novembra 1944. godine. Posljedice za stanovništvo bile su tragične, jer se nije očekivao napad u toku noći. Aglosaksonski bombarderi pojavili su se iznad Podgorice oko 20h. Prvo su bacali pomoću padobrana svjetleće rakete i „noć pretvorili u dan”, a zatim su bombarderi - u talasima - rasipali smrtonosni tovar po nebranjenom i već razorenom gradu i bližoj okolini. Pošto je Podgorica bila pust grad, to je učinak ovog napada bio manji od očekivanog. Bilo je mrtvih i ranjenih i dodatnog razaranja.

U neposrednoj blizini stare Crkve svetog Đorđa pale su nekolike bombe, ali je nijesu pogodile, sem donekle oštetile. Porušeno je nekoliko grobova i uz samu crkvu. Iako u blizini nije bilo nikakvih objekata, nekoliko bombi palo je oko nje i porušilo više nadgrobnih spomenika znamenitih ljudi i junaka iz minulih vremena.

Moguće je, kako ne bez sarkazma zapisa jedan savremenik, da su „piloti Čerčilove ekspedicije mislili od nadgrobnih spomenika da je prema njima uperena protivavionska artiljerija, te su bombama uništili i one koji su u miru počivali”.

Dokumenti i svjedocanstva

Posebno ističem činjenicu da grad tokom petomajskog bombardovanja nije bio branjen. Koliko je poginulo građana u ovom stravičnom napadu- niko nije tačno utvrdio. O ranjenima, da i ne govorimo. Svako je svoje poginule sahranjivao i o tome brinuo. Istina, četnici su mobilisali mladi svijet da vadi mrtve iz ruševina i da poginule, koji nijesu imali rodbinu ili su bili u takvom stanju da ih nije bilo moguće identifikovati, sahranjuju u zajedničke rake ispod crkvene ograde pod Goricom. Njemački vojnici su sve to nezainteresovano posmatrali. Četnici, kojih je tada, uglavnom van grada, bilo više hiljada, evidentirali su svoje poginule. Sjećam se da je ispred zajedničke rake, to je bio veliki krater koji je iskopala avionska bomba, sjedio izvjesni četnik - Vlahović i bilježio broj onih koji su tu sahranjivani. Učestvovao sam u raščišćavanju ruševina i vađenju poginulih. To je trajalo nekoliko dana. Dobro sam upamtio da je ovaj evidentičar jednom svom pretpostavljenom rekao da je do sada dopremljeno 1800 leševa. Mi, koji smo se tu nevoljno našli, komentarisali smo da je poginulo oko 2000 lica. Ovdje valja imati u vidu činjenicu da se tada u Podgorici, pored brojnih četničkih snaga i članova njihovih porodica, nalazio i veliki broj izbjeglica sa Kosova i Metohije i onih koji su napuštali svoja ognjišta pred ofanzivnim akcijama partizanskih snaga. Znatno broj tih izbjeglica je poginuo i oni, po pravilu, nijesu evidentirani u spiskovima koje je nekoliko dana kasnije objavila štampa. Ranjenih građana bilo je više stotina, pa i hiljadu. O njima nije imao ko da organizovano brine. Nešto ih je previjeno u bolnici na Kruševcu i mali broj u njemačkoj ambulanti. Uglavnom, većina se snalazila kako je znala i umjela. Veoma mi se urezala u sjećanje slika napuštanja razrušenog grada: majke vuku djecu, natovarene odjećom koju su izvukle ispod ruševina svoga doma, sa zamotuljcima hrane i najdražih uspomena. Svi bježe nekuda. U žurbi, strahujući da se napadi ne ponove, u borbi za spas golog života, ljudi padaju, i podižu se, i nastavljaju put. Varoš je postala avetinjski pusta, ispražnjena. Isto veče poslije kataklizme Podgorice i sutradan slušao sam u ambulanti Kusleva vijesti Radio-Londona da je Podgorica bombardovana na zahtjev maršala Tita. U nerazrušenom, ali dobro potresenom dijelu grada ljudima je prijetila opasnost od novih naleta i bombardovanja, od umiranja, jer je bunarska voda bila zagađena, struje više nije bilo (centrala je

uništena), a ostaci namještaja korišćeni su za gorivo. Životarenje se iz razrušenog grada preselilo po susjednim selima i u pećinama korita Morače i Ribnice. Do poznatog noćnog bombardovanja u novembru 1944. godine grad je bombardovan 68 puta. Radio sam na mjestu gdje je dolazilo više ljudi dobro informisanih, gdje su se, pored popravki zuba, razmjenjivale različite informacije i slobodno slušale vijesti sa radija. I poslije noćnog bombardovanja bilo je još dosta napada iz vazduha i - žrtava. Saveznička avijacija je bombardovala grad različitim vrstama bombi. Bacali su i tempirne bombe sa satnim mehanizmom namještenim da u određenom momentu eksplodiraju. Saznanja da su bačene i takve bombe izazivala su veliki strah građana od iznenadne eksplozije, kakvih je inače bilo. Tempirne bombe bile su teške od 200 do 250 kg. Takva je pala na kuću Lainovića u Ulici slobode i poslije nekoliko časova eksplodirala. Pričalo se da je nekoliko bombi imalo težinu i do 2.000 kg. Takvih je nekoliko palo na grad, ali ni jedna nije eksplodirala. I na kuću zubara Kusleva pala je jedna takva bomba, koja, takođe, nije eksplodirala. Njemački stručnjaci su ocijenili da je u pitanju bomba velike razorne moći, koja djeluje površinski, a zvali su je "luftvafe". Ovakve bombe su bačene na grad i prilikom noćnog bombardovanja. Veličina ovih bombi bila je kao dva i po bureta, dužine oko 2,5 metara. Na njoj su se nalazile tri kapsule u trouglu. Bomba u kući Kusleva nije pala na kapsulu, već pljoštimice. Još dvije takve bombe pale su na Goricu. Demontirali su ih italijanski stručnjaci, a tada njemački zarobljenici. Pošto su odstranili upaljač, bomba je otvorena. Bila je puna eksploziva. Ribolovci su dolazili da iz nje izvlače eksploziv i ubijaju ribu u Morači, a korišćen je i za liječenje svraba, kojeg je tokom rata bilo mnogo.

Počeci obnove Podgorice

Sva kasnija bombardovanja Podgorice bila su manjeg intenziteta, a bilo ih je, prema do sada pribavljenim izvorima koje objavljujem u ovoj knjizi, još i: 7, 14 (mitraljiranje), 18. i 21. (mitraljiranje) maja; 23. juna; 21, 22, 23. i 25. jula; 5, 6, 7, 8, 14. i 21. avgusta; od 21. avgusta do 9. septembra još četiri puta; 16, 30. i 31. oktobra; 1, 3, 4, 5, 6, 7, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29. i 30. novembra.

Krajem novembra i tokom decembra 1944. saveznička avijacija je svakodnevno, kada su vremenske prilike dozvoljavale, bombardovala i mitraljirala njemačke i četničke kolone na putu: Podgorica - Bioče (više puta) - Klopot, Boljesestra - Vjeternik - Lijeva Rijeka - Jabuka- Mateševo- Kolašin - Mojkovac - Bijelo Polje - Brodarevo - Prijepolje...

Lak posao

Cilj savezničkog bombardovanja bio je da se razbiju njemačke i četničke snage koje su tih dana vršile koncentraciju u okolini Podgorice. Vrhovna anglosaksonska komanda za Srednji istok je koordinirala svoje vazdušne operacije sa dejstvima snaga Narodnooslobodilačkog pokreta. Tokom decembra saveznički avioni su bombardovali i mitraljirali nezaštićenu odstupnicu njemačkih i četničkih jedinica sa brojnim zbjegom, i to: 2, 3, 4, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21. i 27. decembra 1944. godine, nanoseći im velike gubitke u ljudstvu, tehnicima, komori, prevoznim sredstvima. „Savezničko vazduhoplovstvo ih je lako otkrivalo, povazan se komotno vježbajući na njima - na planinskim goletima, na rječnim prelazima, u obezljudeanim gradićima i selima. Ponestalo im gorivo, motorizacija dotrajala i uništena. Svukud oko puta mogli su se vidjeti spaljeni i prevrnuti kamioni”, zabilježio je Milovan Đilas u „Revolucionarnom ratu”.

Grad-stradalnik

Podgorica je grad koji je procentualno najviše stradao u Drugom svjetskom ratu, više nego poznati britanski grad od 60 000 stanovnika – Koventri, u kome su 14. novembra 1940. godine poginula 554 lica. Njih su Englezi (Čerčil) žrtvovali da ne bi odali tajnu dešifrovanja njemačkih radio-poruka. U Podgorici je samo u jednom danu (5. maja 1944), i to u tri naleta čeličnih ptica, koje su izazivale čeličnu oluju, zbrisano oko 60% domova i pet stotina ljudskih života. Bilans „liberatora” - mrtvi ljudi, ruševine, užas, koji u crno zaviše mnoge domove, a nekoliko porodica skoro potpuno uništiše.

Rušeni su sirotinjski domovi bespomoćnih građana pod izgovorom da bombarduju vojne „objekte”. I crkva i dzamija su srušene kao „vojni objekti”.

Podgorica je bila najveći grad u Crnoj Gori. Predstavljala je strategijsko raskršće puteva od Skadra prema Primorju, Nikšiću i Kolašinu. Imala je aerodrom, koji je okupator koristio. Bila je i povremeno i za kratko, u prolazu, sabirište njemačkih snaga u povlačenju, kao i mjesto velike koncentracije četničkih jedinica (koji su se kao i Njemci najvećim dijelom nalazili u obližnjim selima). U samom gradu se nikada nijesu nalazile značajnije i brojnije njemačke snage. Iz Podgorice nije pružan skoro nikakav otpor anglosaksonskoj avijaciji.

Dokumentacija i svjedocanstva

Poslije kapitulacije Italije počeli su saveznički avioni da prelijeću našu zemlju iz pravca juga Italije prema Rumuniji, gdje su bombardovali petrolejske izvore. Mi smo ih u Podgorici bez straha posmatrali i - brojali. Bombardere su pratili lovci, koji su povremeno, u brišućem letu, mitraljirali uglavnom aerodrom. Prvo savezničko bombardovanje Podgorice bilo je u oktobru 1943. godine, manjeg obima. Bio je pazarni dan. Ja sam na stočnom pazarištu prodavao cipele kupljene od Italijana. Grad su nadlijetale eskadrile američkih “tvrđava” prema sjeveru. Istovremeno su i avioni - lovci mitraljirali po aerodromu. Kako se stočno pazarište, zvano Kučki pazar, nalazilo preko puta nekadašnjeg Parnog mlina, sa te pozicije aerodrom je bio vidljiv kao “na dlanu”. Posmatrali smo kako saveznički lovci uništavaju nekoliko njemačkih aviona, a da na njih nije ispaljen ni jedan metak. Jedan njemački lovac pokušao je da uzleti i stupi u borbu, ali su ga saveznički avioni “prikovali” za zemlju. Nakon napada na aerodrom, zapraštalo je i po pazarištu. Šta se odjednom zbilo, nije mi bilo jasno jer se nije čuo nikakav zvuk. Masa naroda, koja je bježala, oborila me pored barake u kojoj se naplaćivala trošarina. Kad se sve utišalo, izvukao sam se ispod gomile ljudi. Vidio sam okolo iskasapljene životinje i nekoliko nepomičnih tijela. Pobjegao sam kući i tek sutradan sam čuo da su uglavnom poginuli ljudi sa sela, ali koliko - nijesam znao. Najstravičnije razaranje Podgorice izvršeno je 5. maja 1944. Toga dana niko u gradu nije očekivao bombardovanje. Avioni su visoko na nebu prelijetali grad kao i prethodnih dana. Najedanput, čule su se eksplozije na sve strane grada. Zamračilo se usred dana. Bilo je oko 13 časova kada je počelo bombardovanje. Ljudi su bježali u improvizovana skloništa- rovove. Dok sam bio u rovu imao sam osjećaj da ću se ugušiti. Nekoliko porodica se i ugušilo kada je u blizini rova pala bomba. Ovaj iznenadni napad iz vazduha, mislim da ih je bilo tri, trajao je čitavu vječnost, mada se sve završilo za petnaestak minuta. Kada se sve utišalo i razgrnuo mrak od dima i prašine, izašao sam iz rova. Kuća u kojoj smo stanovali bila je čitava. U rovu je bila naša osmočlana porodica i još najmanje toliko drugih osoba. Niko od nas nije stradao. Još uvijek nijesmo bili svjesni koliko je grad razrušen. Odjedanput, na sve strane, čula se kuknjava i lelek. Kad smo se malo pribrali, otac me poslao da vidim da li je preživio naš rođak, koji je stanovao sa suprugom u kući Begovića, kod Knjeginjinog mosta i katoličke crkve. Pošao sam Ulicom Marka Miljanova, u kojoj smo stanovali, prema Knjeginjinom mostu. Okolne ulice su bile zakrčene gomilama kamenja, drvenim gredama, malterom i velikim kraterima koje su otvorile bombe. Kretanje je bilo veoma otežano. Srijetao sam izbezumljena lica, prašnjava i umazana krvlju. Majke su vukle djecu i bježale ni same ne znajući kuda. Ulica Novaka Miloševa bila je u ruševinama, kao i Nemanjina riva; i jedna i druga izlaze na Ulicu Marka Miljanova, pa sam žureći bacio letimičan pogled. Stigao sam do Knjeginjinog mosta, koji je bio razrušen, ali se ipak moglo nekako preći. Oko kuće Begovića okupilo se mnoštvo svijeta, najviše četnika. Došao sam do rođaka. Bio je ranjen. On i njegova supruga su mi rekli da za njih nije bilo mjesta u rovu kod kuća Begovića i da ih je upravo to spasilo jer je bomba pogodila rov. U povratku, vidio sam kada su izvadili iz rova majora Lašića, četničkog komandanta. U istom rovu našla je smrt porodica Begović i nekoliko četnika. Nešto dalje zamolio me neko da pomognem u vađenju zatrpane porodice trgovca Krsta Mugoše. Čudne su ljudske sudbine. Tri člana ove porodice, tri Krstova sina, dječaka, samo dan prije bombardovanja roditelji su odveli kod rođaka u Lješkopolje. A u podrumu sopstvene kuće poginuli su otac, majka i sestra. Pošto sam stigao kući naša porodica se sa najnužnijim stvarima uputila

prema Zagoriču, da pored Morače nađe sklonište u nekoj pećini.

Proljeće bez lasta

Nema rata bez stradanja i tragike. Svaki rat ima za cilj uništavanje protivnika, ali se niko nije nadao da će nedužni svijet biti „vojni objekat” moćnih Britanaca i silnih Amerikanaca. Zato su cinično odzvanjale riječi Radio-Londona koje su obavještavale svijet o novom velikom uništavanju „koncentracije neprijateljskih snaga”.

Podgorica je poslije silnih razaranja sablasno djelovala. Grad je podsjećao na uništenu biblijsku Sodomu i Gomoru. Čini se da u njemu poslije petomajskog razaranja nije bilo ni ptica. Proljeće, bez lasta, kako zapazi jedna davno ranjena duša.

Objavljeno je više dokumenata koji upečatljivo dočaravaju sliku razrušenog grada, koji nije ostavio nikoga ravnodušnim. Naveću dnevnički zapis njemačkog majora Behma, člana Štaba 21. armijskog korpusa Grupe armija “E” od 28. novembra 1944. godine, koji je poslije obilaska grada, između ostalog, napisao:

„Varoš Podgorica, koja je ranije imala 10 000 stanovnika, potpuno je razorena, nijedna kuća nije više čitava. Prošli smo pored dzamije i pored dvije crkve, jedna je bila stara, sa četvrtastim masivnim tornjem, a druga novijeg stila; potom smo preko Ribničkog mosta prošli kroz cijelu varoš ka sjevernom izlazu do gimnazije, ranije ugledne masivne građevine a sada napola uništene, u čijem je parteru i podrumu bio smješten ešalon za snabdijevanje 297 bataljona za vezu”.

Uvjerljivo je opisao Podgoricu i pomoćnik predsjednika UNRRA-e (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - Uprava ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu) Henderson u razgovoru sa visokim funkcionerom KPJ Božom Ljumovićem, odmah poslije rata. Poslije obilaska grada, koji je bio u ruševinama, Henderson je upitao prevodioca: „Da li ste ranije bili u Podgorici?” Prevodilac mu je odgovorio da nije. Na to je Henderson dodao: „Sada ako Vas neko bude pitao da li ste bili u Podgorici, možete mu slobodno reći da niste, jer ona ne postoji”. B. Ljumović u svom rukopisu „Autobiografija” dalje kaže: „Ja sam prihvatio mišljenje Hendersona i dodao da bi bilo pošteno i pravedno da nam pomognete da je podignemo, jer su je uništili vaši avioni”, na što mu je visoki gost uzvratio: „Ali, na vaše traženje”. Na to je Ljumović odgovorio: „Mi smo tražili da tučete neprijatelja, a vi ste tukli otvoreni grad...”

Upečatljiva je i slika koju je Milovan Đilas zapisao u „Revolucionarnom ratu”: „Podgorica je toliko razorena savezničkim bombardovanjima - bilo ih je, kazivali su, preko devedeset - da liči na arheološku iskopinu, kroz koju je raščišćen jedan jedini prolaz. Podgoričani su se rasturili po selima ili u pećinama oko Morače: iz tih pećina je još uvek izbijao dim i plač dece”.

Saveznička bombardovanja građani nijesu razumjeli, još manje su ih mogli opravdati. Jer, ako im je bio cilj da unište „koncentraciju neprijateljskih snaga”, ona se nije nalazila u gradu.

Dokumenti i svjedocanstva

Od petomajskog bombardovanja, koje je bilo najtragičnije po broju poginulih i ranjenih, najviše je stradalo gradsko jezgro. Njemačkih vojnika skoro da i nije bilo u gradu. Dio njemačke armije koju se saveznici potisnuli iz Afrike, odnosno njene elitne jedinice - djelovi protivavionske divizije “Kondor” nalazio se na Kruševcu, zaštićen od pogleda iz vazduha gustom borovom šumom. Ostale njemačke jedinice bile su stacionirane na obroncima Kakaricke gore i drugim lokacijama po periferiji grada. Ostalo mi je u sjećanju da Njemci nijesu otvarali vatru na savezničke avione koji su svakodnevno letjeli nad Podgoricom, uvijek istim koridorom u dolasku i povratku. Pričalo se da ne žele da otkrivaju sopstvene položaje, a možda je i visina na kojoj su letjeli saveznički avioni bila nedostižna za njihovu protivavionsku artiljeriju. Njemačke jedinice koje su se tada nalazile u okolini Podgorice imale su uniforme boje pustinjskog pijeska. U istoj boji bili su ofarbani i njihovi četvorocjevni protivavionski topovi - flakovi. ... Nikad mi nije bilo jasno zašto su partizani po okolnim brdima palili vatre poslije savezničkog bombardovanja Podgorice. Naveče, 5. maja 1944, u

partizanskim jedinicama bilo je svečano. Ako su se radovali pogibiji Njemaca, za to nijesu imali razloga. Poginulo ih je, kako se pričalo ispod pećina, naših novih staništa, samo tri - četiri. Pogibija građana bila je velika, mada tačan broj nije nikada utvrđen, što i nije bilo lako-i da se poslije rata htjelo- jer se tada u Podgorici nalazio veliki broj izbjeglica sa Kosova i Metohije, kao i četnika i njihovih porodica. ... Do povlačenja Njemaca iz Podgorice skoro svakog dana iz Barija dolijetala je jedna eskadrila od šest aviona, u narodu poznata kao Titova "šestorka". Pojavljivala se obično u jutarnjim satima, u niskom letu mitraljirala i bombardovala centar grada. Te bombe su bile male razorne snage u odnosu na one petomajske. Gađali su najčešće zgradu Opštine, u kojoj se nalazila njemačka komandantura i mostove na Morači. Bez uspjeha. Od ove skoro stalne posjete čuvene "šestorke" i njenog dejstva bilo je novih pogibija, ali mnogo manje nego do tada jer su samo najuporniji građani ostali u gradu da bi sačuvali ostatak sirotinje od pljačkaša. ... Noćno bombardovanje zateklo me u gradu, u kući gdje smo inače stanovali. Vlasnica kuće, naša rođaka, bila je samohrana, pa sam je svakodnevno obilazio i donosio, koliko se imalo, hrane. Ostao sam te noći da spavam kod kuće. Najedanput, začulo se zujanje aviona, snažna eksplozija koja je osvijetlila grad. Svjetlost se dugo zadržala i bila je takvog intenziteta da se mogla čak i igla pronaći. Sve je to sablasno djelovalo iznad porušenog grada. Noć je pretvorena u dan. Pošto su saveznički avioni istresli svoj smrtonosni tovar nastala je tišina. Pričalo se da je te noći bilo dosta poginulih, upravo onih građana koji su se u to vrijeme vraćali svojim domovima. Sjutradan sam poranio i pošao k mojima u Zagorič. Prolazeći pored Vojnog stana (gdje su i sada kasarne u gradu) u ograđenom prostoru vidio sam nekoliko padobrana. Provukao sam se kroz žicu želeći da ih pokupim i odnesem. Kad sam se primakao uvidio sam da se u njima nalaze zarivene u zemlji nekakve metalne naprave. Nijesam se usudio da presiječem konopce. Kad sam svojim pričao šta sam vidio, starije komšije rekoše da su to padobrani od raketa kojima je grad bio osvijetljen. ... Mnogo puta kasnije razmišljao sam zašto je naš grad tako drastično bombardovan. Prema onome što se dogodilo u Podgorici stiče se utisak da strategijski objekti nijesu ni bili njihov cilj. Jer, kako objasniti činjenicu da nijedan most, osim Knjeginjinog, nije srušen, kao i nijedan objekat vojnog stana?!

U Podgorici, 29. marta 1992.

Rade Ljumović (1925)

Pogledi sa Kopilja

Rat je najveće zlo koje može da snađe čovjeka, narod, zemlju. U tom zlu niko ne misli na one koji nedužni i bespomoćni stradaju. Stoga niko nije uputio ni riječi izvinjenja ili saučešća. Bilo je i veselja - šenlučenja partizanskih jedinica. O tome sekretar Okružnog komiteta KPJ Podgorice Vukalica Đedo Milutinović bilježi:

„Kraj 1944. godine. Pobjeda. Sloboda. U srušenom našem gradu (Podgorica, prim. B. K.) nigdje čovjek ni glavu da skloni. Tuga isto onolika, koliko je bilo i veselje kad smo one noći gledali sa Kopilja kako avioni bombarduju grad. Prvo ga dobro osvijetliše nekakvim reflektorima, pa onda spuštaju bombe. Nalet za naletom aviona. Talas za talasom bombi”.

Zapis Vidoja Žarkovića

Veoma je impresivan i zapis Vidoja Žarkovića:

„... U Podgoricu smo stigli 19. decembra uveče zajedno sa borcima jedinica koje su je toga dana oslobodile.

Pritisla nas je teška tuga kada smo vidjeli kako izgleda taj tek oslobođeni najveći crnogorski grad. Podgorica je do temelja bila razorena od silnog višestrukog savezničkog bombardovanja! Nigdje čitave kuće. Svuda samo kamen i ruševine!

Prisjetio sam se kako smo se radovali posmatrajući sa položaja u Piperima i Kućima kako saveznici tuku Podgoricu, koja je bila puna Njemaca i četnika. Danas smo, kao oslobodioci Podgorice, ovako do temelja razorene, nesrećni umjesto da se radujemo!”

Saveznici nastavljaju tokom 1944. izviđanja šireg prostora u cilju prikupljanja podataka strategijskog, operativnog i taktičkog značaja. Ona su, po pravilu, prethodila djejtstvima teških

bombardera. Pored toga, naselja i komunikacije često je nadlijetala lovačko-bombarderska avijacija malobrojnih formacija. Pojavljivala se iznenada, u niskom letu, mitraljirala i bombardovala. Narod ih je u priobalnom pojasu Crnogorskog primorja zvao “kokošarima”. Napadali su mitraljeskom vatrom sve pokretne ciljeve na komunikacijama.

Bombe na Budvu

U jednom od takvih naleta bombardovana je i Budva, i to 27. marta i 26. maja 1944. godine. Prvo bombardovanje (27. III) izvršeno je u 17h. Nekoliko bomba palo je neposredno uz pristanište, gdje su bile usidrene dvije lađe. Nije bilo posljedica. U drugom bombardovanju, prema svjedočenju Dušana Vukadinovića, na Stari grad pale su dvije bombe, koje su prčinile samo materijalnu štetu i dvije van zidina grada sa tragičnim posljedicama. Poginuli su: Pero Rađenović, Marko Lakitić, Branko Ivanović, Ilija Botić, dvije žene iz Cetinja i, od mitraljeskog zrna, izvjesna Racanović. Njemačke okupacione snage bile su povremeno znatnim dijelom stacionirane u dolini rijeke Zete i bližoj okolini Danilovgrada. Širi prostor Danilovgrada od proljeća 1944. godine prelijetale su brojne eskadrole savezničkih aviona u smjeru jug-sjever i obratno. Građani su ih znatiželjno posmatrali, bez straha, sve do 7. i 8. aprila 1944. kada su teško razorile Nikšić i usmratile veliki broj ljudi.

Dokumenti i svjedocanstva

TRAGIČNO NIKŠIĆKO PROLJEĆE 1944.

U rano proljeće 1944. skoro svakodnevno preko Nikšića su prelijetale brojne formacije savezničkih aviona, koje su išle prema sjeveru da bombarduju Rumuniju/ izvore nafte u Ploestiju, zatim sjeverne krajeve Jugoslavije, Mađarsku, Njemačku, Austriju. Izmučeno i gladno stanovništvo grada ispod Trebjese sa zadovoljstvom ih je posmatralo i osluškivalo njihov prepoznatljiv zvuk, koji smo doživljavali kao nagovještaj skorog poraza fašizma i dolazak slobode. Niko nije posumnjao da “saveznici” i za naš grad pripremaju strašni, smrtonosni tovar bombi. Osvanuo je 7. april, lijepo sunčano jutro i praznik (Blagovijesti) ničim nijesu nagovještavali poslijepodnevnu tragediju. Negdje između 14-15 časova nalazio sam se na glavnom trgu (današnji Trg slobode) i vidio eskadrilu aviona lovaca-bombardera koji su se iznenada pojavili iz pravca jugozapada Budoš- Pusti Lisac. U poniru letu išli su put sjevera ka Uzdomiru. Od te grupe odmah su se odvojila dva aviona koji su nisko preletjeli grad i bacili bombe koje će prvo pogoditi Dvorac kralja Nikole, odnosno Gimnaziju. Odmah sam pobjegao put kuće koja se nalazila u Ulici Cara Dušana (sadašnja Karađorđeva). Sa trotoara ispred kuće povukao me u svoju stolarsku radionicu moj dragi i dobri komšija Vlado Živković. Zajedno sa svojim sinom Draganom smjestio me ispod nekih dasaka koje su bile naslonjene na zid. U više navrata čuo sam kako nas nisko nadlijeću avioni, a zatim su se čule eksplozije bombi i mitraljeski rafali. U jednoj pauzi između dva naleta aviona, kroz dvorišna vrata Vladove radnje došao sam do kuće. U kući sam kroz prašinu ugledao izbežumljene majku i sestru. Majka nas je gurala ispod stola po kojem su padali djelovi plafona. Mislim da je bombardovanje potrajalo oko pola sata. Kad su se avioni udaljili, krenuli smo da bježimo put Kličeva kod strica. Izgled grada bio je jeziv. Iz kolovoza i trotoara izletjelo je kamenje, kaldrma, tada nije bilo asvalta. Po ulicama je bio razbacan polomljeni crijep, staklo, iskidane telefonske i električne žice, polomljene bandere na kojima su visili djelovi jorgana, ćebadi, odjeće. U Ulici V. Mićunovića vidio sam potpuno razrušenu kuću Đ. Šćepovića iz čijih su ruševina već vađeni mrtvi i ranjeni. Plač i jauci čuli su se na sve strane. Naš rođak Đorđije-Đole Nikčević grejući nam reče da su mu poginuli brat Miloš i snaha Milka. Strašna je bila njegova priča kako ga je ispod ruševina dozivao brat Miloš koji je gušći se umirao. Kada smo došli do kuće dr M. Lučića kod parka, pored ograde ležao je čovjek koji je ubijen iz mitraljeza. Svi putevi koji su vodili prema Ozrinićima, Kličevu, Straševini i Studencima bili su zakrčeni preplašenim građanima koji su bježali iz grada. U susret su nam išli i mnogi koji su iz ovih sela krenuli u grad da vide i spašavaju svoje rođake i prijatelje. Kada smo došli do “bloka” - prolaza kroz bodljikavu žicu-kojim je okupator opasao čitav grad, prvi put niko nije

tražio dozvole (permisa, ausvajse) za izlazak iz grada. Drugo bombardovanje bilo je sjutradan, 8. aprila 1944. Iz Kličeva sam posmatrao formaciju bombardera koji su došli iz pravca jugozapada i sa dosta velike visine zasuli grad velikim bombama. To je bilo takozvano "tepih" bombardovanje u kojem je razoren veliki dio centra grada. Nije pošteđeno ni groblje na kojem su sahranjivani poginuli od prethodnog dana. Bačena je na žive i- mrtve velika bomba, koja je žive ubacila u grobnice, a mrtve izbacivala iz njih. U sjeveroistočnom dijelu groblja uništeno je ili oštećeno na stotine grobova-spomenika. Tom prilikom oštećena je i srednjovjekovna crkva Sv. Petra i Pavla u groblju i Saborna crkva Svetog Vasilija Ostroškog. Treće bombardovanje bilo je u toku juna. Bombarderi poslije izručenih bombi se nijesu zadržavali nad gradom. I pored toga što je grad bio skoro napušten i ovom prilikom poginulo je desetak građana. Najviše poginulih i ranjenih bilo je kod prvog bombardovanja. Drugog dana bombardovanja bilo je manje poginulih, jer su građani bili izbjegli u okolna sela, ali je tog dana grad strašno razoren jer su bačene bombe bile velike razorne moći. Sjećam se jedne takve neeksplozivne bombe koja je pala ispred kuće Filotića u Ulici V. Mićunovića. Bila je ograđena sa daskama, od nje je poslije oslobođenja i deaktiviranja napravljen valjak koji je vukao kamion. U toku bombardovanja uništene su mnoge zgrade koje su bile istorijski i arhitektonski spomenici Nikšića. Uništeni su stari nikšićki hoteli "Evropa" i "Nikšić", osnovna škola koja se nalazila na mjestu gdje je danas Pošta, kuća Radovića na Trgu slobode, kuće Golijana u Ljubljanskoj ulici, kuća Martinovića u Njegoševoj, vila dr M. Lučića, koja je bila prva zgrada građena sa armiranim betonom u Nikšiću. Oštećena je južna strana Dvorca Kralja Nikole i zgrada Doma zdravlja u parku. Najviše poginulih je bilo u kući i kafani Kneževića, koja se nalazila na početku Ulice Novice Cerovića, 32 poginulih, u kući Đ. Šćepovića osmoro, u dvije kuće Golijana 17 osoba, u zgradi zatvora - Stara Varoš devetero, u kući Goranovića sedmoro. Na osnovu podataka koje je prikupio, neposredno poslije bombardovanja, predsjednik opštine iz vremena okupacije Jevrem Šaulić, zatim podataka koje je prikupio Savez boraca Nikšića i koji su prezentirani u nedavno izašloj Spomenici "Pod zastavom slobode", zatim monografije "Crna Gora", rad prof. dr Branka Radojičića o Nikšiću (Beograd, 1976) i monografije "Nikšićki NOP odred" Gojka Miljanića (Beograd, 1970), smatram da je u Nikšiću u toku tri bombardovanja poginulo 168, a ranjeno 205 građana. Među Njemcima, izgleda, bilo je dvoje-troje ranjenih. Građana je poginulo vjerovatno više nego što je navedeno. U Nikšiću je u toku rata bilo puno izbjeglica sa Kosova, Hercegovine, Hrvatske i Vojvodine. Iz tih porodica, koje su se poslije oslobođenja vratile na svoja ognjišta, bilo je nekoliko poginulih koji se ne nalaze u priloženim spiskovima. Nedavno su mi naveli kao primjer porodicu Zečević. Fotografije koje su objavljene u monografiji "Nikšić, grad i ljudi 1944-1970 - tragom starih fotografija" najrječitije govore o tragediji Nikšića. Nikšić, marta 2003.

Prim. dr Slobodan Nikčević

Avioni nad Bjelopavličima

Prvo bombardovanje Danilovgrada i Spuža bilo je 5. maja 1944, bez posljedica. Saveznički avioni su na prostoru Veljeg polja kod Danilovgrada bacili 6-7 bombi, koje su otvorile velike kratere oko 10 metara u prečniku. Pošto su pale na nenaseljeni prostor, nijesu prouzrokovale ljudske žrtve i materijalnu štetu. Istog dana su mitraljirali komunikaciju Podgorica - Danilovgrad.

Poslije ovog napada građani su počeli masovno da napuštaju svoje domove u gradu i da na selu traže utočište kod rodbine i prijatelja ili su se tokom dana sklanjali u okolna sela, uvale, šumarke i na obale rijeka Zete i Sušice. Jedno takvo prirodno sklonište nalazilo se u mjestu Blatine, između sela Grlića i Ćurioca, udaljeno oko 1,5 km od Danilovgrada.

Pogibija pet djevojčica

Na tom mjestu se 7. maja 1944. sunovratio jedan oštećeni saveznički bombarder, koji se vraćao sa borbenog odredišta, i tom prilikom usmrtio pet djevojčica. Letjelica se poslije pada zapalila. Posada aviona (osam članova) je uspjela da blagovremeno napusti avion i bezbjedno se prizemlji padobranima. Mjesna žandarmerija ih je zarobila i predala Njemcima. Prva lovačka eskadrila NOVJ, koja je dještovala u sastavu britanskog vazduhoplovstva,

bombardovala je 22. novembra 1944. godine raskrnicu u Danilovgradu (operacija br. 181; piloti: vođa major Đuro Ivanišević, poručnik Nedeljko Pajić i zastavnik Husein Okanović), preko koje su se povlačili djelovi 181. divizije njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa. Njemačke snage su se probijale preko Danilovgrada u pravcu Nikšića i, dalje, Mostara. Dva saveznička aviona tipa „spitfajer V” poletjeli su iz Kanea (južna Italija) u 10,50h da bi u 11h bombardovali Danilovgrad. Svih šest bomba palo je na raskrnicu u centru grada. Posljedice nijesu poznate.

Bombe u serijama

Velike formacije Balkanske avijacije (BAF) djelstvovala su na širem prostoru Podgorica - Danilovgrad - Cetinje po djelovima njemačkih jedinica, gdje se nalazila 297. pješadijska divizija. Dještva savezničke avijacije bila su koordinirana sa akcijama snaga NOP-a, podržavajući 6. i 10. crnogorsku brigadu u borbama protiv njemačke 118. pješadijske divizije, koja je 14. novembra 1944. počela glavni napad u cilju proboja ka Nikšiću, Trebinju, Mostaru.

Vazduhoplovne snage BAF-a su 27. novembra bombardovale Danilovgrad, a Prva i Druga lovačka eskadrila NOVJ su ga raketirale 17, 23, 24, 25. i 30. novembra (Detaljnije: Partizanska građa, dok. br. 135-141).

Dještva savezničke avijacije u drugoj polovini novembra na širem prostoru Danilovgrada (nekoliko puta je bezuspješno gađan most u Spužu) imala su za posljedicu velika razaranja grada i smrt dvije starije osobe. Česti napadi ispraznili su grad i samo zahvaljujući toj okolnosti nije bilo više ljudskih žrtava.

Napade savezničke avijacije dočekivala je njemačka protivavionska mitraljeska vatra od koje je 24. XI 1944. oboren jedan avion iznad sela Grlića.

Dokumenti i svjedocanstva

Svi putevi koji su vodili prema Ozrinićima, Kličevu, Straševini i Studencima bili su zakrčeni preplašenim građanima koji su bježali iz grada. U susret su nam išli i mnogi koji su iz ovih sela krenuli u grad da vide i spašavaju svoje rođake i prijatelje. Kada smo došli do “bloka” - prolaza kroz bodljikavu žicu-kojim je okupator opasao čitav grad, prvi put niko nije tražio dozvole (permesa, ausvajse) za izlazak iz grada. Drugo bombardovanje bilo je sjutradan, 8. aprila 1944. Iz Kličeva sam posmatrao formaciju bombardera koji su došli iz pravca jugozapada i sa dosta velike visine zasuli grad velikim bombama. To je bilo takozvano “tepih” bombardovanje u kojem je razoren veliki dio centra grada. Nije pošteđeno ni groblje na kojem su sahranjivani poginuli od prethodnog dana. Bačena je na žive i- mrtve velika bomba, koja je žive ubacila u grobnice, a mrtve izbacivala iz njih. U sjeveroistočnom dijelu groblja uništeno je ili oštećeno na stotine grobova-spomenika. Tom prilikom oštećena je i srednjovjekovna crkva Sv. Petra i Pavla u groblju i Saborna crkva Svetog Vasilija Ostroškog. Treće bombardovanje bilo je u toku juna. Bombarderi poslije izručenih bombi se nijesu zadržavali nad gradom. I pored toga što je grad bio skoro napušten i ovom prilikom poginulo je desetak građana. Najviše poginulih i ranjenih bilo je kod prvog bombardovanja. Drugog dana bombardovanja bilo je manje poginulih, jer su građani bili izbjegli u okolna sela, ali je tog dana grad strašno razoren jer su bačene bombe bile velike razorne moći. Sjećam se jedne takve neeksplozirane bombe koja je pala ispred kuće Filotića u Ulici V. Mićunovića. Bila je ograđena sa daskama, od nje je poslije oslobođenja i deaktiviranja napravljen valjak koji je vukao kamion. U toku bombardovanja uništene su mnoge zgrade koje su bile istorijski i arhitektonski spomenici Nikšića. Uništeni su stari nikšićki hoteli “Evropa” i “Nikšić”, osnovna škola koja se nalazila na mjestu gdje je danas Pošta, kuća Radovića na Trgu slobode, kuće Golijana u Ljubljanskoj ulici, kuća Martinovića u Njegoševoj, vila dr M. Lučića, koja je bila prva zgrada građena sa armiranim betonom u Nikšiću. Oštećena je južna strana Dvorca Kralja Nikole i zgrada Doma zdravlja u parku. Najviše poginulih je bilo u kući i kafani Kneževića, koja se nalazila na početku Ulice Novice Cerovića, 32 poginulih, u kući Đ. Šćepovića osmoro, u dvije kuće Golijana 17 osoba, u zgradi zatvora - Stara Varoš devetoro, u kući

Goranovića sedmero. Na osnovu podataka koje je prikupio, neposredno poslije bombardovanja, predsjednik opštine iz vremena okupacije Jevrem Šaulić, zatim podataka koje je prikupio Savez boraca Nikšića i koji su prezentirani u nedavno izašloj Spomenici "Pod zastavom slobode", zatim monografije "Crna Gora", rad prof. dr Branka Radojičića o Nikšiću (Beograd, 1976) i monografije "Nikšićki NOP odred" Gojka Miljanića (Beograd, 1970), smatram da je u Nikšiću u toku tri bombardovanja poginulo 168, a ranjeno 205 građana. Među Njemcima, izgleda, bilo je dvoje-troje ranjenih. Građana je poginulo vjerovatno više nego što je navedeno. U Nikšiću je u toku rata bilo puno izbjeglica sa Kosova, Hercegovine, Hrvatske i Vojvodine. Iz tih porodica, koje su se poslije oslobođenja vratile na svoja ognjišta, bilo je nekoliko poginulih koji se ne nalaze u priloženim spiskovima. Nedavno su mi naveli kao primjer porodicu Zečević. Fotografije koje su objavljene u monografiji "Nikšić, grad i ljudi 1944-1970 - tragom starih fotografija" najrječitije govore o tragediji Nikšića. Nikšić, marta 2003.

Prim. dr Slobodan Nikčević

Na zahtjev Vrhovnog štaba

Američka avijacija bombardovala je Pljevlja 24. jula 1944. na zahtjev Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a, koji je prethodno pribavio podatke o snazi njemačkih i četničkih jedinica i muslimanske milicije. Prema izvještaju komandanta Prve proleterske divizije Vasa Jovanovića, u Pljevljima se nalazilo 800 Njemaca iz divizije „Brandenburg”, 500 četnika i 200 pripadnika muslimanske milicije. Bombardovanje je izvršeno u poslijepodnevnim časovima.

Podaci koji su korišćeni su različiti kada govore o broju aviona koji su učestvovali u ovoj akciji (četiri ili osam), broju bačenih bombi i njihovoj snazi (dvije od po 1.000 kg ili 37 bez navođenja njihove težine), kao i broju poginulih lica (137, od kojih 30 četnika i 6 Njemaca ili 20, koja su poimenično evidentirana).

Žrtve i razaranja

Izvještaji i sjećanja savremenika saglasni su u jednom - da su materijalna razaranja gradskog jezgra bila ogromna. Moje istraživanje potvrđuje navode o 20 poginulih osoba, velikom broju ranjenih (147) i enormnim rušenjima centra grada. Veliki broj porušenih objekata na širem prostoru centra grada, u šest ulica, upućuje na pretpostavku da to nijesu mogle izvršiti samo dvije bombe.

Broj poginulih bio bi mnogo veći da se građani nijesu pripremali za mogući napad, sklanjali u zaklone i skloništa, jer je Vrhovni štab NOV-a i POJ-a obavijestio 18. jula Štab 1. proleterskog korpusa da će „prvog vedrog dana saveznici bombardovati Pljevlja”.

Saveznički avioni su bombardovali Pljevlja i 10. avgusta 1944. godine, izjutra, prema Depeši Štaba Prve proleterske divizije od 10. avgusta 1944. koja se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta (18/8 - 2; k. 394) i knjizi „Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941 - 1945. Hronologija događaja (priredili: Z. Lakić, R. Pajović, G. Vukmanović). O rezultatima bombardovanja nema podataka, niti je ono ostalo da živi u sjećanjima savremenika koje sam konsultovao. Moguće je da su saveznički avioni dještovali po periferiji grada, tamo gdje su se nalazile njemačke snage.

U oslobođenom Bijelom Polju

U svim gradovima u Crnoj Gori koje su bombardovali saveznički avioni 1943-1944. nalazile su se okupatorske jedinice osim u Bijelom Polju, koje je bilo oslobođeno.

Bila je nedjelja, 19. novembar 1944. godine, lijep i sunčan dan. U oslobođenoj varoši nalazili su se: 2. bataljon 7. omladinske brigade „Budo Tomović”, Komanda mjesta, Štab 7. omladinske brigade s prištapskom četom, brigadna bolnica u blizini korita Lješnice i još nekoliko manjih jedinica.

U gradu je bilo mnoštvo naroda, naročito mladih iz mjesta i bližeg okruženja - Rasova, Ravne Rijeke, Lješnice, Nedakusa, Čeoča, Rakonja, Kruševa, Pripčića i dr., jer je bio zakazan narodni zbor i priredba koju je pripremao 2. bataljon 7. omladinske brigade. Narodni zborovi i prigodne priredbe održavani su tokom Narodnooslobodilačke borbe svuda na oslobođenoj teritoriji i korišćeni za

kulturno-prosvjetni i političko-propagandni rad; za objašnjavanje i popularisanje oslobodilačke borbe, upoznavanje sa stanjem na svjetskim frontovima, sopstvenim uspjesima i perspektivama; osudu kolaboracije; poziv zavedenima da napuste saradnju sa okupatorom i priključe se NOP-u i posebno mladima - da ne izostanu u borbi za konačno oslobođenje otadžbine.

Dokumenti i svjedočanstva

BOMBARDOVANJE PLJEVALJA U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA

Pred Drugi svjetski rat Pljevlja su imala nešto manje od 10.000 stanovnika. Broj stanovnika je uvećan za nekoliko hiljada muslimanskih izbjeglica iz svih sela pljevaljskog i ostalih srezova, koje su spas našle u gradu bježeći od masovnih četničkih pokolja vršenih u toku 1941, 1942. i 1943. godine. Njemačka vojska je 16. aprila 1941. godine okupirala Pljevlja. Od tog vremena pa do kraja rata u Pljevljima je stalno bio neobično jak okupatorski garnizon zajedno sa domaćim izdajnicima-četnicima i muslimanskom milicijom. Zbog toga je naš grad i bio meta savezničke avijacije. Pljevlja su prvi put bombardovana 16. aprila 1943. godine od strane njemačke avijacije. Bombardovanje je izvršeno u podnevnim časovima, a bombe su najgušće padale po središnjem dijelu grada: Musluku i Pendi. U gradu su bili Italijani sa četnicima. Od bombardovanja ovom prilikom je poginuo 21 građanin, a preko 120 je lakše i teže ranjeno. Posebno je puno umrlo teških ranjenika jer nije bilo skoro nikakvih uslova za liječenje, a u gradu su harali tifus i glad. Materijalna šteta je bila neobično velika. Bombardovanje je pogrešno izvršeno. U to vrijeme stalno su bombardovani Žabljak i Meljak, čak na desetine puta. Kada bi se broj bombardovanja uzimao kao neko mjerilo, sigurno bi oni bili rekorderi. Drugi put su Pljevlja bombardovana 24. jula 1944. godine. Bombardovanje su izveli saveznički avioni. U gradu je bila jaka motorizovana njemačka jedinica. Bio je to motomehanizovani puk 1. brdske njemačke divizije dislociran sa Kosmeta. U gradu su bile i vrlo brojne četničke snage. Njemci su cjelokupnu mehanizaciju ukopali u ulice koje su vodile ka periferiji grada, po voćnjacima, gušćem rastinju pored rijeka Breznice i Čehotine, kao i na prostoru već porušenog vojnog logora na Barakama. Ukopavanje je vršeno nekoliko dana prije bombardovanja. Poučeni ranijim iskustvima a i zbog svakodnevnog prelijetanja savezničke avijacije, građani su odlazili u skloništa i prostore koji su pružali nekakvu zaštitu. U popodnevnim časovima razoren je najljepši a možda i najviše naseljeni dio grada. Skoro sve zgrade su bile porušene na prostoru sadašnjih ulica M. Pijade, M. Tita, Tršove, Avalske i ulice V. Jakića. U ovom dijelu grada su bile i najkvalitetnije građevine: zgrada pošte, muslimanske banke, kuća Denisijevića, Antonijevića i druge. Ne samo što su bile najkvalitetnije nego su bile i izvanrednih arhitektonskih rješenja. Zasigurno, porušena je trećina grada koja je ondašnjim Pljevljima davala evropski izgled. Od savezničkih bombi poginulo je 24 građanina a preko 147 je teže i lakše ranjeno. Nijedan njemački vojnik nije stradao, dok je poginulo više četnika, čak je stradao i dio štaba pljevaljske četničke brigade. Ovaj dio grada je izgledao stravično, sve je bilo u ruševinama.

Pustoš u Bijelom Polju

U prvom izvještaju Štaba 7. omladinske brigade od 26. novembra 1944. konstatuje se da su 19. novembra u 14,30 saveznički avioni bombardovali Bijelo Polje. Centar varoši dosta je srušen i bili su veliki gubici civilnog stanovništva. Gubici Sedme omladinske brigade - 7 mrtvih i 35 ranjenih. Pored velikih razaranja centra grada, Mitar Piletić je napisao da je 19. HI 1944. od savezničkog bombardovanja Bijelog Polja stradalo 338 lica, od kojih je 156 poginulo i 182 ranjeno. Prema raspoloživoj dokumentaciji, od savezničkog bombardovanja Bijelog Polja poginula su 154, a ranjena 63 lica. Uvjeren sam da su podaci Mitra Piletića tačniji, jer se veliki broj lakše ranjenih lica sam snalazio i liječio, naročito onih iz susjednih mjesta. Iz popisnih lista Sreske komisije za ratnu štetu saznajemo da je uništeno 112 kuća, oštećeno 448, uništeno pomoćnih objekata 154, djelimično oštećenih 147. Podatke o popisu materijalne štete treba uzimati s rezervom, jer je bilo uobičajeno da se pričinjena šteta uvećava. Među uništenim objektima bili su : hotel u kome je bila stacionirana

Komanda mjesta, Dom zanatskog udruženja, Crkva sveti Nikola, tri objekta muslimanskog povjereništva...

Ogorčenje i nedoumice

Istog dana (26. XI) Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandzaka i Sreski narodnooslobodilački odbor Bijelo Polje radiogramom obavještavaju Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja u Nikšiću da je 19. novembra Bijelo Polje razrušeno od djestva savezničke avijacije, da je poginulo 150 lica i preko 150 ranjenih i 200 nezbrinutih porodica. Preko 1000 stanovnika ostalo je „bez kuća, namještaja i životnih namirnica”. Zbog toga mole da se „obavijesti Nacionalni komitet, Prezidijum AVNOJ-a i da se od saveznika traži hitna pomoć”.

Savezničko bombardovanje oslobođenog grada izazvalo je zaprepašćenje, ogorčenje i nedoumice. Kao i obično u kriznim situacijama konfuzije i neizvjesnosti, kada nema zvaničnih podataka o onome što se dogodilo, javljaju se kojekakve pretpostavke, nagađanja i „pouzdanje” informacije, onih koji „sve znaju” i u „povjerenju” ih saopštavaju. Priču u vezi sa ovim, koju bilježim, nemoguće je pouzdano provjeriti, ali je treba shvatiti ne kao istoriografsku činjenicu nego više kao ilustraciju kako glasine traju i opstaju i poslije šest decenija, bez obzira na njihovu (ne)osnovanost.

Krajem oktobra 1944. u jeku teških borbi partizanskih jedinica u Polimlju protiv okupatora, uz snažnu podršku anglo-američkih bombardera, njemačka protivavionska artiljerija pogodila je jedan saveznički avion. Iz letjelice koja je pala na prostoru Bistrice, u blizini Bijelog Polja, iskočilo je padobranima osam članova posade, od kojih je jedan pao na teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj, a ostalih sedam na oslobođenu. Prvi susret na terenu Bistrice piloti su imali sa lokalnim seljacima i članovima tzv. potjernog bataljona, koji su ih, navodno, maltretirali i tretirali kao neprijatelje koje su ubacili Njemci kao svoje špijune preobučene u engleske uniforme.

Dokumenti i svjedočanstva

Pljevlja su bombardovana i 19. novembra 1944. godine, ponovo od savezničke avijacije. U gradu su ovom prilikom bile jake snage srbijanskih četnika. Govorilo se da je za nekoliko dana kroz grad prošlo oko 100.000 četnika Draže Mihailovića. U momentu vazdušnih napada bilo ih je oko 20.000. Bombardovanje nije imalo nekog većeg „učinka”. Civilnih žrtava nije bilo. Gađano je područje Gornjeg i Donjeg mosta i sjeverni predio ispod Pliješi, gdje je bila i najveća koncentracija neprijatelja. Ovo bombardovanje i jaka artiljerijska priprema sa Ilinog Brda izvršili su snažan pritisak na četnike da 20. novembra ne sačekaju drugi napad naših jedinica, nego su se povukli iz grada u kome su prethodne noći imali velike gubitke. Naše snage su imale jednog mrtvog, bio je to kurir koji je poginuo u Beogradskoj ulici. Danom oslobođenja Pljevalja praktično je bio slobodan cijeli srez. 19. novembra zarobljena je cjelokupna blagajna gorskog štaba koja je bila na kamionu. Podgorica, 1994. Radomir Matović P.S. Ulice grada su bile neprohodne, zakrčile su ih volujske i konjske zaprege, pa je negdje oko 1.30h izdato naređenje da se povučemo na polazne položaje a da sa sobom potjeramo što više zaprega. Tako je potjeran i kamion sa milionima novca. Kad se kamion pokvario, izdato je naređenje da borci u ćebad, šatorsko krilo i ruksake stave pare i nose kod crkve na Ilinom brdu, gdje je bio štab divizije. Novac je tovaren i na zaprege. Ono što nijesmo mogli ponijeti zapaljeno je zajedno sa kamionom. Te noći otpor četnika je bio izuzetno loš, ali je napad vrlo brzo prekinut. Komesar divizije Danilo Knežević, čiji sam bio pratilac, insistirao je da se napad obustavi. Poginulog kurira smo iznijeli pri povlačenju. U četničkim redovima je bilo 90% tek mobilisanih srbijanskih seljaka, bez borbenog iskustva a i volje da se suprotstave našim snagama.

SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE PLJEVALJA U toku Drugog svjetskog rata
Pljevlja su bombardovana od angloameričkih bombardera samo jedanput. Bombardovanje je izvršeno 24. jula 1944. godine, u ponedjeljak, kada je pazarni dan, negdje oko 10 časova. Grad su

bombardovali sedam teških aviona - bombardera tipa „liberator” (Sloboda). Od bombi su poginula 22 građanina pravoslavne vjeroispovijesti, jer su bombe padale na rejon - Varoš u kojoj su isključivo živjeli pravoslavci. Bilo je mnogo ranjenih, ali njihov broj nijesam pouzdano saznao. Njemci su ih smjestili u bolnice i pružili im neophodnu ljekarsku njegu. Nijedan Nijemac nije poginuo. Materijalna šteta bila je ogromna. Više od pedeset kuća bilo je porušeno do temelja. Stradalo je nekoliko desetina krava, jer je u gradu bilo preko 500 krava koje su predstavljale osnovni izvor prihoda siromašnog stanovništva. Dan bombardovanja Pljevalja sam dobro upamtio i po tome što sam toga dana slavio osamnaesti rođendan. Na naše imanje u centru grada pale su tri bombe težine po 500 kilograma, i na sreću, niko iz naše porodice nije poginuo. Bili smo sklonjeni u „Pivari”, koja je bila vlasništvo naše porodice, a koju je sagradila austro-ugarska monarhija 1889. godine. Iako su bombe eksplodirale u njenoj neposrednoj blizini, nijesu joj nanijele nikakvu štetu. Toga dana ranjen je moj prijatelj Velimir Ječmenica, iz sela Crni Vrh, koje je udaljeno od Pljevalja 10. km. Teška rana na lijevoj ruci bila je neizlječiva pa su njemački ljekari morali da je amputiraju do ramena. Inače je Velimir bio abadžija - seoski krojač, još je živ i ima 98 godina. Poslije bombardovanja, avioni su se vratili u svoje baze neoštećeni jer njemačka protivavionska artiljerija nije dejstvovala. Tih dana u Pljevljima se javno govorilo da je bombardovanje izvršeno po izričitom nalogu Josipa Broza uz dogovor sa Kočom Popovićem, Pekom Dapčevićem i Petrom Stambolićem, kao što je to drugdje rađeno od marta 1944. godine.

Pljevlja, 21. februara 2003.

Mile Dragašević

Umjesto Prijepolja

Poslije nekoliko dana zarobljenu posadu su predali Komandi mjesta u Bijelom Polju, koja ih je prijateljski prihvatila, jer je u međuvremenu bila obaviještena da su u pitanju saveznički piloti, koje su uskoro otpratili za Berane i odatle su prebačeni u Italiju.

U priči se dalje navodi kako su članovi savezničke posade bili ogorčeni i kako su na rastanku u Bijelom Polju zaprijetili da će im se osvetiti.

U traganju za provjerom ove priče našao sam odgovor u knjizi Sedma crnogorska omladinska brigada „Budo Tomović”, u kazivanju Božidara Vasovića, jednog od članova patrole 3. bataljona, koja je imala zadatak da u gustoj i visokoj četinarskoj šumi pronade i spasi članove savezničke posade.

U čitavoj prethodnoj priči, po svjedočenju B. Vasovića, jedino je istovjetno da su ih najprije vidjeli i „okružili radoznali seljaci i seljanke”. Članovi posade oborenog aviona su pronađeni, prijateljski primljeni, pružena pomoć povrijeđenima i srećno su dopremljeni u Bijelo Polje, odakle su transportovani za Italiju.

Razlozi greške

Uskoro je stigla vijest iz Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a da je Bijelo Polje greškom bombardovano umjesto Prijepolja, koje se nalazi na sličnom lokalitetu, pored rijeke Lima kao i Bijelo Polje, i što je rastojanje između njih malo, pa je moglo da navede na grešku.

Da je Bijelo Polje greškom bombardovano 19. novembra 1944. godine umjesto Prijepolja potvrđuju ne samo navodi Vrhovnog štaba NOVJ nego i podaci objavljeni u američkoj knjizi „The Army Air Force in World War II, Combat Cronology 1941-1945”, Office of Air Force History Headquartes USAF, 1973, gdje se na 913. strani navodi da je bombardovano Prijepolje (19. XI), a Bijelo Polje se ne pominje.

Titovo žaljenje

Krajem novembra 1944. pukovnik Mitar Bakić, načelnik Kabineta maršala Tita, uputio je protest vrhovnom zapovjedniku savezničkih snaga u kome traži da se osnuje komisija koja će ustanoviti ko je krivac za nesrećne slučajeve pri bombardovanju i utvrdi naknadu štete. I na sastanku sa general-

pukovnikom vazduhoplovstva V. Eliotom, zapovjednikom vazduhoplovnih snaga za Balkan i brigadrom F. Maklinom, održanom 7. decembra 1944. u Beogradu, Tito se osvrnuo na slučajeve kada su saveznički avioni slučajno bacali bombe koje su izazvale velike ljudske žrtve i materijalne štete. Ističući veliku korist od taktičkih i strategijskih bombardovanja saveznika za NOV i POJ, Broz je izrazio žaljenje „zbog nesretnih slučajeva poput onog u Bijelom Polju, gdje je mnogo ljudi poginulo, a oko 1000 ih je ostalo bez domova, očito razorenih bombama bačenim iz savezničkih aviona”. Tito je istakao potrebu uspostavljanja tješnje veze između aviona i oficira za vazдушnu vezu, koji se nalaze uz sve isturene jedinice, kao i to „da ne želi da dođe do bilo kakvog strategijskog bombardovanja ukoliko ga ne odobri Vrhovni štab NOVJ. Ukoliko se te veze poboljšaju, taktičkog bombardovanja može biti”.

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

ŠTAB VII OMLADINSKE CRNOGORSKE BRIGADE „BUDA TOMOVIĆA”

K. Pov. br. 108 26. novembra 1944. god. Položaj

ŠTABU III UDARNE DIVIZIJE Položaj

... Devetnaestog ov. mj. u 14,30 čas. saveznički avioni bombardovali su Bijelo Polje. Centar varoši je dosta srušen i bili su veliki gubici civilnog stanovništva. Gubici naše brigade 7 mrtvih i 35 ranjenih. Politički komesar major Mićun Jauković Komandant p. pukovnik Niko Strugar Načelnik major Salih A. Radončić Radiogram: CASNO NIKŠIĆ Bijelo Polje 19 ov. mj. je razrušeno, prilikom savezničkog bombardovanja. Prilikom bombardovanja je bilo preko 150 mrtvih, preko 150 ranjenih i 200 nezbrinutih porodica. Preko 1000 ih je ostalo bez: kuća, namještaja i životnih namirnica. Molimo da se obavijesti nacionalni komitet, Prezidijum AVNOJ-a i da se od Saveznik traži hitna pomoć. Izvjestite o ovome Antifašističko vijeće Sandzaka, ukoliko imate veze. S.F.-S.N. Primljeno 26. HR. 44. u 12.45 č Članovi izvršnog odbora ZAVNOS-a i Sreskog NO odbora Miloje Dobrašinović Živko Žižić Rad Skupštine Crne Gore 1945-1950. Priredili: Čedomir Perović, Nevenka Ilić, Titograd 1986, str. 941. IZVJEŠTAJ DRUGE KOMANDE PODRUČJA OD 26. NOVEMBRA 1944. GOD. VOJNOJ OBLASTI DRUGOG UDARNOG KORPUSA NOVJ O SITUACIJI NA SVOM PODRUČJU II KOMANDA PODRUČJA VOJNE OBLASTI RR KORPUSA Pov. br. 131 26-XI-1944. KORPUSNOJ VOJNOJ OBLASTI RR UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE ... bombardovanje i preljetanje naših aviona i dejstvo artiljerije čine nevjerovatno dobar utisak, kako na vojsku još jače na narod. Iz izvještaja izbjeglica iz bloka saznaje se da naša avijacija i artiljerija čine strašan u negativnom smislu utisak na neprijatelja, tamo se osjeća jača dezorganizacija, a naročito kod četnika i Italijana, koji u potonje vrijeme u višem broju izbjeguju. (M.P.)

Politički komesar Đuro Čagorović Komandant, pukovnik Jaksim Radović IZVJEŠTAJ ŠTABA PETE CRNOGORSKE PROLETERSKE BRIGADE OD 1. DECEMBRA 1944. GOD. ŠTABU TREĆE UDARNE DIVIZIJE NOVJ O RAZVOJU SITUACIJE NA SEKTORU PODGORICA-BIOČE-KLOPOT U 16 č III diviziji 1-XII-44 g. Na Bioču velika motorizacija. Avijacija se uopšte ne osjeća. Molimo tražite da se Bioče i Klopot, kao i komunikacija Podgorica-Bioče - Klopot, pa do Peleva Brijega žestoko bombarduju i mitraljiraju. Neprijatelj potiskuje IX-tu iz Kuča ka Stravču. Treba da ih RH odbaci, inače mogu nas preko Brskuta izmanevrisati. Večeras pripremamo napad na sektoru Bratonožića. Cilj nam je da ovladamo Klopotom ako mognemo. Njemci dovlače pojačanja 5 tenkova po 15 tona. Borba će biti žestoka. Večeras u napadu učestvuju i Rusi. Sveto IZVJEŠTAJ ŠTABA PETE CRNOGORSKE PROLETERSKE BRIGADE OD 2. DECEMBRA 1944. GOD. ŠTABU TREĆE UDARNE DIVIZIJE NOVJ O BORBAMA OKO PELEVA BRIJEGA III diviziji 2-XII-44 u 12 sat. Neprijateljskih uzastopnih pet juriša odbili smo uz velike gubitke neprijatelja. Juriša bez obzira na velike gubitke. Sve dosad bezuspješno. Mi imamo 10 mrtvih i 20 ranjenih. Avijacija je efikasno bombardovala Bioče. Jeste li nam poslali municiju, ista nam nedostaje. Pošaljite nam što više. Vojska se dobro drži i junački se kolje.

Maksim

Dvije strane medalje

General-pukovnik Eliot je istakao „da je najveća moguća briga bila posvećena sprečavanju takvih nesretnih slučajeva. Ciljevi su se najpažljivije birali, a sve posade aviona dobivale su temeljite upute. U stvari, nesretne slučajeve obično su znali prouzročiti strategijski, a ne taktički bombarderi, pošto prvi, razumije se, slabije poznaju zemlju nad kojom operiraju negoli drugi”.

Eliot je, uz to, potvrdio da su takvi događaji žalosni, ali ih treba posmatrati u kontekstu drugih brojnih uspješnih napada na njemačke snage u povlačenju. Uz to „valja imati na umu koliko je cilj brzo letećem avionu malen, ma koliko velik on izgledao na karti”.

Naknadni dogovor

U vezi sa ranijim predlogom pukovnika Mitra Bakića da se formira komisija koja bi ustanovila krivce za nesretne slučajeve pri bombardovanju i utvrdila naknadu štete, učesnik sastanka kapetan J. B. Selby smatra da to „ne predstavlja način saobraćaja između Saveznika”. Pošto se Tito saglasio sa datim objašnjenjima visokih savezničkih vojnih predstavnika, dogovoreno je:

- a) da se poduzme sve kako bi se što efikasnijima učinile veze između snaga NOVJ i Balkanskih zračnih snaga i spriječili slučajevi nehotičnog bombardovanja;
- b) da se, kao znak dobre volje, na područje Bijelog Polja izbacila specijalna pošiljka hrane i ostalog materijala, u vrijeme koje će dojaviti Vrhovni štab NOVJ.

Savezničkim vazduhoplovnim snagama koje su djelstvovale na prostoru Crne Gore od oktobra 1943. pridružile su se i jedinice italijanske avijacije sa zadatkom da pružaju pomoć italijanskoj partizanskoj diviziji „Garibaldi” u oružju, municiji, hrani, odjeći, obući, lijekovima i da neutrališu njemačke vazdušne snage na aerodromima u Skadru i Podgorici.

Dejstva italijanske avijacije

Sa tih aerodroma su njemački avioni napadali italijanske trupe u Crnoj Gori poslije 12. oktobra 1943, kada je istekao njemački zahtjev za predaju. Pored toga, italijanska avijacija je izvršavala ofanzivno izviđanje njemačkih jedinica naročito duž puteva u zoni Skadar - Berane - Podgorica. U borbama koje su italijanske jedinice vodile protiv njemačkih, komandanti italijanskih divizija stalno su tražili pomoć avijacije, koju je u prvo vrijeme ukazivala saveznička, jakim vazdušnim napadima na njemačke aerodrome i njemačke trupe tokom jeseni 1943. godine. Italijanska avijacija je uspješno ostvarivala svoje zadatke - snabdijevanje divizije „Garibaldi”, pri čemu je bilo angažovano 373 aviona, od kojih su 223 izvršila svoje zadatke transportujući u Italiju 159 ranjenih i bolesnih italijanskih vojnika. Od 161 postavljenog zadatka, 115 je potpuno ili djelimično izvršeno u snabdijevanju italijanskih partizanskih jedinica.

Italijanska avijacija radila je i na snabdijevanju jugoslovenske oslobodilačke vojske u vremenu od 31. decembra 1943. do 26. aprila 1945. godine. U ovom periodu izvršeno je u korist partizanskih snaga 311 zadataka, od kojih su 262 potpuno ili djelimično izvršena - transportujući u Jugoslaviju 13,844,47 kvintala materijala i evakušući u Italiju 42 teško ranjena i bolesna partizana. U stvari, italijanska avijacija je 3/4 transportnog materijala doturila jugoslovenskim partizanima, a manje od 1/4 italijanskim trupama na jugoslovenskoj teritoriji.

Dokumenti i svjedočanstva

IZVOD IZ OPERACIJSKOG DNEVNIKA 2. UDARNOG KORPUSA NOVJ ZA PERIOD OD 1. JANUARA 1944. DO 1. JANUARA 1945. GODINE 19. januar 1944. god.

6) U toku noći 18/19 tri saveznička aviona spustili su još 5 članova misije, od kojih (su) 4 Engleza i jedan Amerikanac. Jednovremeno bacili su izvjesnu količinu materijala. Načelnik Štaba, pukovnik

Rudolf Primorac 20. januar 1944. god. „Jedan saveznički avion bacio je u toku noći izvjesnu količinu materijala. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 21. januar 1944. god.

5) Sa italijanskim transportnim avionom prebačeno 7 naših i 4 italijanska teška ranjenika u Italiju.

7) Saveznički avioni bacili su kod Kolašina u toku noći materijal za naše jedinice. U Berane je bačena izvjesna količina spreme, većinom za Italijane. Načelnik Štaba, puk. Rudolf Primorac 22. januar 1944. god. 5) Saveznički avioni bacili su u toku noći kod Kolašina materijal za naše jedinice. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 23. januar 1944. god. 5) Jedan saveznički avion bacio je u toku noći materijal za naše jedinice. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 26. januar 1944. god.

7) U vremenu od 18. do zaključno 24. januara saveznički avioni bacili kod Kolašina i Berana za potrebe naših jedinica slijedeći materijal: 22 protivavionske puške, 1192 metka za protivavionske puške, 76.670 metaka za jugoslovensku pušku, 27 kanti benzina, 931 šinjel, 3382 para cipela, 5246 pari čarapa. U istom vremenu bačeno je kod Kolašina i Berana za jedinice italijanske divizije „Garibaldi”: 1116 pari cipela, 1548 šatorskih krila, 19.000 metaka za italijanski puškomitraljez i nekoliko sanduka konzervirane hrane. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 30. januar 1944. god. 5) Saveznički avioni kod Kolašina i Berana bacili su izvjesnu količinu materijala za naše jedinice. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 2. februara 1944. god. 5) Jedan saveznički transportni avion bacio je kod Kolašina materijal za naše jedinice. Načelnik Štaba, pukovnik Rudolf Primorac 4. februar 1944. godine 5) Jedan saveznički avion bacio je kod Kolašina nešto spreme za naše jedinice. 5. marta 1944. god. 5) Saveznički avioni bacili su kod Berana izvjesnu količinu hrane za naše jedinice. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 16. mart 1944. god. 5) Saveznički avioni bacili su u toku dana kod Berana, Andrijevice i Kolašina spremu i oružje za naše jedinice. Dva engleska aviona spustila su se na aerodrom Berane. Sa ovim avionom otišlo je u Italiju 12 naših teških ranjenika, jedan Amerikanac i dosadašnji komandant divizije „Garibaldi” general Ohilio sa svojim ordonans oficijom. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 29. marta 1944. godine 5) Dva italijanska aviona spustila su se na aerodrom u Beranama i donijela nešto spreme i oružja za italijansku jedinicu divizije „Garibaldi”. Istog dana svi su avioni odletjeli nazad u Italiju ukrcavši 10 naših i 9 talijanskih ranjenika, kao i 13 članova bivše engleske misije kod Draže Mihailovića koja se, shodno rješenju engleske vlade, vraća nazad u Englesku. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 3. april 1944. god. 5) Saveznički avioni bacili su kod Berana oružje i materijal za naše jedinice. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 6. april 1944. god. 6) Saveznički avioni bacili su na Radovče Polje materijal za naše jedinice. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 7. april 1944. god. 7) Saveznički avioni bacili su u toku noći kod Radovča, Berana i Kolašina materijal za naše jedinice. Na Radovče Polje spustili su se padobranima jedan Englez i

jedan Amerikanac. Saveznički avioni bombardovali su Nikšić. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 8. april 1944. god. 7) Prema još neprovjerenim izvještajima saveznički avioni ponovili su ovog dana napad na Nikšić sa 14 teških bombardera. O rezultatima nema još podataka. Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac 10. april 1944. god. 4) Prema prikupljenim, još nepotpunim izvještajima saveznički avioni prilikom bombardovanja Nikšićkog garnizona 7 ov. mj. pričinili su veliku štetu Njemcima i četnicima. Bacane su bombe od 2.000 kgr. Srušeno je i zapaljeno više zgrada, među kojima: Gimnazija, silos, vojničke kasarne, njemačka vojna bolnica i mnoge druge privatne zgrade. Poginuo je veliki broj Njemaca i četnika, a ima mrtvih i ranjenih i među civilnim stanovništvom.

Načelnik Štaba, general-major Rudolf Primorac

Strah dolazi s neba

Savezničko vazduhoplovstvo je do polovine 1944. uspjelo da nad Jugoslavijom izbori prevlast u vazduhu. Stalnim napadima na aerodrome kod Mostara, Podgorice, Zagreba, Banja Luke i drugim mjestima, njemačkoj avijaciji je u početnoj fazi oduzeta inicijativa, a zatim je u vazдушnim borbama smanjivan broj suparničkih aviona, tako da su njemački piloti najčešće izbjegavali susrete sa savezničkom lovcima.

To je znatno olakšalo pokrete jedinica NOVJ i umanjilo broj žrtava od vazdušnih napada, koji su, u vrijeme dok je neprijatelj dominirao nad jugoslovenskim vazdušnim prostorom, bili vrlo veliki. Međutim, stalna dejstva savezničke avijacije znatno su povećala civilne žrtve u gradovima, naseljenim mjestima i duž komunikacija i uništavala imovinu građana.

Motivi i posljedice

Saveznička bombardovanja su usporavala i smanjivala pokretljivost njemačkih armija koje su odstupale iz Grčke i Albanije. Ona su imala snažno psihološko dejstvo na četnički pokret, razbijajući mu iluzije o savezništvu sa zapadnim silama. Ali, u narodu su izazivala zbuđenost i amonizitet prema zaveznici. Savezničko bombardovanje, bez obzira na motive, pretvorilo se velikim dijelom u ubijanje naroda i razaranje njegovih staništa.

Prema izvršenim istraživanjima, **od savezničkog bombardovanja na teritoriji Crne Gore (1943-1944) poginulo je oko 2000 ljudi, uglavnom civila. Okupator je od tih silnih bombardovanja Crne Gore imao najmanje žrtava - oko 100. Brojnije gubitke imali su četnici. Prema raspoloživim podacima, ukupne žrtve četnika od savezničkog bombardovanja ne prelaze brojku od dvije stotine.**

Materijalna šteta je procijenjena na iznos od 9.939.983.900 dinara po cijenama iz 1938. godine.

Prekretnica u politici

Pomoć koju su saveznici dostavljali pokretima otpora na Balkanu do sredine 1943. bila je veoma mala, pružana tajno i skoro u cjelosti vazdušnim putem, što je bilo uslovljeno vojnom situacijom i raspoloživim transportom. Od maja 1943. godine, kada je spuštena britanska misija sa kapetanom F.V. D. Dikinom na čelu, kao oficirom za vezu kod partizana, došlo je do prekretnice u britanskoj politici u odnosu na četnike i partizane.

To je, takođe, stimulisalo promjenu u pružanju pomoći iz vazduha. Od juna 1941. do juna 1943. dostavljene su svega 23 tone opreme i oružja četnicima, koji su do tada bili bolje prihvaćeni od saveznika, a partizanima jedva šest tona. U periodu april-maj 1943. SOE je ubacila u Jugoslaviju 41 svog agenta, a spustila samo 29,5 tona pomoći.

Avioni „liberatori” sa punom posadom mogli su da nose samo dva padobranca, radio-opremu i 6.000 funti (manje od 3.000 kilograma) tereta. Tada su to bili jedini avioni na raspolaganju sa radijusom kretanja da obave povratne letove iz baza u Egiptu. Četiri „liberatora”, let poznat pod šifrom „Let H”, u maju 1942. godine, imali su zadatak da iz Egipta, dostave pomoć grupama otpora na Balkanu. Sa saznanjem prirode i obima gerilske aktivnosti u Jugoslaviji, javlja se očigledna potreba za većim brojem aviona za dostavljanje pomoći.

Dokumenti i svjedočanstva

ŽIVOT I OSTALO PRIČA O PRSTENU

Nikšić je prvi put bombardovan sedmog aprila 1944. godine. Bombardovali su ga saveznički avioni, ali ni malo - saveznički. Bombe su porušile zgradu Gimnazije, veliki broj kuća na glavnom trgu, i što je Nikšićanima naročito teško palo, jedno krilo gradskog zatvora u kom su se nalazile žene-rodoljubi, uglavnom majke, sestre i supruge partizanskih boraca i aktivne saradnice Pokreta. Sve u svemu, od stotina bombi koje su toga dana pale na grad, ni jedna nije pogodila neki neprijateljski objekat, pa čak ni ranila nijednog njemačkog vojnika, a samo u jednoj ćeliji gradskog zatvora poginulo je osam Nikšićanki! Odmah po prestanku bombardovanja Njemci su mobilisali stanovništvo da raskopava ruševine i sahranjuje poginule. Svak je mogao da sahranjuje svoje bližnje onamo gdje sam želi, a osam zatvorenica moralo je biti sahranjeno u zajedničku raku izvan groblja, bez ikakvih uobičajenih obreda, žalbe ili pošte, i naravno, uz prisustvo neprijateljskih vojnika. U grupi mobilisanih građana, koja je raščišćavala gradski zatvor, našao se i Ljubo Ivković, Nikšićanin. Ne krijući bol za izginulim sugrađankama; raskopavao je ruševine i razmišljao kako da zavara

pažnju okupatorskih vojnika i da te čestite žene sahrani na dostojniji način od onoga koji im je namijenila okrutna neprijateljska logika: da one i u smrti moraju ostati izolovane i ponižene. Ali, ništa se nije moglo učiniti, jer su rad Ljuba i njegovih drugova pratile budne i zle oči, ne samo desetine Njemaca, već isto toliko domaćih izdajnika, zatvorskih čuvara. Kada je i posljednja zatvorenica izvađena iz ruševina, pod njemačkom stražom prevezli su ih kod gradskog groblja gdje im je naređeno da svih osam leševa bace u raku i što prije zatrpaju. I baš tu, nad rakom, Ljubo je primijetio na ruci Milice-Mile Kovačević zlatan, skupocjen prsten. Da li da ga skinu i poslije preda nekome od njene djece, ili da ga ostavi na Miličinoj ruci kako bio je po tom prstenu kasnije prepoznali? Odlučio se ipak za ovo drugo. Brzo je zavukao Miličinu ruku u njenu pocijepanu haljinu da Njemci ili njihovi saradnici ne bi primijetili prsten i uzeli ga, a potom je položio Milicu u raku i zatrpao je. Sve do 1951. godine kada su Kovačevići sagradili porodičnu grobnicu, prsten je ostao pod zemljom. A tada Tomo, Miličin sin je pozvao Ljuba Ivkovića i zajedno su raskopali raku. Tamo je bio majčin prsten i - majčine kosti. Dva čovjeka su pustila nekoliko tvrde muške suze i prenijela Milicu u mir porodične grobnice. Danas taj prsten nosi Miličina kćerka Desa Petrović, profesor-magistar geografije u Beogradu. Često ona ispriča potresnu i neobičnu istoriju svog prstena i nikada ne zaboravi da sa zahvalnošću pomene dobrog čovjeka Ljuba Ivkovića. Prije nekoliko nedjelja Ljubo Ivković je umro u Nikšiću iskreno ožaljen od svojih sugrađana. Na posljednjem ispraćaju moglo se čuti mnogo lijepih priča o ovom jednostavnom i čestitom čovjeku, a mi smo se, eto, odlučili za ovu, o zlatnom prstenu Milice Kovačević koji je postao dragocjeniji za jedno ljudsko poštenje.

Vitimir Nikolić „Pobjeda”, 1977. godine

TIŠE I LAKŠE MOLIM

Mnogi stanovnici i svi brojni gosti Podgorice ne znaju da gaze preko velike kosturnice. Od četrdeset i prve do četrdeset i četvrte, razorna jaja zlih ptica uspjeli su da usmrte Stotine djece i ljudi, tih nevinih stanovnika, od vedrog grada da stvore grad-raku tužnih stradalnika. Nedužne ljude, žene, sva vesela dječja lica, u crno zaviše bombe iz metalnih krilatnica. Talijani, zatim Njemci, pa zapadni saveznici, iz vazduha „pomoć” slali, smrtonosnu, Podgorici. Do temelja uništili dom Ribnice i Morače, pretvorili grad radosti u grob-mjesto koje plače. Ali, kao feniks pravi, mitska ptica iz pepela, Podgorica je ustala i još više uzletjela. Žitelji je njeni digli na visinu ljepšu, veću, s željom da je crne ptice nikad više ne nadl'jeću. Zato smjerno molim svakog što se mojim gradom šeta: Tiho gazi, jer dolje su moji, više pijeteta!

Podgorica, Zadušnice, 6. oktobar 2001. god.

Bogoljub Boban Velimirović

I pomoć stiže s neba

Specijalna grupa "liberatora" nosila je oznake 148. eskadrile u decembru 1942, a u martu 1943. formirana je eskadrila sa 14 ahalifaksaö pored četiri äliberatoraö.

Operisala je iz baza u Egiptu i Zapadnoj pustinji, a vršila je isporuke u Grčkoj, Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj, ali je bilo jasno da će najveći napor biti potreban u Jugoslaviji (Operacije RAF-a nad Jugoslavijom).

Koliki je značaj pridavan Balkanu pokazuje i lična intervencija Vinstona Čerčila na specijalnoj sjednici Štaba, 23. juna 1943. kada je naložio da se odmah pristupi isporukama pomoći Balkanu u obimu od 500 tona mjesečno.

Međutim, zbog nedovoljnog broja aviona, vremena i problema navigacije ovaj plan nije realizovan, pa je u posljednjem kvartalu 1943. samo 125 tona materijala dotureno bacanjem iz aviona u Jugoslaviju. Stanje će se bitno promijeniti od ljeta 1944. kada će pomoć partizanskim jedinicama biti i veća i blagovremenija.

Mjesečno - 1200 tona

Formiranjem vazduhoplovnih snaga za dejstva na Balkanu-Balkanske avijacije u junu 1944. godine povećana je efikasnost i saradnja sa partizanskim snagama u Jugoslaviji.

Balkanska avijacija je djelovala kao formacija pod komandom svoga štaba, koji je bio odgovoran Vrhovnom štabu. Njen zadatak je bio da āzadr̄ava i uništava koliko je god moguće više neprijateljske snage na Balkanu.

Kao rezultat napora svih zaduženih eskadrila, prosječna mjesečna količina roba isporučenih Jugoslaviji vazdušnim putem od februara 1944. do aprila 1945. iznosila je oko 1.200 tona. Najveće količine isporučene su u novembru 1944. godine.

U Jugoslaviji su do kraja rata bile pripremljene i korišćene 33 piste za slijetanje i polijetanje savezničkih vazduhoplova. Odabir i korišćenje ovih pista vrišile su grupe od obučenog osoblja RAF-a, koje su se sastojale od jednog oficira i šest vojnika, i poznate su bile pod imenom Sekcije za opsluživanje aerodroma na Balkanu (BA TS).

Devet takvih timova bilo je formirano za pomoć partizanima kako bi se što ekspeditivnije obavljao utovar i istovar tereta. Ovakav način dostave pomoći sa improvizovanih pista omogućavao je prebacivanje ranjenih i bolesnih partizana u Italiju, kao i smanjivao gubitke padobrana i sanduka.

Izgubljeno 18 aviona

U operacijama na prostoru Jugoslavije od 1943. do 1945. godine Balkanska avijacija je izgubila osamnaest aviona, što se smatra malim s obzirom na to da je u tom periodu izvršeno 11.632 uzleta, od kojih 8.640 uspješnih. Ukupno je bačeno ili isporučeno 16.460 tona materijalne pomoći, upućeno oko 2500 ljudi, a oko 19.000 izvučeno iz Jugoslavije.

Prema mojim istraživanjima, trideset pet savezničkih aviona se srušilo na terenu Crne Gore. Većina aviona bila je pogođena na drugim bojištima, pa su zbog kvara njihove posade bile prinuđene da potraže spas iskakanjem padobranima. U jednom slučaju, njemački lovci su prinudili zaostali saveznički avion-bombarder da se spusti na podgorički aerodrom.

Dokumenti i svjedočanstva

GRAD NA BOMBAMA

Prema jednoj italijanskoj studiji, koju je objavio Vazduhoplovni štab iz Foče, najviše avionskih bombi na Balkanu, najprije italijansko-njemačkih a kasnije savezničkih, bačeno je na Podgoricu. Govorilo se da je Podgorica grad-mučenik kojeg su obilato i nekontrolisano bombardovale mnoge armije. U toku rata sam slušao mnoge priče o tome zašto saveznici bombarduju Podgoricu. Prema jednoj, koja je po svoj prilici tačna, saveznički piloti pošto bi preletjeli Jadransko more i kada bi nadlijetali Podgoricu bacali su nekontrolisano dio smrtonosnog tereta pod izgovorom da su ih napali njemački avioni ili da imaju tehnički kvar na svojim letilicama. Ovo tim prije što su Podgorica i njemački garnizon u njoj tretirani kao operativno strategijski ciljevi. Ovakvim postupkom piloti su se oslobađali velikog tereta, što im je omogućavalo bolji manevar, dostizanje veće visine i povećanje sigurnosti od protivavionske artiljerije i njemačke lovačke avijacije. Od brojnih bombardovanja grad je bio najvećim dijelom razrušen. Međutim, sve bombe bačene na grad nijesu eksplodirale. Od maja 1973. godine, sa još nekoliko stručnih lica, učestvovao sam u demontiranju takvih bombi, koje su predstavljale latentnu opasnost za građane. Dok je kopao temelje za stambenu zgradu u Ulici Novaka Miloševa, bagerista je čeličnom kašikom zagrabio avionsku bombu za stabilizator. Imao je veliku sreću, jer da ju je zagrabio na dijelu gdje se nalazio upaljač-katastrofa bi bila neminovna. U to smo se uvjerali kada smo demontirali upaljač, koji je bio dobro podmazan i zaštićen specijalnom zelenom tovatnom masti, koja je izgledala kao da je tog istog dana stavljena na upaljač. ta veoma teška bomba pala je na meku zemlju i nije eksplodirala. Pronađena je na dubini od oko 180 cm. Iste godine, na "Nemanjinom gradu" izvadili smo i demontirali četiri avionske bombe od po 250 kilograma, koje su bile međusobno povezane lancima, vjerovatno namijenjene rušenju mosta na Morači. Na ovoj lokaciji, pored avionskih bombi, nalazile su se velike artiljerske granate i više

stotina ručnih bombi. Učestvovao sam još na nekoliko mjesta na neutralisanju avionskih bombi u gradu i okolini: kod kuća Rogošića, na prostoru u blizini fudbalskog igrališta "Zabjelo", na terenu gdje se nalazi Autobuska stanica... O ovim i drugim demontiranjima bombi nije vođena evidencija, pa ne mogu sa sigurnošću da tvrdim u koliko sam sve slučajeva učestvovao i koliko smo ih uništili. Nijesmo demontirali samo avio-bombe nego i oko 10.000 granata i ručnih bombi, granata od bacača, topova i drugih eksplozivnih naprava. Čitav ovaj veoma opasan posao radili smo dobrovoljno, bez ikakve nadoknade ili nagrade. Poznati pirotehničar Abid Čapo dolazio je iz Tivta i za posao koji je obavljao uzimao je samo dnevnicu i nadoknadu za autobusku kartu. Bilo je to vrijeme velikog altruizma i odanosti svojoj zemlji. ... Kada danas razmišljam o savezničkom bombardovanju Podgorice neodoljivo mi se nameće pitanje - kome je i zašto trebalo to krvničko, bespoštedno, nekontrolisano i, sa vojničkog gledišta, do kraja neekonomično ubijanje grada i njegovih civila?! Tivat, 1. IX 1993. Dragor Radunović, potpukovnik u penziji

Od završetka Drugog svetskog rata pa do današnjih dana u Podgorici i njenoj bližoj okolini pronađeno je na stotine neeksploziviranih avionskih bombi. Prilikom kopanja temelja za stambene i druge objekte i u samom centru grada pronađen je veliki broj avio-bombi, najčešće sa ispravnim upaljačima. Na transportovanju i uništavanju radili su stručnjaci Odjeljenja narodne odbrane pod rukovodstvom potpukovnika Dragora Radunovića. Bombe su bile najčešće velike, težine 1000 do 2000 kg. Pronađene su obično na dubini od 2 metra. Crna Gora je "zasejana" eksplozivnim sredstvima iz rata. Od 1.154 građanske žrtve, koliko ih je evidentirano u Crnoj Gori, 578 ih je stradalo od zaostalog ratnog materijala.

("Novosti", 7. jun 1973.)

Padovi savezničkih aviona

Prvi pad savezničkog aviona na prostoru Crne Gore bio je početkom oktobra 1943. poslije borbe u vazduhu iznad Podgorice, u kojoj su njemački avioni - lovci oborili jedan saveznički izviđački avion, koji je pao na širem prostoru sela Bijelo Polje u Zeti. Posada oborenog aviona je poginula. U noći 4/5. februara 1944. godine britanski avioni bacali su padobranima partizanima ratni materijal. Jedan od tih aviona udario je u brdo iznad sela Bjeloši. Šest članova posade je poginulo, a jednog teško ranjenog četnici su predali Njemcima na Cetinju.

Početkom 1944. manji saveznički avion sa posadom srušio se na prostoru sela Jabukov Do, u blizini kolskog puta Virpazar-Rijeka Crnojevića, između sela Kruševica i Komarno. Petog maja 1944. Njemci su zarobili četiri engleska i dva italijanska člana posade, koji su iskočili padobranima, bez obaranja aviona, na prostoru Podgorice. Pretpostavlja se da je bio u pitanju kvar na letjelici.

Nesigurno nebo

Sedmog maja iste godine na granici sela Grlić i Ćurilac (Danilovgrad) pao je saveznički avion - bombarder i usmrtio pet djevojčica. Svih osam članova posade se spasilo. Lokalna žandarmerija ih je zarobila i predala Njemcima.

Četvrtog maja 1944. godine italijanski saveznički avion tipa „liberator” srušio se u more kod Bara. Negdje u isto vrijeme pao je jedan saveznički avion kod Dragove Luke (Nikšić), još jedan u selu Štitari, opština Poljska (Mojkovac). Samo nekoliko članova posade ovog aviona uspjelo je da se spasi. A 14. maja 1944. u žestokoj vazdušnoj borbi na prostoriji Kolašin - Jadransko more Njemci su izgubili četiri, a Italijani pet aviona sa posadom.

Na prostoru Pipera, u blizini Pričelja, sunovratio se saveznički avion. Nije poznata sudbina članova posade. Djelovi ovog aviona bili su „rastureni” na širem prostoru Pipera, jer se, prema svjedočenju očevidaca, raspadao u letu. Na prostoru sela Bokovo-Kosijerovo (opština Cetinje) srušio se 28. jula 1944. saveznički avion. Svi članovi posade (njih osam) su spaseni.

U znak zahvalnosti

Dana 29. jula 1944. osam američkih vazduhopolovaca, čiji je avion bio pogoden nad Rumunijom, spustilo se padobranima na sjeverozapadnom dijelu Lješanske nahije u selu Štitari. Posadu su prihvatili četnici Lješanskog jurišnog bataljona. Na terenu Njeguša 26. avgusta 1944. sunovratio se saveznički avion. Nije poznata sudbina posade.

U Lješanskoj nahiji (30. avgusta 1944.) srušio se britanski avion „B-24”. Poginulo je šest članova posade, a kapetan je preživio. Početkom septembra 1944. na prostoru planine Pive (mjesto zvano Kapavica) srušio se saveznički avion iz koga su prethodno iskočila padobranima jedanaestorica članova posade.

Poslije srećnog prizemljenja sreli su se sa tamošnjim seljakom Maksimom Vojvodićem, koji je dugo godina živio i radio u SAD i solidno je znao engleski jezik. Pošto im je objasnio da se nalaze na slobodnoj partizanskoj teritoriji, odveo ih je svojoj kući i potom u Komandu mjesta. U znak zahvalnosti, članovi posade su mu poklonili ručni sat.

Dokumenti i svjedočanstva

Za nezaborav Osvanuo je lijep i sunčan dan. U tom teškom ratnom vremenu, punom patnji i stradanja, lijep prolječni dan je uticao da se makar za kratko popravi raspoloženje, ako ništa drugo da se ja kao desetogodišnjak poigram sa svojim vršnjacima i svojom dvije godine mlađom sestrom Dragicom. Bila je nedjelja, 7. maj 1944. godine, dan i datum se duboko urezao u moje sjećanje po tragediji koja se desila tog poslijepodneva. Te nedjelje moji roditelji su pozvali naše kumove iz Danilovgrada na ručak. Sjećam se da je moja, sad i pokojna, majka Marija spremila, između ostalog, i kolače čemu smo se najviše obradovali ja i moja sestra Dragica. Poslije ručka Dragica, ja i sin očevih kumova Vasko otišli smo do obližnjeg prirodnog skloništa zvanog Potok, koje se nalazi na granici sela Grlić i Ćurilac. Kao i prethodnih dana, saveznički avioni su u velikom broju prelijetali iznad našeg mjesta (Grlić). Izjutra su letjeli iz pravca zapada ka sjeveru, a poslijepodne se vraćali istim koridorom (s-z), tako da smo se već pomalo i navikli na ogromnu buku koju su stvarali. Moja sestra Dragica se odvojila od mene i pošla kod svojih drugarica da se igraju „pet-kamenja”. Sa njom su bile dvije sestre Ivović (kćerke direktora Niže gimnazije u Danilovgradu), kćerka Ilije Drašković Marija i kćerka Janka Ljumovića Rosanda, sve četiri iz Danilovgrada. Ja sam sa nekoliko godina starijim od mene kumom Vaskom bio udaljen od njih nekih dvadesetak metara i kroz Vaskov dvogled znatiželjno posmatrao avione, naizmjenično sa kumom. Kroz prirodno sklonšte obraslo visokim drvećem proticao je središnjim dijelom potok koji je vodio niže prema rijeci Zeti. U tom skrovitom dijelu oko potoka nalazilo se mnogo naroda, uglavnom iz sela Grlića i Danilovgrada. Svi su se oni preko dana sklanjali od mogućeg bombardovanja. Sa malog proplanka pri kraju šume posmatrao sam dvogledom let jednog aviona-bombardera koji se izdvojio iz eskadrile i počeo da kruži iznad našeg skloništa. Avion je više puta napravio krug iznad skloništa, što je izazvalo strah kod nas zbog mogućnosti da nas napadne. U tim trenucima nijesmo znali da je avion oštećen i da nije u mogućnosti da stigne do svoje baze u Italiji. Čekajući da mi se pojavi na vidiku dvogleđa, ja sam mogao da ga vidim samo na jednom dijelu neba, odjednom iza mojih leđa se čuo strahoviti prasak i lomljava velikog drveća. Kad sam se okrenuo vidio sam da je avion pao na nekih 15 do 20 metara od mene i da se zapalio stvarajući plamenu kuglu. Nastala je velika panika i strah kod svih prisutnih koji su počeli da bježe na sve strane. Čula se kuknjava i jauci žena, a jednom srednjovječnom čovjeku gorjela je kosa na glavi i odjeća, pa je potražio spas u obližnjem potoku skačući u vodu. Ja sam bio zapanjen prizorom i počeo da bježim što dalje od mjesta nesreće ne znajući da je moju sestru Dragicu zadesila strašna smrt ispod ogromnog aviona. Neposredno poslije pada aviona pojavili su se saveznički avioni - lovci, koji su ionako tešku situaciju još više pogoršali. Tek naveče smo bili sigurni, poslije priča starijih očevidaca nesreće, da je poginula moja sestra Dragica i njene četiri drugarice. Njemci su ubrzo došli i blokirali mjesto nesreće, pa smo tek treći dan bili u prilici da prikupimo posmrtno ostatke nastradalih djevojčica. Od svih njih praktično nije ostalo ništa, sem šaka kostiju i dio štofanog bordo mantila moje sestre sa jednim dugmetom. Pred našom kućom u Grliću su žaljene a sahranjene u Danilovgradu, pred crkvom svete Petke, gdje im je

poslije rata napravljeno spomen - obilježje.
 U Grliću, 1. marta 2003.
 Dragoljub J. Pavličić (1934)

Spašavanje posada

Krajem ljeta 1944. srušila su se dva saveznička aviona na terenu Pljevalja u kratkom vremenskom razmaku. Jedan je pao kod sela Selac, nadomak kanjona Tare, pošto je prethodno iznad Maočke kotline istresao dvije velike bombe.

Posada je spasena i predata partizanima, a drugi se srušio u šumu između sela Vukovo Brdo i Obarde (mjesto zvano Strumećica). Posada je takođe spasena.

Njemački lovci su presreli (potkraj ljeta 1944) jedan saveznički avion -bombarder, koji je zaostao iza svoje eskadrile i prisilile ga da sleti na aerodrom u Podgorici. Istog dana doletjeli su saveznički avioni i snažnom vatrom iz vazduha zapalili avion - koji su Njemci prethodno primorali da aterira i zarobili posadu.

Potjera za pilotima

Nad Podgoricom je 25. oktobra 1944. oboren jedan saveznički avion, koji se srušio na priobalni prostor Skadarskog jezera. Pilot je uspio da se spasi padobranom. Prihvatilo ga je neki mještanimin i spasio od njemačke potjere.

Kod Bistrice (Bijelo Polje) srušio se saveznički avion (krajem oktobra 1944). Sedam članova posade prihvatili su partizani, a jednog su zarobili Njemci.

Jedanaestog novembra 1944. u pokušaju napada na Risan, zbog velikog nevremena i guste magle stradala su dva saveznička aviona - jedan s pilotom i drugi čiji je pilot uspio da se spasi.

Prilikom bombardovanja Risna (12. novembra) njemačka protivavionska artiljerija oborila je jedan saveznički avion.

Kod sela Grlića (Danilovgrad) 24. novembra 1944. njemačka protivavionska odbrana oborila je jedan "hurricane", koji se srušio na prostoru Garča. Četiri dana kasnije (28.11.) protivavionskom vatrom njemačkog 181. pješadijskog puka oboren je kod Danilovgrada jedan lovački bombarder.

S padobranima u more

Tridesetog novembra 1944. na širem prostoru Bioča (Podgorica) njemačka protivavionska artiljerija oborila je tri lovačka aviona.

Njemačka protivavionska odbrana topovima od 3,7 i 2 cm oborila je kod Mojkovca 27. decembra 1944. dva lovca.

I na povratku sa bombardovanja Beča 6. februara 1945. godine američki bombarder, tipa "liberator" usljed kvara na motorima, pao je u more u zalivu Boke Kotorske kod Krtola.

Svih devet članova posade blagovremeno su iskočili padobranima i tako se spasili. U pomoć su im pritekli članovi posade Mineresko-torpedne stanice u Kumboru.

Protesti iz Hrvatske

Poslije brojnih bombardovanja balkanskog prostora i velikog stradanja civilnog stanovništva i imovine uslijedila su mnoga reagovanja kod saveznika. Protestovali su istaknuti pojedinci, organizacije, institucije, udruženja, domaća i inostrana štampa.

U raspoloživoj dokumentaciji nailazimo na prve javne proteste krajem 1943. godine.

Saveznička bombardovanja jugoslovenskog prostora počela su poslije kapitulacije Italije, naročito od početka oktobra 1943. U početku su bila selektivna, manjeg intenziteta i uglavnom na ciljeve duž jadranske obale, radi ometanja i uništenja njemačkog saobraćaja i pothranjivanja uvjerenja o pripremi savezničkog iskrcavanja na Balkan.

Bombardovanje je imalo i značajno psihološko djejtvo, jer je tretirano kao moralna podrška

partizanskim jedinicama koje su preduzimale borbene akcije protiv okupatora u zaleđu dalmatinskih gradova.

Prema istraživanjima Dragoljuba R. Živojinovića (Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958), prvi protest uputio je splitski biskup dr Kvirin Bonefačić. Žalio se vatikanskom državnom sekretaru, kardinalu Maljoneu da su od oktobra 1943. američki avioni svakodnevno bombardovali Split i okolinu i da su u napadima 2. i 3. decembra bombe oštetile biskupski dvor i samostanske škole; 5. decembra oštetili su Kaštel Lukšić i Kaštel Šućurac; 3. januara 1944. pogođen je biskupski dvor i oštećeno nekoliko crkava i samostana. Navode se i štete u Omišu, Makarskoj, Metkoviću, Šibeniku i Dubrovniku.

Ovo bombardovanje je okarakterisano kao „varvarsko”. O ovom protestu biskupa Bonefačića kardinal Maljone je obavijestio Harolda Titmana, američkog specijalnog izaslanika kod Svete stolice, a ovaj komandanta savezničkih snaga u Sredozemlju Dvajta Ajzenhauera.

Na bombardovanje Splita i Šibenika u januaru 1944. reagovali su dr Juraj Krnjević i Juraj Šutej, hrvatski ministri u izbjegličkoj vladi, koji su „igrali na britansku kartu”, direktnim protestom kod vrhovnog komandanta savezničkih snaga na Sredozemlju, britanskog generala Vilsona Henrija Mejtlenda. General Vilson nije odgovorio na ovaj protest.

Pojedinačni protesti i pisma Hrvatskog katoličkog episkopata tokom 1943. i 1944. godine Vatikanu, Savezničkoj komandi za Sredozemlje, predsjedniku Ruzveltu, premijeru Čerčilu da se prekine bombardovanje hrvatskih gradova i uništavanje italijanskih gradova, posebno Vatikana i Rima, bili su dio politike Sv. stolice i pape Pija XII u cilju pridobijanja savezničke naklonosti u uslovima kada je ishod rata bio sve izvjesniji.

Na ovaj način, kako ističe dr D. Živojinović, činjeni su napori da se „savezničkim predstavnicima u Rimu saopšti želja za otpočinjanje pregovora i tako izmeni nezavidni položaj u kome su se nalazili NDH, njeni vođe, Katolička crkva i njen narod”.

Dokumenti i svjedocanstva

OSOBNI TELEGRAM MINISTRA PREDSJEDNIKA, SERIJSKI BROJ T. 1533/4. 1.
KOLOVOZA, SPECIJALAN, NENUMERIRAN, STROGO OSOBNO MINISTRU
PREDSJEDNIKU OD MACLEANA T.O.O. 011445 1.

Jučer sam posjetio Tita na Visu da mu predam poruku generala Njilsona koja se tiče Vašega dolaska. Nisam ga bio vidio od 12. srpnja i iskoristio sam tu priliku da kod njega protestiram u pogledu njegova nepromišljenog ponašanja. Isprva mu je bilo izvanredno neugodno, ali nije pokušavao sakriti svoje oduševljenje kad je saznao da će se sastati s Vama. Rekao je da će imati mnogo toga razgovarati s vama. Dogovorili smo se da će sa mnom letjeti u Casertu 6. kolovoza, ostavljajući tako vremena za vojne razgovore i posjet generalu Aledzanderu prije vašeg dolaska. 2. Kad je shvatio da je razdoblje nemilosti prošlo, Tito je postao izvanredno susretljiv. Osvrnuo se na tok vojnih pojačanja iz političkih događaja od našeg poslednjeg susreta i izrazio svoje zadovoljstvo situacijom općenito. Naročito se pohvalno izrazio o savezničkoj zračnoj pomoći koju je primio. Nijemci su, rekao je, pretrpjeli teške gubitke u nedavnim borbama u Crnoj Gori i Srbiji i nisu uspjeli postići svoje ciljeve. Osim toga, partizani su sada u položaju da poduzimaju velike ofenzivne operacije protiv željezničke pruge Beograd-Solun. Čak je bilo znakova da se Nijemci konačno spremaju da se povuku s Balkana. Prva faza povlačenja sastojala bi se od zamjenjivanja njemačkih trupa lokalnim kvislinzima i Bugarima. Na moje pitanje da li misli da bi Nijemci, ako se povuku, mogli držati liniju Sava-Drava, odgovorio je da misli da bi se to u praksi pokazalo nemogućim. 3. Što se tiče politike, rekao je, da su nakon početnog perioda dvojbe i sumnje njegovi sljedbenici shvatili prednost njegova sporazuma s doktorom Šubašićem i on ne predviđa daljnjih teškoća u tom pogledu. Reкао je da je u kontaktu s drom Šubašićem i nada se da će mu se uskoro još javiti. On misli da bi bila prednost kad bi oni imali direktan kontakt putem radija. 4. Nastavili smo s diskusijom dnevnog reda za predstojeće razgovore. Osim predmeta koje je predložio general Wilson, on je rekao da se nada da će imati mogućnosti da s Vrhovnim komandantom za Sredozemlje

diskutira o budućnosti jugoslavenske ratne mornarice. On se o tom predmetu već sporazumio s drom Šubašićem i bio je potpuno pripravan da dozvoli da se kombinirane jugoslavenske pomorske snage stave pod savezničku operativnu kontrolu. On bi također volio diskutirati o mogućnosti savezničkog iskrcavanja u Istri što bi, po njegovu uvjerenju, znatno doprinijelo skraćenju rata. 5. Kad smo došli do kraja našeg razgovora i do dna boce slatkog lokalnog vina, naši su odnosi bili srdačni kao uvijek. 6. O navedenom sam osobno informirao generala Wilsona.
TITO - ČERČIL, STROGO TAJNO, 255-256.

Dva nadbiskupska pisma

Mostarski biskup dr Petar Čula, u pismu apostolskom legatu Markoneu, žalio se na teško razaranje „hrvatskog grada” Mostara (14. januara 1944) od savezničkog bombardovanja u kome je poginuo veliki broj civilnih lica, razoreni i uništeni stambeni i drugi objekti, kao i crkve. Biskup je tražio od papskog legata da o stradanju Mostara obavijesti papu, s molbom da se zauzme kod vojnih vlasti da se prekine bombardovanje. I zaderski biskup Pjetro Munzani obavijestio je kardinala Maljonea da je od decembra 1943. do marta 1944. godine Zadar bombardovan 24 puta i da su pored civilnih objekata srušeni i oštećeni i mnogi sakralni.

Stepinac protestuje

Najzad, reagovao je i zagrebački nadbiskup dr Alojzije Stepinac na bombardovanje predgrađa Zagreba 22. februara 1944. godine.

Kako navodi dr Živojinović, Stepinac je preko svog sekretara dr Stjepana Lackovića uputio dva pisma. Jedno kardinalu Maljoneu, 4. marta, i drugo britanskom ambasadoru kod Sv. stolice u Vatikanu, ser D'Arcu Godolphin Osbornu, koje mu je lično uručio dr Stjepan Lacković.

U opširnom pismu na francuskom jeziku zagrebački nadbiskup Stepinac saopštava težak položaj u kome se nalazi hrvatski narod, ističući „da nijedan narod tokom ovog rata nije toliko svirepo tučen kao nesretni hrvatski narod”.

„Pod nadzorom i po volji nekih velikih sila u zemlji se bore svi protiv svih. Prvo su bila pretvorena u prah sela, a potom i uništeni gradovi, dobrim dijelom od njemačkih aviona, ali najviše razornom akcijom savezničke avijacije. Izgleda kao da se čitav svijet zavjerio protiv malog naroda, koji nije imao ni snage ni mogućnosti da se suprotstavi onima koji uništavaju živote i imovinu.”

U pismu se apostrofira da su Hrvati tokom vjekova bili „posljednja brana protiv azijske invazije Evrope” i da će ih bombardovanje na kraju odvesti u ekstremnost i pomaganje destruktivnih snaga. Zato moli da se ne razara bez prijekne potrebe, „kako ne bismo trpjeli od onih od kojih u najmanju ruku očekujemo razumijevanje”.

Upotreba protesta

Poslije bombardovanja Nikšića 7. i 8. aprila 1944. godine u protestu „Crnogorskog vjesnika” od 11. aprila savezničko bombardovanje se tretira kao anglo-saksonski akt rušenja naših gradova, akt terorizma i nemoralni čin bivšeg saveznika.

Pri tome protest se koristi za obračun sa NOP-om i Josipom Brozom Titom na čelu:

„London priznaje - pa kako izgleda- čak naglašava da je bombardovanje Nikšića izvršeno po volji 'maršala' Tita od strane britanskog vazduhoplovstva, čime sa jedne strane želi da prikaže taj događaj unutrašnjom stvari Crne Gore perući pri tome ruke poput Pontija Pilata, dok sa druge strane i nehotice priznaje pred cijelim svijetom da se Engleska danas sa svim svojim vojnim snagama i sa svojom politikom nalazi u službi Staljina i njegovih slavljenika”.

Kako je Crna Gora dočekala Engleze

Od samoga vremena nesrećne italijanske kapitulacije, kada su naši fantasti u svojoj neobuzdanoj mašti već bili sagledali jarbole engleskih i američkih brodova, gdje se primiču kotorskoj i barskoj luci, do današnjeg dana, čitavih sedam mjeseci docnije, imali su oni bezbroj prilika da se uvjere u dubini jaza, koji odvaja ružičaste perspektive, kakvima saveznička propaganda izobilno zavarava naše jadne Don-Kihote od crne i tragične anglosaske stvarnosti. Nijesmo dočekali Tomije sa pustom hranom i šterlinzima, pravim engleskim štofovima, čiji je dolazak prije sedam mjeseci tako neposredno blizak i siguran izgledao, da je u našoj čaršiji strmoglavo pala cijena manjevrijednih tekstilnih artikala dotadašnjeg okupatora; nijesmo dočekali ništa od mnogih obećanja perfidnog Albiona, i pomrli bismo do sada od gladi i utonuli u sopstvenoj bratski međusobno prolivenoj krvi, da viši vojni razlozi Njemačkog Rajha srećom nijesu uslovlili ulazak njegovih trupa u našu kršnu zemlju. Pa ipak ne možemo reći da su nas naši nekadašnji saveznici sa one strane La Manša zaboravili. Ne štete oni ni savjete ni djela, da bi nas ubijedili u svoju dobronamjernost prema nama. A najmanje pri tome štete nas same. Njihovi spikeri, nakon što je Kralj Petar kao neposlušan dečko ostavljen da u kairskom budzaku kleči na kukuruzu, ne prestaju uvjeravati naš narod da mu je jedini spas u tome, da mirno i disciplinirano sam podmetne vrat krvavom srpu Staljinovog vrhovnog dželata za Balkan Tita, a njihovi bombarderi izobilno doprinose na našem tlu narodnom oslobođenju, ako ne od čega drugog, a ono sigurno od predrasuda, koje su još donedavna vladale u odnosu prema iskrenosti britanskog prijateljstva. G. Čerčil, koji je u veliku sovjetsku enciklopediju u relativno nedavnoj prošlosti bio uveden pod oznakom “sovjetski neprijatelj broj 1” i koji, sa svom svojom poznatom impulzivnošću nije štedio mračne i krvave boje u karakterisanju boljševizma, uvjerio se nekim do sada neviđenim čudom, u času kada je dotjerao Britanski imperij do same ivice propasti, u veličanstvenost i naprednost Staljinovog sistema, prisilivši starog, debelog i kapitalističkim tradicijama skroz prožetog Džona Bula, da pred tim novovjekim bičem čovječanstva sa strahopoštovanjem skine svoj polucilindar. I sada gordi Britanac ne trpi da vidi nikoga oko sebe, ko se usuđuje da javno deklariše neslaganje sa tim njegovim novopečenim mišljenjem i stavom, suprostavlajući marksističkom paganstvu beskompromisni nacionalizam, koji ga radi očuvanja najsvetijih narodnih tradicija i ideala neumitno goni na svestranu saradnju sa Njemačkim Rajhom. A najmanje može Čerčil ovakvu svojeglavost oprostiti malim narodićima, tako reći “sitneži”, za koju je britanski premijer uvijek gajio samo dobru dozu opšte-velikobritanskog imperijalnog prezrenja. I zato možemo često vidjeti gdje iznad naših puteva krstare velike čelične ptice, sijući iz vatrenih ždrijela smrt među mirnim prolaznicima i putnicima, ne štedeći ni žene ni djecu, ni starce ni bogaljke. Samo zato što je karakter našeg naroda jači od britanskog, što smo postojaniji u svojim osjećajima i što se ne povijamo tako lako kao naši vajni “saveznici”, osuta je na nas vatra, smrt i propast samo zato su morali dati svoje živote nevini seljaci na podgoričkoj pijaci, putnici kod Bara, piljarice kod Budve, Bokelji i Crnogorci. Ti saveznički zločini, koji se po svojoj nemoralnosti mogu u istoriji usporediti jedino sa terorističkim aktima, koji su isti počinioci izvršili prema svim svojim drugim bivšim ratnim saveznicima od reda, krunisani su prošle subote gangsterskim napadom na tvrđavu crnogorskog nacionalizma Nikšić, na taj bedem čiste rodoljubive misli, o koji već skoro tri godine komunistička neman zub svoj zaman krši.

Protesti i propaganda

Danilo Salatić, vođa četničkih jedinica u Hercegovini, u depeši Vrhovnom štabu Draže Mihailovića, pored ostalog, protestuje:

„Vest Londona da je na zahtev Titov bombardovan Nikšić izazvala veliko negodovanje... Molim da se ovo spreči i dostavi savezničkoj komandi, da ne veruje komunističkim lažima i bombarduju naše gradove, u koliko se ne uspe imaćemo katastrofalne posledice”, jer se u Nikšiću ne nalazi nikakav arsenal „osim 300 Nemaca” i da narod donosi zaključak - „što Pavelić sa Nemcima nije uspeo da uništi srpski živalj to će dokusuriti Tito sa Englezima”.

Apel predsjednika opštine

U apelu predsjednika opštine grada Nikšića, upućenog radiogramom Crvenom krstu u Ženevi, 11. aprila 1944. stoji: „Javljam čitavom svijetu iz bombardovanog Nikšića i u ime čitavog građanstva, da su saveznici dana 7. i 8. aprila ove godine napali naš mirni i otvoreni grad”; pod njegovim ruševinama „pronašlo se ranjenih i mrtvih oko 500 ljudi, žena i djece; ostalo građanstvo je ostalo bez krova nad glavom i prepušteno je svojoj sudbini”.

Apel se završava pozivom Englezima, Amerikancima i Sovjetima da „sami bace pogled na svoja gnusna djela, koja su počinili u nevinom i nezaštićenom gradu Nikšiću! Rat će se nekad završiti, a ruševine i grobovi će ostati kao vječiti dokaz i uspomene njihovog zlikovačkog rada i njihove takozvane kulture”.

Nacionalisti u Crnoj Gori koriste proteste i novonastalo stanje za svoju propagandu: „Gornji radiogram vam jasno pokazuje kakvoj ‘pomoći’ se možete nadati od Amerikanaca, Engleza i Boljševika, ali što je još žalosnije, ovaj grozni napad je izvršen po želji ‘maršala’ Tita Josipa Broza, kao što je to javio Radio London.

Zato nemojte se dalje boriti za zlikovce i narodne izdajnike, već se pridružite nacionalistima. Stupite u redove onih koji se bore za pravo i slobodu svoje otadžbine. Ko može da izbjegne iz partizanskih redova, biće kod nas dobro primljen”.

Protest i iz Albanije

I Albanija protestuje protiv anglo-saksonskog bombardovanja Nikšića: „Bombardovali su ga engleski avijatičari bombama najvećeg kalibra na Veliki Petak i Veliku Subotu, kada su ‘pobožni’ Englezi u svojim hramovima u pobožnim mislima žalili stradanja raspetoga Hrista!”

Nedićeva vlada protestuje zbog bombardovanja Niša na Veliki petak 1944. godine. Ističe se u protestu da je ovo najbeskrupulozniji od svih terorističkih napada koji su dosad izvršeni na ovaj mučenički srpski grad.

Uništen je centar grada u kome nema ni jednog vojnog objekta, kao i čitavo područje „Crvenog krsta, a niško groblje je potpuno ispreturano, što pokazuje da su bombe bacane bezobzirno samo u cilju terorisanja srpskog mirnog stanovništva, bez veze sa ma kakvim vojnim i privrednim ciljevima”.

Dokumenti i svjedočanstva

Kada je Albion imao interesa da baci naš narod u krvavi vrtlog rata, svjestan da će ga ta pustolovina stajati najvećih žrtava, koje jedan narod može dati - slobode i samostalnosti, onda je on znao da svojim kobnim prstima zaigra na svakoj žici našeg nacionalizma. A kada ga je njegova problematična dalekovidost gurnula u naručja crvenog Kremlja, postao je naš nacionalizam odjednom štetnim, izdajničkim, petokolonaškim, a rodoljubi nam se pretvoriše u izdajice iz jedinog razloga što nijesu našli za potrebno da radi britanskih i sovjetskih interesa sada dobrovoljno žrtvuju ove jadne ostatke koji su od naše velike i napredne države po cijenu teških muka bili spašeni. Čerčil je zagazio u igru Kominterne, stavivši se time danas u položaj “neprijatelja nacionalizma br. 1”. U časovima, kada eksponenti politike internacionalizma opsađuju naš nacionalni bedem Nikšić, logično je da se tu morao naći i London da sa dvije hiljade tona bombi podijeli Nikšićanima lekciju o potrebi samarićanskog samoubistva radi interesa samozvanih saveznika. Besramnost ovog posljednjeg britanskog zločina na neiscrpno dugom spisku kriminalnih prestupa Albiona prema našem narodu, pojačava se samo zvaničnim komunikeom, koji je tim povodom objavljen preko londonskog mikrofona. London priznaje, pa - kako izgleda - čak naglašava da je bombardovanje Nikšića izvršeno po volji “maršala” Tita od strane britanskog vazduhoplovstva, čime sa jedne strane želi da prikaže taj događaj unutrašnjom stvari Crne Gore, perući pri tome svoje ruke poput Poncija Pilata, dok sa druge strane i nehotice priznaje pred cijelim svijetom da se Engleska danas sa svim svojim vojnim snagama i sa svojom politikom potpuno nalazi u službi Staljina i njegovih slavljenika. Nikšić je - prema riječima istog komunikea - bombardovan zato što pretstavlja značajno

uporište njemačkih trupa u Crnoj Gori, te se pojavila potreba da se akcijom iz vazduha unište njegovi vojni objekti. A već sljedećom rečenicom saopštava se da je akcija protiv Nikšića u tolikoj mjeri uspjela, da je porušeno preko jedne polovine svih nikšićskih zgrada. Stranci, koji ne poznaju Nikšić, mogli bi ga prema tome zamisliti kao neku moćnu njemačku tvrđavu, čije su zgrade, sve od armiranog betona, pretvorene u nesavladiva odbrambena postrojenja, u neku vrstu "nikšićkog bedema", koji je trebalo uništiti u interesu uspješnog razvoja operacija na tom savezničkom frontu. Međutim, znamo u stvari da se tu radilo o jednoj varošici, sličnoj svim drugima u Crnoj Gori, čija su Bog te pita kada sagrađeni kućarci morali da se poruše već i od samog pritiska vazduha od bačenih bombi, o jednoj varošici, protiv koje se okrenuo bijes engleskih vlastodržaca i komunista, njihovih pravih gospodara, jedino zbog toga što je ona uvijek ostala na svojoj nacionalnoj visini, spremna da prsima svojih sinova brani rodnu grudnu od nasrtaja tuđinskih agenata i domaćih izdajica. Engleske bombe bile su prema tome namijenjene tim našim rodoljubima i nikome drugome, a preko njih cijelom našem narodu. Naš narod će znati da to pravilno ocijeni, i neka se saveznici ne čude, ako će on u odgovor na takvo postupanje sa njihove strane, koje se ne da ni sa kojim izrazom moralnog kodeksa okvalifikovati, samo još više produbiti svoju iskrenu saradnju sa oružanim snagama Njemačkog Rajha, koje mu nijesu obećavale koliko Englezi, ali su zato svako svoje obećanje do sada i održale, i koje su, i ako smo u ovaj rat ušli kao neprijatelji, dokazale da im interesi našega kraja i življa više leže pri srcu, nego li našim dičnim saveznicima, koji su nas sto puta do sada upropastili, da bi svu svoju izdaju i podlost prema nama na kraju krunisali varvarskim klanjem ostataka našeg izdesetkovanog naroda.

Nikšić će i od rođenja slijepima otvoriti oči!

dr. G. M.

„Crnogorski vjesnik”, broj 35, 11. aprila 1944.

Memorandum Forin ofisu

Nadalje se apeluje na anglofile u Srbiji, na izbjegličku vladu: „Čujete li ovaj novi vrisak nesrećnih srpskih majki i žena, koji se prolama uoči najvećeg hrišćanskog praznika, mučeničkog Niša? Da li do vaših otupelih bubnih opni i još okorelih srca dopire samrtni krik ovih nesrećnih Srba koji su krivi prvo za to što su Srbi, te ih je i zbog toga Tito, čija naređenja i Čerčil i Ruzvelt ponizno izvršavaju, osudio na smrt?

... Emigrantski ministri, poslanici, generali, koji još srpsku kožu nosite i koji se još srpskog imena niste odrekli, da li će vam vrisak niške siročadi, raznošene i pržene plamenom bombi vaših zaštitnika i naredbodavaca, potresti ma i za trenutak dušu i ma i za časak probuditi savest čoveka u vašim praznim srcima?

Po već ko zna koji put izdani, prepušteni uništenju i klanju od strane crvenih kojima London, Moskva i Vašington pljeskaju i bodre ih, Srbi su sada podvrgnuti direktnom ubijanju u masama i od onih koje su nazivali njihovim „velikim saveznicima” i uz to boricima za bolji i pravičniji poredak u svetu”.

Protest Jugoslovenske izbjegličke vlade

Poslije bombardovanja Beograda 16. i 17. aprila 1944, na prvi i drugi dan pravoslavnog Vaskrsa, Jugoslovenska izbjeglička vlada uložila je preko svog ambasadora dr Bogoljuba Jeftića protest Forin ofisu.

Stalni sekretar u Forin ofisu Aleksander Cadogan primio je jugoslovenskog ambasadora 18. aprila, koji mu je predao memorandum Jugoslovenske vlade i izrazio žaljenje zbog savezničkog bombardovanja ciljeva u Jugoslaviji.

U memorandumu se navodi da je saveznička Vrhovna komanda u Kairu u svojim zvaničnim izvještajima saopštila da je u posljednjih nekoliko dana izvršila napade iz vazduha na razne gradove i željezničke pruge u Jugoslaviji.

Među bombardovanim gradovima naročito su teška razaranja i brojne ljudske žrtve imali Beograd, Niš, Leskovac, Banja Luka, Nikšić i drugi.

O komentaru BBC-a

U memorandumu se, takođe, ističe da je BBC u svojim emisijama, uz informacije o samom bombardovanju, dao duži komentar na izjave savezničke Vrhovne komande u Kairu „da je ova akcija bila preduzeta na zahtjev „maršala” Tita, a njen cilj je bio da se slome tačke otpora napadnute od strane partizanskih snaga.

Kao što je rečeno i objašnjeno na BBC-u, svrha ove akcije je bila više političkog nego vojnog karaktera i bila je sračunata da se ojača pokret predvođen „maršalom” Titom.

Jugoslovenska vlada je duboko zabrinuta što se ova bombardovanja prikazuju kao intervencija u korist jedne a protiv druge strane, što na jugoslovenski narod ostavlja utisak da se saveznički miješaju u unutrašnje sporove u zemlji i „aktivno pomažu jedan politički pokret koji je cijelom jugoslovenskom narodu stran i negativan”.

Dokumenti i svjedočanstva

JAVNA ZAHVALNOST

Tužnim srcem javljamo braći, prijateljima, kumovima i poznanicima, da su naši: otac, majka, brat i sestre Mitar, Jovana, Nikola (studenti), Kiće i Stane Otašević našli smrt na dan 17. aprila t.g. prilikom bombardovanja Beograda pod ruševinama svoga doma, a nas ostaviše da za njima vječito tugujemo. Ne možemo propustiti a da se ovim putem ne zahvalimo svima onima, koji, prilikom ove strašne naše nesreće, ma na koji način pritekoše i pomogoše vađenju leševa dragih nam pokojnika ispod ruševina, kao i onima koji nam ranjenog brata Špira hitno prenesoše sa mjesta nesreće u bolnicu i ukazaše mu bratsku pažnju za vrijeme njegova liječenja. Vječita hvala braći Njegušima i Dugodoljanima; braći, prijateljima, kumovima i poznanicima iz: Erakovića, Račevića, Kopita, Vrbe, Knež-dola, Žanjeva dola, Mirca, Cetinja, Donjega kraja, Bajica, Dubovika i Čeklića, koji u onoliko velikom broju dođoše, naše drage izgubljene bratski i prijateljski ožališe prilikom uobičajenog žalovanja u Njegušima na dan 2. jula t.g. i time nam tužno srce unekoliko ublažiše. Hvala svima onima koji nam ma kojim putem saučešće izjaviše. Beograd-Njeguši, 10. jula 1944. god.
Ožalošćeni: Damjan i Špiro M. Otaševići sa ostalom rodbinom

JAVNA BLAGODARNOST

Povodom tragične smrti naših milih i nikad neprežaljenih Ilije, Petra, Milice i Anđe Strugar koji dana 5. maja 1944. godine tragično završiše svoje živote prilikom bombardovanja Podgorice, najtoplije se zahvaljujemo svima onima koji nam ukazaše pomoć pretraživanja leševa. Vječitu blagodarnost dugujemo rođacima, prijateljima, kumovima i poznanicima koji učestvovaše u onolikom velikom broju prilikom uobičajenog pokajanja održanog u kući žalosti na Crnojevića Rijeci. Doživotnu hvalu dugujemo svešteniku g. Dušanu Jankoviću na svesrdnom zauzimanju kao i na čitanju Sv. Jevanđelja u kući nesrećne familije. Neizmjernu blagodarnost dugujemo svima našim prijateljima i poznanicima, koji bilo pismeno i usmeno izjaviše saučešće u ovoj našoj prevelikoj žalosti i bolu. Ožalošćeni: brat Nikica, sestre: Marija, Stane i Zlatana, braća od strica: Blažo, Luka i Milo; sestre od strica: Savica, Marija, Kiće, Stana, Zorka i Milica; strina Ive sa ostalom rodbinom Strugar
„Crnogorski vjesnik”, br. 60, 15. jula 1944.

Beograd to nije zaslužio

Ambasador Jeftić u razgovoru sa sekretarom Cadoganom je obaviješten „da su ova bombardovanja dio opsežne operacije protiv neprijatelja i da je nemoguće reći da će biti obustavljena”, te da su

„piloti dobili izričite instrukcije da gađaju isključivo vojne ciljeve i da koliko je to god moguće pokušaju da izbjegnu civilne žrtve”.

Cadogan je, takođe, istakao da se ambasadorov iskaz, kako su neka od ovih bombardovanja izvršena na zahtjev maršala Tita, „ne slaže sa našom akcijom da mi interвениšemo za jednu stranu protiv druge”.

I Draža Mihailović je poslije anglo-američkog bombardovanja Beograda uputio, 21. aprila 1944, depešu predsjedniku Jugoslovenske kraljevske vlade u Kairu u kojoj se ističe da je stanovništvo Beograda podnijelo velike žrtve, da su bombardovane čak i bolnice i sanatorijumi, opštinsko porodilište, zavod za izbjeglu djecu i mnogobrojne privatne zgrade, a da su vojni objekti samo djelimično oštećeni.

Bombe su bacane po svim krajevima grada, a posljedice su teže od njemačkog šestoaprilskog bombardovanja 1941. godine.

„Beograd koji je dao 27. mart, nije zaslužio ovo”, zaključuje D. Mihailović u svojoj depeši.

O bombardovanju Beograda i drugih gradova u Jugoslaviji Milovan Đilas (Revolucionarni rat) piše: „... Mi smo imali obaveštajce u Beogradu koji su nam dostavili detaljne i precizne podatke o kasarnama, magacinima, depoima. Te podatke, ucrtane, dostavili smo Britancima. A saveznička avijacija je ‘tepisima’ prekrila grad koji se bio zaradovao eskadrilama saveznika.

Nijedan vojnički objekat nije bio pogođen, sem što je slučajno stradala i poneka grupa Nemaca. Razaranja ne manja, a očaj čak i dublji no u nemačkom napadu, 6. aprila 1941. godine: tako se pričalo na Visu, tako je i dandani prigušeno u sećanju Beograđana.

To bombardovanje je izazvalo u nama dvostruko ogorčenje: emotivno - žalili smo grad - mitsko stradalište koje je već Hitler pretvorio u razvalinu i mučilište, politički - sumnjali smo, katkada verovali, da saveznici vrše takva bombardovanja da bi nama, komunistima, otežali posleratnu obnovu i sređivanje.

Tito je pozvao predstavnika britanske misije i izlio na njega ogorčenje i kategoričan zahtev da ubuduće nijedan grad u našoj zemlji ne može biti bombardovan bez našeg pristanka. Tito je i zapretio da će objaviti - da saveznici vrše bombardovanja naselja u kojima nema vojnih ciljeva ili bez obzira na vojne ciljeve...

Saveznici su i kasnije bombardovali neke gradove, ali - u dogovoru s nama i kada je to izgledalo opravdano s vojničkog gledišta. Tako su ostali pošteđeni značajni gradovi, a i industrijski objekti. U mom sećanju je ostalo da su i u Zagrebu bili naznačeni vojni objekti: bezobzirno bombardovanje Beograda i Splita je uštedelo Zagrebu sličnu sudbinu...”

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

BOMBARDOVANJE BEOGRADA

U toku ovog i prošlog meseca sve su češći bivali znaci za uzbunu, naročito noću. Tada se gasi električna svetlost u celoj varoši. Ukućani silaze u podrum. Ja sam ostajao sam u stanu, sa čudnim osećanjem da se vreme menja i okreće tok događaja. Izlazio sam na terasu i otuda gledao na Savu i zemunski put. Tako sam uradio i u nedelju 16. aprila oko 10 č(asova) pre podne kad je dat znak za uzbunu. Tada je od Čukarice naišlo devet aviona, pa za njima još devet. Bili su metalno beli, u visini valjda 2-3000 metara. Leteli su desnom obalom Save. Oko njih su se rasprskavala zrna protivavionskih topova. Zagledan u visinu nisam ni primetio šta se dešava na stanici. Tek u jednom trenutku ugledao sam kako se jedan vagon propinje kao konj, a oko njega leti zemlja u mlazevima. Dok su avioni leteli prema ušću Save, vagoni su već počeli da gore i puštaju crn, težak dim. Kad sam ponovo pogledao avione u visini video sam da na jednom iz prve grupe poigrava crven plamen. On je leteo i dalje i kad je bio ispod Kalemegdana iskočila su iz njega najpre tri bela padobrana a zatim četvrti. Odmah posle toga avion je počeo da pada u širokom luku. Kada sam vratio pogled ka stanici, sa dva mesta dizao se gust crn(i) dim, sa plamenom pri dnu. Nastala je tišina u kojoj je tek čovek mogao da shvati pravo značenje i svu izuzetnost ovoga što se desilo. Sve je prošlo brzo, lako i bez težine stvarnih događaja, kao prizor sa filma. Padobranci su leteli jedno vreme nad Savom, a

onda ih je vetar zaneo dalje na Istok, dok se nisu izgubili u zelenilu Topčiderskog brda. Sa moje terase, na drugom spratu, ispeo sam se na terasu koja se nalazi na krovu kuće, t.j. iznad petog sprata. Pristigli su i nepoznati ljudi sa raznih spratova da posmatraju požar na žel(ezničkoj) stanici, koji je neprestano rastao, ali ne toliko u širinu koliko u visinu. Dok smo tu stajali u onim praznim i radoznalim razgovorima koje vode ljudi sakupljeni ljubopitstvom a ničim nevezani među sobom, začula se pucnjava protivavionske artiljerije i ubrzo zatim potmuli huk u visinama. Na vedrom nebu, u visini od najmanje 5.000 metara ugledao sam crne avione, poređane kao na paradi. Leteli su sve po pet, pod ostrim uglom, kao ždralovi: *** A te grupe od po pet aviona bile su nepravilno raspoređene i nekako vezane među sobom sa po jednim ili sa dva usamljena aviona, tako da su sve zajedno sačinjavale kao neku mrku šaru na modrom ćilimu. Izgledalo mi je da lete vrlo sporo, svečano, i nezadrživo. Ispred njih i između njih rasprskavali su se i širili oblačići potpuno crna dima. I oni su bili slični avionima, tako da su me ometali u brojanju. Brojao sam tri grupe po četrnaest aviona. Tada se začula sa istočne i severne strane varoši tutnjava koja se jasno razlikovala od protivavionske paljbe, kao neko ujednačeno i snažno pucketanje biča, za kojima je odmah dolazilo potmulo rušenje nekih masa. Celu terasu je ovila neka žuta prašina. Ali još pre toga video sam kako preko na zemunskoj železničkoj stanici i oko pruge lete u vis veliki stubovi zemlje i vode. Moji komšije su još pre toga napustili terasu. U jednom trenutku ja sam pošao za njima, ali sam se sa stepeništa vratio, rešen da posmatram do kraja. U tom trenutku naišla je još jedna formacija. Preletela je tačno iznad moje glave uz tutanj i pucnjavu onih topova odbrane. Sa palate Albanije, koja se nalazi svega stotinak metara udaljena od mene, pucao je bez prestanka jedan od onih malih topova, ali uporan kao ljuto pseto. Ova formacija je sve svoje bombe sručila na zemunski aerodrom. Jedan za drugim šikljali su stubovi zemlje put neba. A čim se slegnu vide se iza njih neoštećeni hangari. A zatim je odmah nastupila potpuna tišina. (Takav nagal prelaz nisam nikad čuo u svetu zvukova koji sam do tada poznavao). Prašina oko mene bivala je sve gušća. Tada sam napustio terasu. Ubrzo zatim sirene su dale znak da je uzbuna prošla. Posle podne je bilo sve mirno. Nesigurni i preuveličani širili su se glasovi o štetama koje su nastale od američkih bombi u severnom i severoistočnom delu varoši.

Nasrtaj na nemoćne

Vlada generala Milana Nedića uputila je Proglas srpskom narodu povodom uskršnjeg bombardovanja Beograda, koji je u isto vrijeme i protest, jer su saveznici bombardovali „samo bolnice, dječje domove, porodište i mnoge kvartove koji su gusto naseljeni građanstvom”. To bombardovanje izazvalo je ogorčenje ne samo svih građana Srbije, posebno Beograđana, nego i tajnih simpatizera saveznika.

U svom protestu povodom bombardovanja Beograda, general Milan Nedić saopštio je teške optužbe protiv anglo-američkih napada na srpske gradove nazivajući ih terorističkim.

Na kraju je svoj govor je završio riječima: „Ja protestujem pred čitavim svijetom što su Englezi namjerno porušili onaj naš lijepi Beograd koji je bio nastradao još 6. aprila 1941. godine i to zbog ovih Engleza, koji naš narod varaju evo pune tri godine. Ja se klanjam ovim žrtvama, žrtvama savezničkih gangstera i ponavljam da one neće ostati neosvećene”.

Nema opravdanja

Protestovao je i Ljubomir Vuksanović, predsjednik Crnogorske narodne uprave, povodom bombardovanja nezaštićenih crnogorskih gradova.

On konstatuje da je Crna Gora pokorena, da u crnogorskim gradovima postoje samo manje njemačke posade, bez skladišta ratnog materijala kojim se moglo opravdati bombardovanje. „Dakle, nijedna opravdana ratna pobuda nije mogla nagnati Engleze da ovako sramotno i bezdušno nasrnu na gladnu, nezaštićenu i izmučenu unutrašnjim neredima Crnu Goru, a naročito ovako nevišteški kako u istoriji sa njom nijesu bezdušno postupali ni turski veziri, ni okolne silovite osione paše”.

Stoga Vuksanović u ime Narodne uprave podiže glas protesta protiv anglo-saksonskog zločina koji je izazvao „jednodušno gnušanje svega našeg naroda”.

On upozorava Anglo-Amerikance da će ih ovi zločini ubrojati „u krvničku družinu koja ortakuje sa razbojnicima i bratimi svoga primijera sa njima” i dodaje da „crnogorski mirni građani pod okupacijom sa gnušanjem su primili glas o bombardovanju Nikšića od strane Engleza i najživlje protestuju kod svih ljudi i naroda kod kojih nije čovječanska svijest usahnula protiv ovog zločinačkog napada - traže zaštitu i vapiju za pravdom do višnjeg Boga”.

Protest Ministarstvu rata SAD

Vojni, pomorski i vazduhoplovni izaslanik Kraljevine Jugoslavije u Sjedinjenim Američkim Državama generalštabni potpukovnik Živan Knežević „samoinicijativno” je uputio pismo Ministarstvu rata SAD, u kome ga obavještava o bombardovanju Beograda na pravoslavni Uskrs od strane američkog vazduhoplovstva sa baza iz Italije.

U pismu se, između ostalog, navodi: „Bombardovanje Beograda i pored shvatanja njegove vojne važnosti od strane našeg naroda, izazvaće sigurno veliki bol u dušama naročito srpskog naroda, kome će se teško moći objasniti da se i Beograd ruši od naših Saveznika isto kao i neprijateljske prestonice Sofija, Budimpešta i Bukurešt, a da se za fašističku prestonicu Rim čini sve da se obustavi njegovo dalje bombardovanje”.

Dokumenti i svjedocanstva

U ponedjeljak (uskrsni) krenuo sam posle 9 č(asova) da obiđem poznanike i razgledam oštećeni deo varoši. Vašingtonova ulica i Bajlonova pijaca pogođene su na mnogo mesta. Bombe nisu naročito velike, ali je razorno dejstvo bilo jako. Samo prizemne kuće ili slabo građene razorene su potpuno. Kod novijih i viših kuća obično su razorena samo dva prva sprata, često samo krov. Pa ipak, usled prašine i ruševina koje su zakrčile prolaz ceo kraj ostavlja težak utisak. Nemci i italijanski zarobljenici pod njihovim nadzorom krče prolaze i uklanjaju grede i cigle. Na samoj pijaci zjape tri-četiri kratera. Mnogo kuća je stradalo i u Francuskoj ulici. Svuda ima mrtvih pod ruševinama. Na svima kućama su popucala prozorska stakla. Svet juri usplahireno noseći odelo i kofere. Vide se seljačke taljige sa jednim konjem i na njima najnužnije stvari onih koji napuštaju varoš. Nemački automobili dižu prašinu. U 11 časova) otišao sam na Kalemegdan da prošetam. Dan je bio vedar i neobično topal, gotovo sparan. Šetao sam sa (dva inicijala nečitka) do 11.30 časova) kad je dat znak za uzbunu. Sklonili smo se u malu čuvarevu kućicu od crvenih cigala, na samoj kalemegdanskoj terasi. Stajali smo na vratima koje vode u podrum, ispod nas su na ono nekoliko strmih stepenica posedale tri žene iz naroda. Sa njima su stajala dva mlada čoveka od kojih je jedan bio Rus, pijanica i boem. U poslednjem trenutku stigao je profesor Vaso Čubrilović. Već posle pet minuta začuo se šum motora i ugledali smo u velikoj visini geometrijski postrojene formacije teških aviona. Kad su bili nad nama, sklonili smo se s vrata da nas ne bi pogodila parčad od granata protivavionske artiljerije koja je živo gađala. U tom trenutku začule su se jedna za drugom eksplozije bombi negde u varoši. Zemlja je drhtala. One tri žene su počele da plaču i da se krste. Osećalo se da je napad teži od jučerašnjeg. Pomišljao sam na smrt i celim telom sam osećao da sam potpuno nezaštićen. Bilo mi je više neprijatno nego strašno. Mogu pouzdano da kažem da se nisam plašio smrti, ali mi je bilo neprijatno i želeo sam da ovaj tutanj i lomljava što pre prestanu. A više od svega bilo mi je žao deteta koje je stajalo pored mene, uplašeno, ali mirno i dostojanstveno. Posle nekoliko minuta, koje sam dobro izdržao, sve se stišalo. Kao krupna kiša padali su po krovu i po zemlji komadići od granata. To je tišina naročite sreće, uzbudljiva, lepa, još malo uzdrhtala. Znam da su se desile u mojoj blizini velike i teške stvari, a ja sam zdrav i živ, i mirno sam prošao pored smrti. Imam potrebu da razgovaram i da se šalim, da pomažem i ohrabrujem druge, dajem savete i mišljenja. Izlazimo na ravan, nagađamo gde su pale bombe, jer nam je varoš iza leđa. U tom trenutku ponovno zujanje motora iz daleka. Jasno razabirem prve formacije, u velikoj visini, kako se primiču iz jugoistočnog pravca. Opet se sklanjamo pod krov na ulazu u podrum, i opet isti osećaj da mogu poginuti u svakoj sekundi i da tu misao ne treba ničim pokazati. Kažemo poneku reč, tešimo žene. Bombe

padaju na varoš. Zatim nas avioni preleću, i sad ih vidimo iznad ušća i Zemuna. Vrlo su visoko. Eksplozije topovskih zrna zaostaju za njima. Po savskoj obali preko puta od nas, po aerodromu, oko zemunske stanice osu se niz jakih eksplozija. Zemlja i voda su u crnim stubovima šikljale u vis. To nisu bili kao prvog dana usamljeni pogodci, nego je po aerodromu u Zemunu daždilo od bombi, a mlazevi zemlje i vode spajali su se i sačinjavali veliku zavesu. Tutanj aviona gubio se već u daljini, a bombe su još eksplodirale u Zemunu i okolini. Kad čovek posmatra ceo taj prizor pred sobom, čudan utisak ostavlja razlika koja postoji između onoga što se dešava u visinama i onoga što biva na zemlji. Nikakve veze nema, naizgled, između tih velikih, lepo poredanih aviona koji dostojanstveno i sporo brode, kao da im je stvarni cilj negde u daljini, i onih treskova jasna zvuka od kojih drhti zemlja i padaju građevine.

Kolateralna šteta

Glavni štab savezničkih Sredozemnih vazdušnih snaga u svom izvještaju o „taktičkom bombardovanju Beograda” 16. i 17. aprila 1944. naglašava da su napadi izvršeni na „koloseke Beograda/Sava, Zemunski aerodrom i na fabrike aeroplana Rogožarski i Ikarus. Ove zadnje dvije aeroplanske fabrike jesu sastavni dio od kompleksa fabrika u Njiener Neustadt-u i kao takvi jesu važni vojni (objekti) ciljevi. Važnost koloseka Beograd-Sava kao i Zemunskog aerodroma očigledna je i nije potrebno podvući njihovu važnost u vezi sa sadašnjom situacijom”. O posljedicama bombardovanja se kaže: „Fotografska interpretacija rezultata tih napada pokazuje da su ovi bili veoma uspješni i da je rasipanje bombi izvan ciljeva bilo izvanredno malo. Šteta pričinjena trgovačkoj i privatnoj imovini bila je vrlo laka i manja nego što bi se normalno moglo očekivati pri napadu ovako situiranih ciljeva, te se svodi skoro isključivo na štetu u području ciljeva”.

Suvišan je komentar

Ovom izvještaju suvišan je svaki komentar, osim konstatacije da moć moćnika degradira pravdu i istinu i demoralizuje ljude. Braća Knežević - Radoje i Živan - savezničko bombardovanje Srbije i Crne Gore tretiraju kao uništenje pokrajina koje su bile „tvrđave Mihailovićevo pokreta otpora”, a bombardovanje gradova imalo je „teroristički karakter: vršena su u svečanim prilikama, o velikim hrišćanskim praznicima, kada je građanstvo bilo sakupljeno na molitvu po crkvama i ispunjavalo ulice”. Bombardovanje Beograda ocjenjuju kao svojevrsni pritisak Čerčila na kralja Petra II, sračunato na to da „dadnu zube” prijetnji izrečenoj u Londonu.

Jedno tumačenje

Leci Crnogorske narodne uprave sadrže, pored propagande, osudu savezničkog bombardovanja čija je poenta: „Banditi na zemlji banditi u vazduhu!” Za nju su oni „đavoli sa ljudskim likom... krvožedni psi”. Ovi leci su svojevrsni protest protiv savezničkog petomajskog bombardovanja Podgorice i apel građanima da ne vjeruju ni saveznicima ni partizanima, na čiji se zahtjev vrši bombardovanje. „Pobjeda”, britanski vjesnik za Jugoslaviju, koju dostavlja britanska i američka avijacija, 1. januara 1945. godine donosi: „... Balkanska Vazдушna Sila stalno je bombardovala i napadala mitraljezima njemačke trupe i koncentracije njemačkog saobraćaja za vrijeme njihovog povlačenja u Jugoslaviji... Naše su radnje bez sumnje podložne ljudskim greškama ali su naše akcije, u velikim ili malim stvarima nesebične, uzvišene i iskrene...” Dr Đorđe Stanković u svojim istraživanjima odbacuje teoriju „zavjere”, „urote” i silovanja Srbije”, „mreže dezinformacija”, „Titovog banditizma prema srpskom narodu”, „Titove zavjere sa saveznicima protiv srpskog naroda” utoliko „što je savezničko bombardovanje Balkana bilo izvan kompetencija Tita i Sovjeta i što su saveznici, posebno Amerikanci, samostalno određivali ciljeve”.

Dokumenti i svjedočanstva

Nekoliko minuta docnije goreli su hangari na aerodromu i redovi baraka na peščanoj obali preko puta od nas. Niz Savu su plovili neki šlepovi i jedna bela putnička lađa. Njih su eksplozije prvog dana otkinule od obale za koju su bili vezani i sad su išli bez kormila i pravca, zanoseći se kao pijani. U vazduhu je nešto pištalo, tiho, ali oštro i bez prekida. Žuta prašina potpuno je obavila ceo Kalemegdan. Mirisao je barut i paljevina. Iz baraka se čulo kako prašte redenici sa municijom koje je vatra zahvatila. U tom trenutku naišao je treći talas. Bombe su počele da padaju negdje desno oko nas. Imao sam utisak da je to vrlo blizu, kod Geografskog instituta ili na Malom Kalemegdanu. Tresak je bio toliki da su kreč sa zidova i čađ i paučina padali po nama. Svi smo se zezali. Popadali su nam šeširi. Svi su oko mene prebledeli, pa sigurno i ja; žene su izdisale i jaukale. Još takve dve eksplozije, nešto malo dalje, i opet nastade ona zvučna i prijatna tišina. Komadići od granata padali su kao kiša po granama. S vremena na vreme tupi udari gvođenog ležišta koje se otkida zajedno sa bombama ili aluminijumski propeler od bombe. Kad je i to preostalo otišli smo na terasu. Svi smo bili prašni i beli od kreča. U ušima sam imao maltera. Svi muškarci su se držali hrabro, lepo i razumno. Sve su žene drhtale i plakale, izuzev H. koja je hrabra kao najhrabriji muškarac, sa nežnošću i gracijom žene. U dugom zatišju koje je nastupilo posle toga trećeg i posljednjeg napada sedeli smo na travi, gledali kako gore barake sa druge obale Save i kako brzo prelazi plamen sa jedne na drugu. Niko ih nije ni gasio. Njihovi stanovnici, italijanski zarobljenici i bosanski seljaci koji su internirani pri borbama Nemaca sa partizanima, sedeli su na podzidanoj obali. Goreli su i hangari na aerodromu i dimile se zemunske ulice od nevidljivih pogodaka. Tek tada primetismo da je pogođen i železnički most i da mu se uleglo dno između dva stuba. Bilo je 14.30 kad je dat znak da je opasnost prošla i kad smo mogli napustiti Kalemegdan. Ulazeći u varoš naiđosmo na prve ruševine. Prizor je bio mučan i ja se, u sebi, postideh svojih neronskih osećanja od maločas, pa čak i svoje hrabrosti. Oko moje kuće, u Prizrenskoj ul. br. 9, palo je pet bombi; neke svega na desetak matara daljine. Mnoge niske i stare kuće, u strmoj Reljinoj ulici, bile su sada samo gomila ruševina. Prozori na celoj kući, pa i na mom spratu, popucali od pritiska vazduha. Bio sam gladan i jeo sam brzo, dok su se oko mene živo i uzbuđeno razgovarali ljudi koji su maločas izašli iz podruma, nekako dobri i popustljivi u svemu, srećni što su živi i što nisu bez krova. Istog dana-ponedjeljak 17. aprila 1944. g. - poslepodne krenuo sam da vidim šta je sa nekim mojim prijateljima. Obišao sam Balkansku, Sarajevsku i Miloša Velikoga ulicu. Razaranja su mnoga, ali samo mestimično teška. To je slučaj naročito kod malih i starinskih kuća, dok su kod novih, betonskih kuća stradala obično samo dva, najviše tri prva sprata. Zatim sam krenuo Krunskom ulicom do Kalenića gumna i svima sporednim ulicama koje su postradale. Najgore je u Mileševskoj ulici i u drugim malim ulicama koje od Aleksandrove vode ka groblju. Tu je potpuno uništena fabrika Moravia, ali i mnogo kuća u velikom krugu oko nje. U Miloša Velikog ulici razorena je do temelja kuća g-đe Nade Cajs. I ona i njena kći poginule su u kući. To je bila lepa i kulturna žena. Srpkinja iz Sombora (!), udata za nekog Čeha inženjera. Pre dvadesetak godina odlazio sam često kod nje. Njena kći, koju su zvali Tutu, bila je mlada razvedena žena gracilne lepote. Toma Rosandić je izradio njenu bistu, i to je jedno od njegovih boljih dela. Mislim da je propala i bista sa njima. - Kad sam prolazio pored ruševina upravo su iz njih izvlačili jedan leš. Nisam video čiji je, jer su ga odmah pokrili belim platnom.

ČETVRTI DIO

Visine koje prijete

Veliki broj žrtava od savezničkog bombardovanja jugoslovenskih gradova posljedica su načina dejstva i tehnike koja se koristila u gađanju pokretnih i nepokretnih vojnih ciljeva.

Precizno gađanje ciljeva bilo je moguće sa manjih visina do 600 metara, a najveći broj bombardovanja je izvršen sa bezbjedne visine od 2.500 do 3.000 metara, zbog dejstva njemačke protivavionske artiljerije (M. Pavlović i V. Trajković navode da je Leskovac 6. septembra 1944. godine bombardovan sa visine od 21.500 do 22.800 stopa, odnosno sa oko 7.000 metara).

Sa tolike visine neminovno dolazi do velikog rasipanja smrtonosnog tereta i rušenja znatnog broja civilnih objekata u širem polju dejstva.

Saveznicima je očito bilo mnogo važnije da sačuvaju svoje pilote i avione nego nemoćno i nedužno stanovništvo i njegovu imovinu (Đ. Stanković).

Tek politički ciljevi

Staniša R. Vlahović savezničko bombardovanje ocjenjuje kao političko, bez strateškog značaja za uništenje neprijateljske sile, koje je imalo za cilj „uništenje jedne strane u građanskom ratu, slamanje morala i vjere u borbi kod protivničke strane, protivnika komunističke revolucije”, kako bi se ubrzao slom Titovih protivnika i olakšala primjena britanske vlade da se na prostoru Jugoslavije uspostavi Titov režim.

Mihailo Lalić u svom rukopisu „Ispravljanje krivih Drina” ukazuje na nedovoljnu brigu, različiti tretman i reagovanje Vrhovnog štaba NOV i POJ kada su bili u pitanju bombardovanje gradova u Jugoslaviji:

„Godina 1944. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije protestovao je kod Engleza protiv bombardovanja Beograda na Uskrs 1944. kao i protiv bombardovanja Splita. To je spasilo Zagreb od bombardovanja. Samo za Podgoricu, pastorče Jugoslavije, nikome nije palo na um da protestuje - trebalo je toga se sjetiti - bar kad su joj mijenjali ime”.

Stavljanje do znanja

Vane Ivanović u svojoj knjizi „Drugo zvono. Jugoslavija u ratu 1939 - 1945” smatra da je bombardovanje gradova u Srbiji „trebalo da pučanstvu stavi do znanja da partizani imaju potporu kod saveznika i da neće prezati ni od čega da pobijede u Srbiji”.

Velika Britanija je igrala ključnu ulogu u događajima u Jugoslaviji pomažući NOP i koordiniranim vazдушnim napadima na „koncentraciju neprijateljskih snaga” i njihova sredstva, koje se najčešće pretvaralo u ubijanje nedužnog stanovništva.

Dokumenti i svjedočanstva

Pored ruševina je stajao jedan mlad čovjek, ovdašnji italijanski konzul koji je voleo Tutu i imao nameru da se sa njom oženi čim rat svrši. Kao na pozornici, on je glasno govorio i živim pokretima pratio svaku reč. Naročito se žalio na sporost kojom napreduje posao oko otkopavanja ruševina. Dvojica njegovih sunarodnika su ga tešili i umirivali. Dve kuće dalje, pred drvenom starinskom kapijom jedne male kuće koja je do temelja srušena, naišao sam na glasnu svađu. Jedna žena u crnini je glasno plakala i klela jednog čovjeka u poluseljačkom odelu koji je mirno otkopavao ciglu po ciglu. „Zar ti mene da biješ i da mi Boga psuješ”? Ne tražim ništa tvoje. Moja je sestra tu pokopana, i ja imam prava da je tražim”. „Ćuti ti, znam te ja dobro. Ne tražiš ti sestru nego njeno zlato”. Umešali su se i neki građani i nemački vojnici, ali se svađa nije ni malo mogla razbistriti i raspraviti. Čovjek je i dalje prebiraio cigle, pozivajući se na to da je njemu sve što je imao tu zatrpano. Žena je molila Nemce da joj pomognu, a čovjek sa ruševine joj je dovikivao: „Ja se ne vatam za tuđu granu”. Kad sam se vratio opet do nekadašnje Cajsove kuće, italijanski konzul je još povišenije vikao i još življe i zamahivao rukama. Kraj nogu mu je stajao jedan otkopan leš, pokriven belim platnom. Po veličini sam video da je to leš gospođe Cajs, jer je bila mnogo viša i krupnija od svoje kćeri. 19. maja 1944.g. Usled bombardovanja od 16. i 17. aprila ostali smo u Prizrenskoj ulici bez vode, bez osvetljenja i bez telefona. Bez tih stvari se teško živi, naročito bez vode. Prijatelj Lj.T.

pozvao me da dođem u jednu vilu u Rumunskoj ulici na Topčiderskom brdu. Pravi sopstvenik te vile, bogat trgovac, pobjegao je sa ženom i decom u Požarevac, još posle prvog bombardovanja, i ustupio njemu jedno krilo, kao rođaku. Tu sam proveo desetak dana u miru i čistoći. Za to vreme bile su svega dve uzbune. Sa terase sam posmatrao kako su bombardovali pančevački most. Ali juče je već u 10 časova dat znak za uzbunu. Ubrzo posle toga naišao je uz potmulo brujanje motora prvi talas. Stajao sam sa jednim mladićem na samom ulazu u vilu i posmatrao nebo koje je bilo oblačno, tražeći uzalud da gledam avione čiji je šum bivao sve jači. Tada se začuo fijuk prvih bombi. Mladić me je potegao za ruku i uvukao pod stepenište. U tom trenutku začule su se mukle eksplozije oko nas. Prošla je jedna sekunda u kojoj, koliko mogu da se setim, nisam osećao ništa do potrebu da bežim. Zatim je nastala tišina. Mladić pored mene bio je sav beo od kreča i maltera, kao i ja. Pogledali smo se i ušli u podrum. U skloništu koje je izdubljeno u podrumu bio je mrak, u njemu se čuo plač i uzbuđeno dozivanje žena. Zapalio sam šibicu i video tri prestravljene žene i jednog nemačkog vojnika koji je, bled i uplašen, držao u desnoj ruci ugašenu sveću i ukočen gledao u nju. Svi su počeli da nas pitaju šta se desilo napolju, da li je kuća pogođena itd. Jedna žena iz susedne kuće uhvatila me grčevito za ruku, preklinjući me da joj kažem da li je ovo sklonište tvrdo i sigurno. Umirio sam je koliko sam mogao. Zapalili smo sveću, koja se od potresa bila ugasila. Tu smo sačekali još dva talasa aviona. Kod svakog naleta žene su plakale i zapomagale. Nemački vojnik je ukočeno buljio u zapaljenu sveću. Ispod stolice je tiho cvilio mali gazdin foksterijer zvani DZoni. Posle toga je nastalo zatišje. Izišao sam sa onim istim mladićem pred kuću. Tu smo stali iznenađeni. Na ulazu u baštu koja je delila vilu od ulice zjapio je veliki krater u koji su utonula železna vrata kapije, sa kamenim dovratnicima i gomilom polomljenog crepa. Veći dio žičane ograde bio je smrvljen ili oboren. Sve staze pune zemlje, kamenja, crepa i stakla. Svi prozori na kući polupani i širom otvoreni. Iza kuće, u maloj baštici, još gori prozori. Tu su pale dve bombe i spravile sve sporedne zgrade, kokošinjac, i drvenu ogradu. Na kući je s te strane ceo krov bio polomljen i oboren. Terasa i balkon puni zemlje, polomljenih greda i cigala. Na susednim kućama takođe polupani prozori i izrešetan krov. Bomba na kapiji udaljena je od kuće deset metara, a one dve pozadi nešto manje od toga.

Poznato i nepoznato

Na konferenciji o britanskoj politici prema gerilskom otporu u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata, održanoj na Londonskom univerzitetu 1973. godine, Elizabeth Barker, koja je bila šef balkanske sekcije Political Warfare Executive (PWE) u Londonu od 1942. do 1945. izjavila je: „U procesu stvaranja britanskih odluka postojala su četiri glavna faktora: Foreign Office, SOE, vojnički krugovi (tj. šefovi glavnog generalštaba, komandanti Bliskog istoka i glavni komandant Sredozemlja) i, na kraju, Čerčil lično.

Ali, takođe, i stanovite nepoznanice. Uz svako poštovanje među ove ubrajam brigadiru Ficroja Maklina, pukovnika F.V.D. Dikina i, takođe, trenutno Randolfa Čerčila; oficire koji su imali upliva na događaje kao pojedinci a ne kao pripadnici ustanova kojima su pripadali”.

Za Miloša Minića nemilosrdno razaranje jugoslovenskih gradova od strane savezničke avijacije bilo je u funkciji obmane Njemaca, jer je ono vršeno uoči dana „D”, odnosno iskrcavanja saveznika u Normandiji i trebalo je da zavara Njemce da je Balkan područje njihove invazije.

Različite ocjene

Poznati partizanski komandant Koča Popović savezničko bombardovanje ciljeva na prostoru Srbije i Crne Gore ocjenjuje kao neminovnu antičetničku akciju. „Da bismo porazili četnike i tamo (u Crnoj Gori, prim. B.K.) trebala nam je vazдушna podrška savezničke avijacije”.

U kvislinškoj štampi u Srbiji i Crnoj Gori, koja i u poslijeratnoj emigrantskoj literaturi i savremenoj feljtonistici, savezničko bombardovanje „srpskih gradova” (Beograda, Niša, Leskovca, Nikšića, Podgorice) najčešće se tretira kao „djelo srbomrzca” Josipa Broza Tita, koji je radio u dosluhu sa Englezima radi „kažnjavanja” srpskog naroda tendencijom da ga uništi, kao antisrbin, veliki Hrvat, čovjek Kominterne...

„Sa demonskom genijalnošću skovan je plan za rušenje svega što je za nas bitno i sveto. Tvorci toga plana su internacionale: jevrejska, masonska (ogrnuta plaštom zapadne demokratije) i komunistička. Te su internacionale iskopale duboku raku našem narodu i državi”.

Ipak, bez potrebe

Ustaška štampa savezničko bombardovanje ciljeva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tretira kao „teroristički zračni napad na Zagreb”, „zločinački napadaj na drevni Trogir” od strane „anglo-američkih gangstera”, „ubijanje nedužnog hrvatskog pučanstva”, „barbarsko divljanje anglosaksonskih zrakoplova”, „barbarski metod” prema nedužnom pučanstvu, sakralnim objektima, školama i bolnicama, „zločinstvo nad evropskom kulturom” itd.

Nekoliko generala Jugoslovenske narodne armije koje sam intervjuisao smatraju da savezničko bombardovanje gradova u Crnoj Gori nije imalo opravdanja u vojničkom pogledu, jer se okupatorska vojska nalazila na periferiji grada i bila dobro utvrđena. Isto tako, u crnogorskim gradovima nije bilo značajnijih strateških objekata, pa se čitavo bombardovanje svelo na ubijanje naroda i uništavanje imovine. To je bio smišljen akt velikih sila, koje su demonstrirale svoju moć u cilju podjarmljivanja naroda i dovođenja državnog rukovodstva u zavistan ekonomski i politički položaj.

Dokumenti i svjedočanstva

U kući, kada sam se ispeo gore, vladao je strahovit lom i nered. Sobe i hodnici puni stakla, zemlje i cigala. Sva vrata pootvarana, sve brave, i one na ormanima, polomljene, slike popadale na zemlju, zavese pocepane. Obuzeo me osećaj potpune nemoći pred tim kršom i neredom. Spustio sam se ponovo u podrum. Svi su bili na svojim mestima. Nemač je držao sveću. Naša kuvarica Stojanija, priprosta i dobra žena, sedela je zgrčena od straha stišćući čvrsto svoju amajliju i ne sluteći kakav je lom i čudo čekaju gore u stanu. Nisam mogao da izdržim u tom uskom prostoru. Ispeo sam se u prizemlje. U tom trenutku dotrčala su odnekud četiri nemačka vojnika. Nailazio je nov talas. Huk motora je bivao sve jači. Vojnici, bleđi i pod teškim šlemovima, izmenjivali su karte i kratke nemačke reči i nervozno pušili. Začuo se poznati šum bombe koja pada, ali jači i duži nego ranije. Nemci su otvorili usta i malo raširili ruke, kao da se spremaju da negde skoče; i to sva četvorica odjednom. Pogledi su nam se sudarali i ukršatali. Neko je nešto rekao, ali niko nije ništa čuo osim toga nepodnošljivo otegnutog zvuka koji liči na valjanje snežne lavine u planini. Nema ni misli ni pokreta kod ove petorice ljudi, koji su se posve slučajno sreli ovde, nego samo napregnuto osluškivanje i beskrajno, mučno iščekivanje. Dugo smo se tako gledali (ili se bar meni činilo da je dugo) u očekivanju eksplozije, ali se zvuk izgubi bez udarca i detonacije. Nemci počеше odmah da raspravljaju da li je bomba pala u vodu ili nije uopšte eksplodirala, dok najstariji od njih ne naredi pokret i oni odoše uz oglasan govor, veselo udarajući dlan o dlan kao da otresaju neku zemlju na kojoj su do sada radili. Prvi osećaj koji se javi u ovakvoj prilici jeste: ovde se više ne može živjeti; svi uslovi za to nedostaju. U stvri, to je trenutna slabost. U čoveku se javlja nagonska potreba da beži daleko, samo što dalje od toga mesta na kome je za dlaku izbegao smrtnu opasnost. Razum i, još više, ljudski obziri prisile čoveka da ipak ostane tu gde je i da radom popravi štetu i povrati se, koliko je moguće, u pređašnje stanje. A radeći čovek zavoli svoj rad a zatim i minulu opasnost i mesto na kom ju je preživeo. Danas - četvrtak 8. juna - izvršen je slabiji napad na železničku stanicu. Silazili smo u sklonoste. I opet sam osetio onaj čudni vetar koji čoveka bije po zatiljku kad bomba pada u blizini. Blizina nije bila velika (bio sam na brdu) ali su bombe bile očigledno teže. O tom sam se uverio još istog dana kad sam obišao taj kraj. Svet sve više napušta Beograd. Jedni se sele u unutrašnjost zemlje. A oni koji to ne mogu odlaze danju izvan Beograda i vraćaju se uveče kući. Mučan utisak ostavljaju povorke sveta, prašnjog, zlovoljnog i iznurenog od dugog dana provedenog na nekoj livadi, uz slabu hranu, mnoge susrete i, često, obilnu rakiju. Jedan prosjak, upravo jedan podbuo i neobrijan veseljak pijanica, sedi u Sarajevskoj ulici, među samim

ruševinama, razmahuje rukama i jakim glasom, nasmejano dovikuje prolaznicima: - Daj bre koji dinar! Šta ga žališ, kad ćeš sutra da pogineš od bombe! I to govori sa neke nasmejane visine, ne kao molbu nego kao opomenu. 21. septembar 1944. g. Sredinom ovog meseca otpočelo je ponovno bombardovanje Beograda. Gađani su najpre mostovi na Savi i Dunavu, i oštećeni. Pančevački most je potpuno srušen na sredini. A septembra je, prvi put posle 18. maja o.g., bombardovana ponovo sama varoš. Stradala je Njegoševa ulica, Braće Nedića ulica i Krunska. Posle toga bilo je još dosta uzbuna, ali bez bombardovanja. ...

Zadužbina Ive Andrića, Sveske, godina I sveska I, Beograd, jun 1982, 278-288.

RATNI DNEVNIK IVE ANDRIĆA (Priredio za štampu Predrag Palavestra)

Kodeks nije poštovan

Razaranje gradova nijesu bila samo materijalna, ona su mnogostruka, višeznačna i uvijek konačna. Uništena stvar, kao i život, nije zamjenjiva; ona nestaje bespovratno. Ubijan je i duh grada, njegova kultura i ljudi, nosioci osobenog multikulturnog urbaniteta.

Osim bola, stanovništvo je bombardovanje doživljavalo i kao akt poniženja i iživljavanja nekoga ko se zove saveznikom. Bombardovanje nebranijenih gradova u cilju terorisanja civilnog stanovništva ili razaranja ili oštećenja privatne imovine, koja nema vojni karakter, ili ranjavanja neboraca - zabranjeno je prema Nacrtu kodeksa za regulisanje vazdušnog rata (Hag, 1922. i 1923).

„Bombardovanje iz vazduha zakonito je samo ako je upravljeno protiv vojnog objekta, to jest, objekta čije bi potpuno ili djelimično razaranje predstavljalo za zaraćenu stranu stvarnu vojnu korist. Takvo bombardovanje zakonito je samo ako je upravljeno isključivo protiv ovih objekata: oružane snage, vojnih radova, vojnih ustanova i skladišta, fabrika koje su važan centar i poznate po proizvodnji oružja, municije i vojne opreme, saobraćajne linije ili linije transporta koje se upotrebljavaju u vojne svrhe”.

Užasavajuće posljedice

Kodeks, koji nije potpisan niti poštovan, predviđao je obavezu komandanta vazduhoplovstva da preduzme sve moguće mjere zaštite i poštedi sakralne objekte, umjetničke, naučne ustanove, dobrotvorne institucije, kulturno-istorijske spomenike, bolnice i dr. pod uslovom da se ne koriste kao vojni objekti.

U Drugom svjetskom ratu malo se ko ovih i drugih odredaba o vođenju rata pridržavao i poštovao. Otuda su i posljedice bile užasavajuće.

U svemu tome slaba je utjeha saznanje da je povijest stvaranja i razaranja paralelna sa istorijom čovječanstva i što je njen put dug od prvih gradova do naših dana. I zar mora stalno tako-rađanje, građenje, ubijanje, razaranje i stalno počinjanje?!

Sredstva i cilj

Građa koju objavljujem u ovoj knjizi sadrži više različitih primjera protesta, ocjena i tretmana savezničkog bombardovanja. Svi oni, na svoj način i iz svog ugla, bacaju svjetlost na problem razaranja gradova i stradanja ljudi u njima.

Nijedno od saopštenih viđenja ne daje potpun odgovor, vjerovatno ga još zadugo neće biti, zato što postoje dokumenta čiji je sadržaj povezan sa radom tajnih službi koja se ne stavljaju na uvid istraživačima. Uostalom, po britanskim zakonima ne postoji pravo javnosti na puno obavještenje. To potvrđuje i misao engleskog istoričara Herberta Buterfilda da vlade naturaju istoričarima ključeve svih ladica - osim jedne. U isto vrijeme, one bi željele da se širi uvjerenje da jedino u onoj neotvorenoj ladici nema ništa što je posebno važno.

I pored toga, suptilnom analizom različite građe i uticaja spoljnog i unutrašnjeg faktora moguće je saznati suštinu problema bombardovanja, pod uslovom da se događaji posmatraju u kontekstu vremena i okolnosti kada su se zbili. Uostalom, zar se i samim sredstvima ne ogleda cilj?

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

STRADALO JE NEDUŽNO STANOVNIŠTVO

Poslije kapitulacije Italije Njemci su preuzeli vlast u Podgorici. Do druge polovine oktobra 1943. godine Podgorica je bila pošteđena savezničkog bombardovanja, mada su početkom mjeseca počela u Boki Kotorskoj i na drugim prostorima Jugoslavije. Jednog dana, sredinom oktobra 1943, pojavio se visoko iznad grada jedan saveznički avion. Čim je primijećen, na njega se ustremio jedan njemački avion-lovac. Pričalo se da ga je njemački avion sustigao i oborio. Koliko je to istina, nijesmo mogli saznati. Avioni koji su se do tada pojavljivali na velikoj visini prelijetali su grad, vjerovatno sa izviđačkim zadacima, i nijesu nikada bombardovali Podgoricu niti njenu širu okolinu. U gradu se pričalo da su to saveznički avioni koji uzlijeću sa aerodroma u Skadru i Tirani. Naravno, poslije kapitulacije Italije. Jednog pazarnog dana (u Podgorici je tradicionalno bio pazar ponedjeljkom i četvrtkom) u oktobru 1943. godine, poslije pogibije Blaža Đukanovića i Baja Stanišića sa saradnicima u Ostrogu, nad gradom su se pojavile četiri grupe od po četiri aviona dvomotorca - bombardera. Ovi „dvotrupci”, kako smo ih zvali, bili su brzi. Doletjeli su iz pravca rijeke Cijevne. Dva aviona iz grupe su se izdvojila i prikrala aerodromu na kom su se nalazili njemački avioni „štuke”. Letjeli su nisko, u brišućem letu. Uskoro su se čule snažne eksplozije, vidio plamen i gusti dim. Pričalo se u gradu da je u ovoj savezničkoj akciji zapaljeno 10 do 12 njemačkih „štuka”. I Njemci su bili zatečeni iznenadnim napadom. Pored aerodroma, saveznički avioni su mitraljirali i bombardovali predio Kakaricke gore i pazarište, zvano Kučki pazar. Bilo je to oko 13 časova. Većina seljaka već je bila napustila pazarište, ili se spremala da to učini. Na pazarištu je, takođe, bilo malo građana, a da je bombardovanje bilo samo čas ranije pogibija nedužnog stanovništva bila bi katastrofalna. Bombe su padale i oko Cvijetinog brijega, u blizini današnjeg fudbalskog igrališta OFK „Titograd”. Na toj lokaciji poginulo je nekoliko Njemaca. Poginulo je i nekoliko civila, mislim pet, od kojih jedna žena. Broj poginulih civila iz okolnih sela, koji su se našli na pazarištu, bio je između trideset i četrdeset. Istog dana seljani su svojim kolima prevozili mrtve u svoja sela. Naročito je mnogo poginulo Zečana i Kuča. Sjećam se da je poginuo Mišolić iz Balabana u Zeti, žena Marka Prelevića u Kakarickoj gori i neka žena iz Komana. Kod mosta Kapadzića poginula su još tri Njemca. Ukupan broj žrtava niko nije saopštavao, a Njemci su svoje mrtve i ranjene avionima transportovali za Njemačku. Saveznički avioni su toga dana bacali bombe male veličine, ali sa velikom rasprskavajućom snagom. Njemačka avijacija bila je zatečena i nijedan avion nije poletio sa piste da se uhvati ukoštac sa napadačima. Brzina napada i iznenađenje desetkovali su njemačku avijaciju na podgoričkom aerodromu. Nije se oglasila ni njena protivavionska odbrana. Prvo savezničko bombardovanje Podgorice u oktobru 1943. izazvalo je veliko ogorčenje građana. U narodu su se najčešće mogli čuti ovakvi komentari: zbog Velike Britanije smo 1941. ušli u rat, odnosno prethodno srušili vladu Cvetković-Maček, a sada nas ti isti saveznici bombarduju. Taj narodni gnjev prema saveznicima javno se manifestovao negdje u ljeto 1944. godine, kada su htjeli da linčuju britanske pilote, koji su, pošto im je avion bio oboren, uspjeli da se spasu padobranima na prostoru oko Kuća Rakića. Zarobljene britanske pilote Njemci su doveli u grad. Od ogorčenja naroda spasili su ih njemački vojnici koji su ih sproveli.

Žrtve vazdušnih napada (1.)

BAR

SPISAK POGINULIH OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA U OPŠTINI BAR

1. Marković Danica, rođena Stojanović, 1918. u Trešnjevju. Poginula 2. decembra 1943.
2. Popović - Lipovac Sava Nikola, rođen 1926. na Cetinju. Poginuo 17. marta 1944. kod Ratca, na putu između Bara i Sutomora.

3. Papan Nika Mara, rođena 1905. u Zagrađu kod Sutomora, domaćica. Poginula 17. marta 1944. kod Ratca.
 4. Tomović Sava Jana, rođena 1922. u Mišićima, domaćica. Poginula 17. marta 1944. kod Ratca.
 5. Popović Sava Ivan-Vanja, rođen 24. jula 1924. u Đurmanima, Sutomore, đak generacije. Poginuo 6/7. aprila 1944. u Podgradu, Stari Bar.
- Podatke prikupio i obradio: Nikola Masoničić

BIJELO POLJE

SPISAK ŽRTAVA SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA OSLOBODENOG BIJELOG POLJA I OKOLINE 19. NOVEMBRA 1944. GODINE

1. Adamović Milije Stana, rođena 1914. u Kostenici, ONO Bistrica, domaćica. Poginula kao građansko lice.
2. Adzajlić Šela Arifa, rođena 1928. u Lješnici, ONO Nedakusi.
3. Adzajlić Selmana Murat, rođen 1911. u Lješnici, ONO Nedakusi, zemljoradnik.
4. Adzajlić Muse Spaho, rođen 1932. u Lješnici, ONO Nedakusi, đak.
5. Balić Rašida Rizo, rođen 1926, Zminac, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1944. Borac posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
6. Baošić Radoja Petar, rođen 1892, Gornja Morača, srez kolašinski, živio u Grančarevu, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1943. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
7. Barjaktarević Vukomana Milić, rođen 1905. u Sutivanu, ONO Nedakusi, zemljoradnik. Borac NOV.
8. Barudzija Jakupa Rasim, rođen 1928. u Mojstiru, ONO Bistrica, zemljoradnik. Poginuo kao civilno lice.
9. Basekić Anta Apostol, rođen 1891, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
10. Basekić Jovana Miodrag-Mišo, rođen 1929, Bijelo Polje.
11. Basekić Simov Petar, star 68 godina iz Bijelog Polja, šnajder, građansko lice.
12. Bikić Ragiba Muho, rođen 1924, Bijelo Polje, bravar. Borac NOB-a.
13. Bećirović Bećira Šaban, rođen 1906. u Kukuljama, ONO Nedakusi, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Poginuo kao građansko lice.
14. Burnazović Bahtijara Rabahid, star 14 godina iz Bijelog Polja, pekarski pomoćnik. Poginuo kao civilno lice.
15. Bulatović Andrija, rođen 1892. u Morači.
16. Bulatović Milisava Andrija, rođen 1882, Rovci, srez kolašinski. Veteran Balkanskog i Prvog svjetskog rata. U NOB-u od 1943. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju, a od 10. oktobra 1944. borac Bjelopoljskog bataljona 1. sandžačkog partizanskog odreda.
17. Burdzović Redza Lutvo, rođen 1923, Bijelo Polje, šnajder. U NOB-u kao vojnik mobilisan u decembru 1943. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
18. Burdzović Šućura Sabahet - Sabit, rođen 1935, Bijelo Polje, građansko lice.
19. Burdzović Ramiza Mehmedalija, rođen 1923, Bijelo Polje.
20. Burdzović Hilmov Hajrudin, star 10 godina, đak, rođen u Bijelom Polju.
21. Burdzović Eminov Hilmo - Hismo, rođen u Bijelom Polju, star 44 godine, trgovac, građansko lice.
22. Vasović Nikole Vuk, rođen 1924, Obod, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od 1943, borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
23. Vojinović Petra Jelena, rođena 1930. u Cerovu, ONO Ravna Rijeka, srez bjelopoljski, domaćica.
24. Vojinović Dragov Nikica, rođen 1931. u Petnjici, srez beranski, učenik. Poginuo kao građansko lice.
25. Vukojičić Dikov Gligo, rođen u Bijelom Polju, star 52 godine, zemljoradnik.
26. Vukićević Zeka Vida, rođena 1925, Bijelo Polje, domaćica. U NOB-u od oktobra 1943. Borac

Komande mjesta u Bijelom Polju.

27. Vukićević Radoša Jagoš, rođen 1926. u Cerovu, Nikšić, kurir štaba brigade VII crnogorske. 1. Državni arhiv Crne Gore, Arhivsko odjeljenje Bijelo Polje, fond Sreska komisija za ratnu štetu; Bijelo Polje, monografija, Beograd, 1987; Sedma omladinska udarna brigada „Budo Tomović”, Beograd 1983; Spisak žrtava rata 1941-1945. rođenih na teritoriji Crne Gore, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1992. Popis iz 1964; Stevan Šćepanović, Ravnorečka opština u NOR-u i revoluciji 1941-1945, Bijelo Polje, 1984.

* U popisu MNO Bijelo Polje, 30. IV 1946. piše „star 17 godina”, u Monografiji - Bijelo Polje, 1987. godine, nije evidentiran kao borac.

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

Tokom jeseni 1943. saveznički avioni su u još nekoliko navrata bombardovali i mitraljirali prostor aerodroma i djelove grada, a zatim je zavladao relativni mir u okupiranom gradu, mir od savezničkog bombardovanja. Taj relativni mir trajao je negdje do početka aprila 1944. godine kada su saveznički avioni u dva dana uzastopno teško bombardovali Nikšić. Vijest o stradanju Nikšića uznemirila je stanovnike Podgorice. Živjelo se u strahu. Očekivalo se najgore. Radio-London je u emisijama na srpskom jeziku javljao da se u Podgorici nalaze jake njemačke snage, što je povećavalo strah. Međutim, u gradu se nalazilo malo Njemaca, nikada više od dvije stotine. Oni su bili locirani van grada. Nijesu se nikada, kao Italijani, kretali u velikom broju zajedno. Obično su to bile patrole naoružanih vojnika - dva do tri. Nešto više njemačkih vojnika - Čerkeza, bilo je smješteno u Mektebu i na Drpama Mandića. Saznanje o stradanjima Nikšića, teškom razaranju grada i pogibiji velikog broja građana, sve više su uznemiravala stanovnike Podgorice. Pojedini građani su napuštali grad i preseljavali se u susjedna sela, kod roditelja ili prijatelja. No, ti odlasci iz grada bili su malobrojni. Živjelo se u očekivanju, ali i s nadom i nevjericom: zašto bi saveznici uopšte bombardovali Podgoricu kada se u njoj nalaze malobrojne njemačke snage i kada u njoj nema nikakvih fabrika koje oni koriste?! Pa ipak, pripreme za mogući napad i za zaštitu sami su građani obavljali. Pošto nije bilo specijalizovanih skloništa, osim jednog u podrumu hotela „Evropa” i zgradi Komande (današnja zgrada Skupštine opštine) građani su u dvorištu svojih kuća kopali rovove, pokrivajući ih limovima, daskama, granjem i zemljom, računajući da će u njima naći zaštitu, osim u slučaju direktnog pogotka. Građani su, takođe, osmatrali prostore ispod moračkih i ribničkih pećina, gdje bi se u slučaju potrebe mogli sklanjati. Na to su mislili oni koji su stanovali u blizini korita ovih rijeka. Njemci su se stacionirali u okolini grada: u jednoj velikoj pećini u podnožju Ljubovića, u kamenolomu u podnožju Gorice, na Zmijani u blizini Dajbabske gore, na Kakarickoj gori itd. Njemaca nije bilo u gradu, jer su vlast bili prepustili četnicima, a oni su obavljali kontrolu. Dana 5. maja 1944. nad podgoričkim nebom iz pravca Dajbabske gore najprije su se pojavila dva aviona. Oni su preletjeli grad ostavljajući za sobom gusti bijeli dim. Za njima su se pojavile brojne eskadrile aviona. Odjedanput je čitavo nebo nad gradom bilo prekriveno avionima. Oni koji su ih brojali kasnije su govorili da ih je bilo preko 140. Prve bombe počele su da padaju na prostoru od **Dajbabske gore** prema gradu, gdje su se upravo nalazile njemačke snage i njihovo mitraljesko i protivavionsko artiljerijsko gnijezdo. Praveći krugove, saveznički avioni su u tri naleta prosuli smrtonosni tovar na nebranjeni grad i njegove nedužne stanovnike. **Najviše je bombi palo na prostoru Ulice braće Zlatičanina, preko puta današnje zgrade „Metalke”, gdje je samo u jednom rovu bilo 17 žrtava.** Tu su poginule porodice Dušana Radusinovića, popa Radoja Božovića i Mitra Miševića. U **dvorištu kuće Begovića poginulo je 16 osoba**, među kojima i domaćin Milo Begović, major Đorđe Lašić i članovi njegove pratnje. Bilo je na tom mjestu još žrtava.

Žrtve vazdušnih napada (2.)

28. Gezović Jakova Stevan, rođen 1904, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.

29. Goljević Simov Andro, rođen u Bijelom Polju, star 46 godina, krojač. Poginuo kao građansko lice.
30. Goljević Androva Angelina, rođena u Bijelom Polju, stara 13 godina, poginula kao građansko lice.
31. Guberinić Jovana Branislav*, rođen 1926, Bijelo Polje, đak gimnazije. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
32. Goranović Marko, rođen 1927. u Brajkovači, Žabljak, borac 2. čete 3. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade.
33. Gušmirović Islama Emina, rođena 1927, Bijelo Polje, učenica, bolničarka. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju**.
34. Gušmirović Islama Izudin, rođen u Bijelom Polju, star 14,5 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
35. Dabetić Miloša Dragiša, rođen 1896. u Vinickoj, srez beranski. Živio u Rastokama, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik.
36. Delić B. Petra, rođena 1883. u Prošćenu, srez bjelopoljski, domaćica.
37. Dervović Kadije Neila, rođena u Bijelom Polju, stara 27 godina, domaćica.
38. Dizdarević Mifta Vasfija, rođena u Bijelom Polju, stara 37 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
39. Dizdarević Mifta Šefika, rođena u Bijelom Polju, stara 23 godine, domaćica. Poginula kao građansko lice.
40. Dizdarević Alja Ismeta, rođena u Bijelom Polju, stara 15 godina. Poginula kao građansko lice.
41. Dizdarević Saliha Ismet, rođen u Bijelom Polju 1928, đak. Poginuo kao građansko lice.
42. Dlakić Omera Iso, rođen 1923, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
43. Dobardzić Jonuza Faik, rođen 1939. u Bistrici, srez bjelopoljski.
44. Drobnyak Jovana Nata, rođena u Bijelom Polju, stara 32 godine, domaćica. Poginula kao građansko lice.
45. Durović Muša Muho, rođen 1927, Goduša, bjelopoljski srez, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
46. Durović Reša Himzo, rođen 1912, Goduša, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
47. Đurović Mihailova Anđa, rođena u Bijelom Polju, stara 50 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
48. Đurović Radunov Mihailo, rođen u Bijelom Polju, star 68 godina, mesar. Poginuo kao civilno lice.
49. Žugić Radovana Jevto, rođen 1889. u Barama Žugića, srez šavnički. Živio u Cerovu, srez bjelopoljski, zemljoradnik.
50. Žurić Spasoja Dušan, rođen 1920, Mojkovac. Pitomac Vojne akademije jugoslovenske vojske. Član KPJ od 1941. U NOB-u od 1941. Borac Mojkovačkog partizanskog bataljona, pa 3. udarnog bataljona Bjelopoljskog NOP odreda a od 5. juna 1942. borac 4. bataljona 3. proleterske (sandžačke) brigade. Poginuo kao politički komesar Komande mjesta u Loznoj.
51. Zaimović Amidin Hajro, rođen u Bijelom Polju, star 18 godina, radnik. Poginuo kao civilno lice.
52. Zaimović Hamdije Hajrudin, rođen 1925, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
53. Zaimović Avda Zika, rođen 1910, Bijelo Polje, opštinski činovnik. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju. U NOB-u od 1944.
54. Zajimović Nazmova Hedija, rođena u Bijelom Polju, stara 8 godina, učenica.
55. Zajimović Hasov Rešad, rođen u Bijelom Polju, star 9 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
56. Zajimović Hasov Refik, rođen u Bijelom Polju, star 7 godina, đak. Poginuo kao civilno lice.
- * U popisu MNO Bijelo Polje, 10. V 1946, prema podacima koje je dao Guberinić Jovan, otac poginulog, piše: Guberinić Jovana Branislav, godine starosti 8, đak; građansko lice. Ove navode je potvrdila i Sreska komisija za ratnu štetu.

** U popisu MNO Bijelo Polje, 30.IV 1946, prema podacima koje je dala Gušmirović Mulka, majka poginule Emine, piše: Gušmirović Islama Emina, stara 16 godina, domaćica, građansko lice. Ove navode potvrdila je i Sreska komisija za ratnu štetu.

Dokumenti i svjedočanstva

U dvorištu vjerske škole - Mektebu poginuo je veliki broj Čerkeza, koji su se nalazili u njemačkoj vojsci. Na krovu zgrade nalazili su se djelovi tijela mrtvih građana. Na trgu u Novoj varoši u gostionici Blaža Lekića stradalo je 28 ljudi. Na njih je pala betonska ploča. Gostionica se nalazila na mjestu današnjeg „gradskog skloništa”, u centru grada, na Trgu Ivana Milutinovića. Tek poslije rata otkopane su kosti ovdje poginulih građana. Mrtvih je bilo i u blizini današnjeg hotela „Radovče”, hotela „Evropa”, u Nemanjinoj ulici, Skadarskoj, Balšića... Rad na spasavanju živih u ruševinama zatrpanih građana i vađenju mrtvih organizovali su četnici. Oni su mobilisali sve građane od 16. do 60 godina kako bi obavili ovaj veoma težak posao. Malom broju ranjenih građana Njemci su pružili prvu ljekarsku pomoć u njihovoj bolnici, koja se nalazila u hotelu „Imperijal”, vlasništvo Špira Kapucija. Ostali građani su odvođeni u bolnicu na Kruševcu, iako su njene mogućnosti za prijem i zbrinjavanje ranjenika bile veoma ograničene, kako u ljekarskom osoblju tako i u sanitetskom i drugom materijalu. Lakše ranjeni su se sami snalazili i vidali rane kako su znali u umjeli. Tih dana u Podgorici je bila veoma visoka temperatura, što je ubrzalo proces raspadanja nastradalih.

Raščišćavanje ruševina se nastavilo danima u veoma teškim uslovima. Sve je rađeno ručno. Od alata smo imali samo krampe i lopate, i to u ograničenom broju. Oni koji su pronašli svoje - sahranjivali su ih u porodičnim ili u drugim grobnicama, a najveći broj mrtvih sahranjen je u dvije zajedničke rake - duboke kraterne koje su napravile bombe u podnožju Gorice. Poslije petomajskog bombardovanja, u kome je uništen najveći dio stambenog fonda, grad je opustio. Ko je imao kod koga, preselio se na selo. Najviše je stanovnika prešlo u zetska sela, čije su kuće bile uglavnom otvorene unesrećenima. Oni koji nijesu imali gdje, nastavili su životarenje u strahu i nemaštini ispod pećina Morače i Ribnice. Nemaština je sve više pritiskala. Glad je bila opšta. Po ruševinama grada kretale su se mačke i podivljali psi. Nesnosni zadah leševa danima se osjećao. Bunarska voda bila je zagađena. Saveznički avioni su nastavili svoja prelijetanja. Za kratko vrijeme nijesu bombardovali naš grad. Opet smo danima posmatrali i, po nekoj čudnoj navici, brojali metalno bijele ptice i strahovali od novih napada. Nije prošlo mnogo, a nad Podgoricom su se počeli pojavljivati novi naleti savezničkih aviona. Famosna „šestorka” se skoro svakog jutra pojavljivala u 7,30 i mitraljirala i bombardovala Plac komandanturu, zgradu današnje Skupštine opštine. Piloti ovih aviona letjeli su drsko, spuštajući se veoma nisko, jer je njemačka protivavionska odbrana bila bezopasna. Letjeli su kao preko svoje teritorije. Kasnije je bilo još mnogo bombardovanja Podgorice, mada je njihov intenzitet bio mali, osim noćnog bombardovanja (novembra 1944), koje je pored velikog razaranja imalo i snažan psihološki efekat. Pored već pomenute „šestorke”, saveznički avioni su skoro svaki put u povratku sa bojišta u Rumuniji i Njemačkoj bacali po neku bombu na naš grad. Od tih bombi bilo je malo ljudskih žrtava, jer je najveći dio stanovništva napustio grad. U noćnom bombardovanju poginulo je nekoliko građana, čija sam imena zaboravio, ali se pouzdano sjećam pogibije Staniše Nedovića.

Žrtve vazdušnih napada (3.)

57. Zajimlović Hadzi - Halmov Zika, rođen 1941, Bijelo Polje, činovnik. Poginuo kao građansko lice.

58. Zejnilović Avda Hazmo, rođen u Bijelom Polju, star 50 godina, trgovac. Poginuo kao građansko lice.

59. Zejak Neđeljka Miloš, rođen 1927, Ravna Rijeka, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.

60. Idrizović Hasov Ramiz, rođen 1921, Bijelo Polje, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944.

Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.

61. Idrizović Zahirov Sali, rođen u Bijelom Polju, star 21 godinu, radnik. Poginuo kao građansko lice.
62. Jovanović Gligorija Milka, rođena 1910, Morača, kolašinski srez.
63. Jurišević Ilije Mićo, rođen 1909. u Mojstiru, ONO Bistrica, srez bjelopoljski, zemljoradnik.
64. Kadić Emina Murat, rođen u Bijelom Polju, star 40 godina, piljar (trgovac). Poginuo kao građansko lice.
65. Kadić Arifa Meho, rođen u Bijelom Polju, star 16 godina, brico. Poginuo kao građansko lice.
66. Kajević Muha Zahir, rođen 1896, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo kao građansko lice.
67. Kajević Mumina Ahmet, rođen 1895, Bijelo Polje, zanatlija.
68. Kaljević Blaža Milan, rođen u Bijelom Polju, star 15 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
69. Karličić Dušana Vera, rođena u Bijelom Polju, stara 13 godina, đak. Poginula kao građansko lice.
70. Karličić Rakov Mirko, rođen u Bijelom Polju, star 60 godina, šnajder. Poginuo kao građansko lice.
71. Karišik Stefana Danilo, rođen 1900, Bijelo Polje, pekar. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
72. Karišik Iva Mara, rođena u Bijelom Polju, stara 42 godine, domaćica. Poginula kao građansko lice.
73. Karišik Iva Rade, rođen u Bijelom Polju, star 15 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
74. Kasumović Šaćira Tufo, rođen u Bijelom Polju, star 16 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
75. Kezunović Sava Vasa, rođen u Bijelom Polju, stara 45 godina, domaćica.
76. Kezunović Mihaila Ljubo*, rođen 1904, Bijelo Polje, limar. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
77. Kujović Rada Radovan, rođen 1884. u Morači, srez kolašinski. Živio u Rastokama, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Poginuo kao građansko lice.
78. Knežević Boška Milovan, rođen 1925, Orahovica, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Bjelopoljskog NOP odreda, pa 4. sandžačke NOU brigade. Zarobljen od Njemaca u selu Vlahovićima (kod Pljevalja) krajem decembra 1943. Interniran u koncentracioni logor u Zemunu, gdje je poginuo od savezničkog bombardovanja, u aprilu 1944.
79. Kolić Nurka Salih, rođen u Bijelom Polju, star 25 godina, radnik.
80. Kolić Šuća DZiba, rođena 1929, Bijelo Polje, domaćica. Poginula kao građansko lice.
81. Krgović Janja Labud, rođen 1905. u Resniku, ONO Rasovo, zemljoradnik.
82. Kučević Mulaza Šabo, rođen 1927, Bijelo Polje, šnajder. U NOB-u od septembra 1944. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
83. Lazarević Lazara Milisav, rođen 1922, Andrijevića, zemljoradnik, živio u Ravnoj Rijeci, srez bjelopoljski. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Posadne čete Komande mjesta u Bijelom Polju.
84. Lazarević Alekse Đordije, rođen 1925, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
85. Lazarević Milovana Lazar, rođen 1900, živio u Crnionici, srez bjelopoljski, zemljoradnik.
86. Lamežević Haruna Dželal, rođen 1929, Bijelo Polje, đak. Poginuo kao građansko lice.
87. Lončarević Vukašin, rođen u Plavu, borac izviđačkog odjeljenja 1. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade.
88. Ljutica Bogdan, rođen 1926, Bar. Borac 2. čete 2. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade „Budo Tomović”.
89. Ljuca Dukov Ašmo, rođen u Bijelom Polju, star 20 godina, kuvar. Poginuo kao građansko lice.
90. Lješnjak Marka Vuko, rođen 1894, Bijelo Polj, radnik.
91. Ljuca Abdulaha Hašim, rođen 1928, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
92. Matijašević Mića Matija - Mato, rođen u Bijelom Polju, star 12 godina, đak.
93. Martinović Đulov Huzeir, rođen u Bijelom Polju, star 67 godina, zemljoradnik.

* U popisu MNO Bijelo Polje, 10. Á 1946, prema podacima oca poginulog Mihaila Kezunovića,

Ljubo je stradao kao građansko lice, a u Monografiji Bijelo Polje kao borac.

Dokumenti i svjedočanstva

U svim bombardovanjima Podgorice najviše je stradalo civilno stanovništvo. Prema opštem uvjerenju, broj poginulih Njemaca bio je simboličan u odnosu na količinu bombi koje su pale na grad. I broj četnika nastradalih od bombardovanja nije bio veliki, jer su se i oni, kao i Njemci, nalazili van grada: u Tološima, Zeti, Momišićima, Kokotima, Maslinama, Zlatici, Donjoj Gorici, Vranjićkim njivama... Život u razorenom gradu pod njemačkom okupacijom bio je veoma težak. Za razliku od Italijana, Njemci nijesu nikoga pomagali na bilo koji način. Najveći problem je bio nabavka hrane. Stanovništvo je nabavljalo nešto hrane iz Zete, Tuzi i Komana, i to najčešće mijenjajući robe za životne namirnice ili preostalog nakita i drugih stvari. Njemci su jedino četnicima davali hranu zato što su se borili protiv partizana. Ustvari, odnos Njemaca i četnika nije bio prisan. Njemci nijesu imali povjerenja u njih. Informacije o savezničkim bombardovanjima Podgorice i drugih mjesta u Jugoslaviji saopštavao je Radio-London. Govoreno je o velikoj koncentraciji i četničkih i partizanskih snaga u Podgorici i time su objašnjavali česta bombardovanja. O stradanju civilnog stanovništva nije bilo ni riječi. Jedan događaj iz ovog vremena mi se snažno urezao u sjećanje. Njemci su povremeno bombardovali partizanske položaje kod Kaznovice. U oktobru 1944. posmatrao sam nesvakidašnju scenu kada su četiri saveznička lovca iznenada napala jedan njemački avion-bombarder, koji je bio bez lovačke pratnje, dali mu signal, opkolili i odjetjeli s njim u njima željenom pravcu. To je bilo zarobljavanje u vazduhu - rjetkost. U Titogradu, maja 1990. Slavo Đurković, novinar

Žrtve vazdušnih napada (4)

94. Marković Mijajla Darinka, rođena 1928, Ravna Rijeka.
95. Međedović Husa Arif, rođen 1906, Obrovo, Bijelo Polje, mesar. Stupio u NOB septembra 1944. u Komandi mjesta Bijelo Polje.
96. Međedović Jusufa Nedžib, rođen 1894, Bijelo Polje, trgovac. U NOB-u od oktobra 1943. Član Sreskog NOO Bijelo Polje.
97. Međedović Maha Ćerim, rođen 1905, Obrovo - Bijelo Polje, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1943. Član opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u Bijelom Polju i Sreskog NOO Bijelo Polje.
98. Mekić Derviša Zeno, rođen 1894, Bijelo Polje, kafedžija. Poginuo kao građansko lice.
99. Mekić Sabitova Timka, rođena u Bijelom Polju, stara 10 godina, đak.
100. Mirčić Mirkov Dušan, rođen 1924. u Kraljama, Andrijevića, kurir štaba 3. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade.
101. Mrdak Jakše Milovan, rođen 1913, Gojaković, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac Bjelopoljskog NOP odreda, pa Komande mjesta u Bijelom Polju.
102. Mugoša Vasilijev Musa, rođen 1905. na Cetinju, ekonom Sedme crnogorske omladinske brigade.
103. Mulabegović Saliha Arslan, rođen 1909, Bijelo Polje, trgovački činovnik. Poginuo kao civilno lice.
104. Mušović Rušova Fea, rođena u Bijelom Polju, stara 18 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
105. Mušović Rušov Ivzo, rođen u Bijelom Polju, star 35 godina, trgovac. Poginuo kao građansko lice.
106. Mušović Džemailov Salih, rođen u Bijelom Polju, star 16 godina, đak.
107. Mušović Omerova Sanija, rođena u Bijelom Polju, stara 12 godina, đak. Poginula kao građansko lice.
108. Načić S. Mitra, rođena u Bijelom Polju, stara 55 godina, domaćica.

109. Nešević Josifa Božidar-Božo, rođen 1915, Bijelo Polje, mehaničar. Učesnik Trinaestojulskog ustanka 1941. Aktivno je radio za NOP u okupiranom Bijelom Polju. Bio je sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Bijelo Polje, učesnik Osnivačke skupštine ZAVNOS-a, 20. novembra 1943. u Pljevljima.
110. Novaković Ilije Novak, rođen u Bijelom Polju, star 45 godina, zemljoradnik. Poginuo kao građansko lice.
111. Nuhodžić Ilijazov Munib, rođen u Bijelom Polju, star 30 godina, šuster. Poginuo kao građansko lice.
112. Obradović Todora Dobrimir, rođen 1927, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
113. Obradović Sekulova Dostana, rođena u Bijelom Polju, stara 14 godina, đak. Poginula kao građansko lice.
114. Omerhodžić Mahmuta Izet, rođen 1910, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
115. Pačariz Mifta Jakup, rođen u Bijelom Polju, star 7 godina, đak.
116. Pećanin Rama Ibrahim, rođen 1927, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
117. Pećanin Hrustema Šućro, rođen u Bijelom Polju, star 20 godina, radnik. Poginuo kao građansko lice.
118. Peković Milosava Jelka, rođena 1904. u Lješnici ONO Nedakusi, srez bjelopoljski, domaćica.
119. Popović Jovov Diko, rođen u Bijelom Polju, star 75 godina, penzioner.
120. Popović Sretena Poleksija, rođena u Bijelom Polju, stara 13 godina, učenica. Poginula kao građansko lice.
121. Puhović Hasana Ramo, rođen 1925. u Boljanini, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Borac NOB-a. Umro 21. novembra 1944. Poginuo od rana zadobijenih od savezničkog bombardovanja.
122. Radović Jakova Mara*, rođena 1922, Bijelo Polje, domaćica. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.

DOKUMENTI I SVJEDOCANSTVA

BOMBARDOVANJE BARA I ULCINJA

Poštovani doktore Kovačeviću, Kada ste prije dvadesetak dana dolazili ovdje radi promocije knjige dr Rastodera, dogovorili smo se da vam pošaljem podatke o savezničkim bombardovanjima Bara i okoline. Nadam se da nijesam mnogo zakasnio. Krajem 1943, a naročito tokom proljeća i ljeta 1944. godine vrlo - vrlo često Bar su nadlijetale manje ili veće eskadrile savezničkih aviona, koji su išli na određene ciljeve na teritoriji Crne Gore, Srbije i Rumunije. Avioni su letjeli vrlo visoko. U povratku često se dešavalo da svoj teret (bombe) izbace kada prelete Bar, u Jadransko more, a nekoliko puta i u Skadarsko jezero. Koliko ja znam, Bar je bombardovan samo jednom, i to 2. decembra 1943. godine. Toga dana, oko 10 časova, tri aviona (manja) došli su od mora, preko tadašnjeg pristaništa i grada, iznad Polja i Zaljeva, te pošli prema rijeci Bojani. Išli su vrlo nisko, tako da su se i točkovi aviona raspoznavali. Nakon desetak minuta vratili su se istim pravcem, letjeći još niže, i kada su došli iznad vojnih magacina, ispuštali su po tri bombe i produžili prema moru. Ovi magacini, ukupno tri, nalazili su se na mjestu zvanom Murvica, selo Polje, na nepun kilometar od grada. Podigli su ih Italijani krajem 1941, a Njemci su ih naslijedili od septembra 1943. Sva tri magacina bili su potpuno jednaki, jedan pored drugog na odstojanju oko 20 metara, dužine oko 80, širine oko 12, a visine oko 5 metara. Pokriveni su bili ravnim crijepom, a zidani kamenom i malterom. U dolasku avioni su išli uporedo, a u povratku, kada su bacili bombe, letjeli su jedan za drugim. Sve bombe su pogodile cilj, odnosno pogođena su sva tri magacina. Poslije 10 minuta nastala je strašna eksplozija municije i granata koje su bile u magacinima, naročito prvom (gledano od brda) pa je sav sadržaj u magacinima, zidovi i krov, u milionima parčadi odletio u vazduh i prekrio skoro čitavu

Barsku ravnicu. Od te eksplozije popucala su ne samo stakla već i kvake na vratima i prozorima na više od kilometar u prečniku. Po čitavom Polju ostali su tragovi djelova magacina, koji su padali iz vazduha. Bio je veliki broj neispaljenih granata koje je eksplozija izbacila, a koje su se pri padu zakopavale duboko u zemlju. Od tih eksplozija poginula je samo Marković Danica, rođena Stojanović 1918. u Trešnjevju, kod Andrijevice, a prije rata bila je naseljena kao kolonista u Metohiji. Imala je kćerku i muža, sa kojima je bila smještena u barakama za izbjeglice iz Metohije, na periferiji Bara. Njih su Italijani doveli u Bar početkom 1942. sa još oko 300 porodica izbjeglih iz Metohije aprila 1941. Ona je bila kod nekog poznanika u selu Polje, pa kada je vidjela da su avioni bacili bombe požurila je prema barakama, prolazeći na oko 500 metara od magacina. Tada je došlo do one eksplozije i, od parčadi koja su padala, poginula je. Sahranjena je na gradskom groblju Gvozden Brijeg, gdje joj je i danas grobnica.

Žrtve vazdušnih napada (5)

123. Rakočević Vukadina Mirko, rođen 1898, Donja Morača. Živio u Čeoču, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Učesnik Prvog svjetskog rata. U NOB-u od 1941. do maja 1942, zatim od 1943. godine.
124. Rakočević Mališe Radule, rođen 1888, Štitarica, srez kolašinski, zemljoradnik. Živio u Čeoču, srez bjelopoljski. U NOB-u od oktobra 1943. Poginuo kao odbornik Mjesnog odbora NOO.
125. Rakonjac Pavla Milić, rođen 1923, Unevina, srez bjelopoljski, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac Bjelopoljskog NOP odreda, od decembra 1943 - borac 4. sandžačke NOU brigade. Zarobljen od Njemaca (u decembru 1943) u borbama kod Pljevalja, deportovan u koncentracioni logor na Sajmištu, gdje je poginuo od savezničkog bombardovanja Beograda, 1944.
126. Rahović Perova Krstinja, rođena u Bijelom Polju, stara 53 godine, šnajderica. Poginula kao građansko lice.
127. Rebalj Antuna Slavko, rođen u Bijelom Polju, star 16 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
128. Roganović Radovanov Marko, rođen 1927. u Brajkovači, Žabljak, borac 2. čete 2. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade "Budo Tomović".
129. Rudić Alekse Milorad, rođen 1928, Pripčići, srez bjelopoljski, đak gimnazije. U NOB-u od 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
130. Spahić Ajdinov Haso**, rođen u Bijelom Polju, star 30 godina, radnik. Mobilisan u NOV.
131. Stojanović Vučete Vučina, rođen 1928. u Pripčićima, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Umro 20. novembra 1944. od rana zadobijenih od savezničkog bombardovanja Bijelog Polja 19. novembra 1944.
132. Stojanović Vučete Staniša, rođen 1904. u Pripčićima, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Umro 20. novembra 1944. od rana zadobijenih od savezničkog bombardovanja Bijelog Polja, 19. novembra 1944.
133. Stanišić Krstov Veljko, rođen 1901, u Raičevićima, Njeguši, Cetinje. Borac 2. čete 2. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade.
134. Stanjević Stanko, rođen 1923. u Balabanima, Podgorica, borac 3. čete 2. bataljona Sedme crnogorske omladinske brigade.
135. Čatović Nahoda Zina, rođena 1935, Bijelo Polje, đak.
136. Četković Mališe Živko, rođen 1915, Morača, srez kolašinski, zemljoradnik. Živio u Šahovićima, srez bjelopoljski. U NOB-u od 1941. Borac Šahovičkog partizanskog bataljona od juna 1942. Od oktobra 1943. borac Bjelopoljskog NOP odreda, pa Komande mjesta u Bijelom Polju.
137. Fetahović Osmo Salih, rođen u Bijelom Polju, radnik. Poginuo kao građansko lice.
138. Franca Lata Medo, rođen 1927. u Resniku, ONO Rasovo, srez bjelopoljski, zemljoradnik. Umro 20. novembra 1944. od rana zadobijenih od savezničkog bombardovanja Bijelog Polja, 19. novembra 1944.
139. Hajdaragić DZema Salih, rođen u Bijelom Polju, star 7 godina, đak.
140. Hajdaragić Ruša Almir, rođen u Bijelom Polju, star 18 godina, radnik. Poginuo kao građansko lice.
141. Hajdaragić DZemov Ismet, rođen u Bijelom Polju, star 12 godina, đak.

142. Hadzijanković Jokova Milja, rođena u Bijelom Polju, stara 60 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
143. Hrapović Bejtov Lutvija, rođen u Bijelom Polju, star 10 godina, đak.
144. Hubanić Hilmov Aljo, rođen u Bijelom Polju, star 18 godina, radnik. Poginuo kao građansko lice.
145. Hot Ramov Husein, rođen 1894, Bijelo Polje, trgovac. Poginuo kao civilno lice.
146. Hubanić Mulova Alta, rođena u Bijelom Polju, stara 25 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
147. Hubanić Šeftulahova Hatidza, rođena u Bijelom Polju, stara 35 godina, domaćica. Poginula kao građansko lice.
148. Cerović Staniše Radoje, rođen 1907, Tušinja, srez šavnički, zemljoradnik. Živio u Čokrlijama, srez bjelopoljski. U NOB-u od oktobra 1944. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
149. Čikić Mustafe Nijaz, rođen u Bijelom Polju, star 14 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
150. Čikić Mustafe Mulaz, rođen u Bijelom Polju, star 16 godina, kurir. Poginuo kao građansko lice.
151. Čujović Jevrema Đorđije-Đoša, rođen 1914, Bijelo Polje, radnik. U NOB-u od decembra 1943. Borac Komande mjesta u Bijelom Polju.
152. Čujović Đorđa Milorad, rođen u Bijelom Polju, star 15 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
153. Čujović Petrov Stevo, rođen u Bijelom Polju, star 14 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
154. DZafić Nurkov Aljo, rođen u Bijelom Polju, star 9 godina, đak. Poginuo kao građansko lice.
155. Šćekić Jovan, rođen u Rasovu, srez bjelopoljski, zemljoradnik.

Dokumenti i svjedočanstva

Od eksplozije magacina poginula su i tri Njemca (vojnika) koji su se nalazili na udaljenosti od 150 metara. Pravo je čudo kako nije bilo više žrtava. Nije bilo ni ranjenih. Pored ovoga, avioni su u grupi od po tri više puta nadlijetali Bar a, koliko se sjećam, četiri puta su mitraljirali određene ciljeve u okolini grada. Očigledno je bilo da su dobro obaviješteni jer su mitraljirali samo ciljeve (objekte) koji su služili okupatoru. Ne znam tačne datume ovih napada, sem za onaj kod Ratca, na putu između Bara i Sutomora, koji se dogodio 17. marta 1944. godine. Toga dana, odmah iza podne, mitraljirali su kamion italijanske firme "Tudini tenenta", koja je izvodila radove (održavala makadam cestu) na komunikaciji od Budve do Skadra. Taj kamion išao je po drva u blizinu Petrovca i vozio grupu radnika, radi ukrcaja. Usput je u kamion primljena grupa seljanki iz Spiča, koje su se vraćale iz Starog Bara (bio je pazarni dan). Tom prilikom poginuo je radnik ove firme POPOVIĆ-LIPOVAC Sava NIKOLA, rođen 1926. u Građanima - Cetinje, nastanjen u Tombi, kod St. Bara. Zapravo, on je tada teško ranjen, pa je od svoje firme prenijet u bolnicu u Skadar, gdje je izdahnuo, pa tamo sahranjen, a nakon nekoliko dana porodica ga je prenijela u Bar. Pored Popovića tada su poginule i dvije seljanke koje su bile na kamionu, a vraćale su se sa pazara iz Starog Bara, i to Papan Nika Mara, rođena 1905. u Zagrađu kod Sutomora i Tomović Sava Jana, rođena 1922. u Mišićima, obje domaćice. Ranjena je Lalević Sava Desanka, rođena 1927. u Mišićima (poslije rata udata Brnjada) sada nastanjena na Bjelila, kod Sutomora. I prije i poslije ovoga slučaja bilo je nekoliko mitraljiranja, ali datume ne znam. Kratko vrijeme prije ovoga, u popodnevnim časovima, takođe tri aviona (laka) mitraljirali su radionicu "Barskog društva ad", italijanske firme, koja je još od vremena Kraljevine Crne Gore održavala saobraćaj (željeznički) na relaciji Bar-Virpazar. Tom prilikom niko nije poginuo niti ranjen. Redovno radno vrijeme već je bilo završeno. Sjedište italijanske firme „Tudini tenente“ nalazilo se u selu Tomba, (Mirovica) na oko 150 metara od poznate stare masline. Sjedište ove firme, koja je u to vrijeme radila za Njemce, dvaput je mitraljirano. Niko nije poginuo. Štete materijalne - neznatne. Istog dana mitraljirali su i jedan kamion te firme na relaciji Bar-Stari Bar, u selu Popovići. Šteta neznatna, a žrtava nije bilo. Nije mi poznato da li je bilo još ovakvih slučajeva u Baru i okolini. Kao što se vidi, uvijek su gađani ciljevi koji su služili okupatoru. Kad

ovo kaŕem, mislim i na kamione jer u to vrijeme drugih prevoznih sredstava nije bilo.

Ŗrtve vazdušnih napada (6)

BUDVA

S P I S A K POGINULI 1944. U BUDVI, 26. MAJA, OD BOMBARDOVANJA

1. Rađenović Pero
2. Laketić Marko
3. Ivanović Branko
4. Botić Ilija
5. Dvije ŕene iz Cetinja
6. Racanović ? (od mitraljeske vatre)

DANILOVGRAD

S P I S A K POGINULIH GRAĐANA OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA IZ DANILOVGRADSKOG SREZA

1. Bošković Vojina Jovan, rođen na Orjoj Luci. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1943. godine.
2. Bošković Vojina Radomir, rođen na Orjoj Luci. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1943. godine.
3. Brajović Mijajla Vasiljka, rođena 1922. godine, učenica. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944.
4. Brajović Mijajla Jelica, rođena 1895, penzioner. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944.
5. Brajović Filipa Milan, rođen 1926, učenik. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944.
6. Burić Puniše Ljubomir -Ljubo, rođen 1927. u Zagredi. Poginuo 5. maja 1944. od savezničkog bombardovanja Podgorice.
7. Velašević Mrguda Milo, rođen 1869. u Glavici. Poginuo 23. novembra 1943. godine od savezničkog bombardovanja Danilovgrada.
8. Vujović Jovana Jovanka, rođena 1929. u Orjoj Luci. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice 1943. godine.
9. Vujović Milete Ljubica, rođena 1926. u Orjoj Luci. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice 1943. godine.
10. Drašković Ilije Marija, rođena 1931. u Danilovgradu, učenica. Poginula 7. maja 1944. u Grliću od pada savezničkog aviona.
11. Đurović Đorđija Vlado, rođen u Grliću. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944. godine.
12. Đurović Muja Mitar, rođen 1876. u Veletima. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944.
13. Ivović Jola Lidija, rođena 1938. u Danilovgradu. Poginula 7. maja 1944. u Grliću od pada savezničkog aviona.
14. Ivović Jola Milica, rođena 1931, učenica. Poginula 7. maja 1944. u Grliću od pada savezničkog aviona.
15. Jovanović Blaŕa Velizar, rođen 1924. u Glavici. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice u maju 1944. godine.
16. Jovanović Blaŕa Jelica, rođena 1929. u Glavici. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice u maju 1944.
17. Ljumović Janka Roksanda-Rusa, rođena 1932, učenica. Poginula 7. maja 1944. u Grliću od pada

savezničkog aviona.

18. Milatović Bogdana Borika, rođena 1875. godine, domaćica. Poginula 7. aprila 1944. od savezničkog bombardovanja Nikšića.

19. Milatović Boška Bogdan, rođen 1867. u Dabojevićima, oficir crnogorske vojske, a potom penzioner. Poginuo 7. aprila 1944. od savezničkog bombardovanja Nikšića.

20. Pavićević Nikole Margita, rođena 1925. u Jastrebu. Poginula u maju 1944. od savezničkog bombardovanja Podgorice.

21. Pavličić Jagoša Dragica, rođena 1936. u Grliću. Poginula 7. maja 1944. u Grliću od pada savezničkog aviona.

22. Radulović Milovana Milka, rođena 1940. u Lužnici - Komani. Poginula od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944. godine.

23. Radulović Peka Krsto, rođen 1902. u Čafi - Komani. Poginuo od savezničkog bombardovanja Podgorice 1944.

24. Stojić Jovana Đoko, rođen 1890. Poginuo od savezničkog bombardovanja Danilovgrada 1944. godine.

25. Stojić (rođena Markuš) Jovana Marica, stara 90 godina. Poginula od savezničkog bombardovanja Danilovgrada 1944. godine.

Dokumenti i svjedočanstva

Početak 1944. na okolinu Bara u nekoliko navrata ispaljeno je po nekoliko granata sa mora - po svoj prilici iz podmornica. Tu već nije bilo gađanja određenih ciljeva, niti je bilo koji vojni objekat pogođen. Gađanja su vršena poslije pola noći, između 2 i 4 časa ujutro. Od tih bombardovanja poginuo je POPOVIĆ Sava IVAN-Vanja, rođen 24. jula 1924. u Đurmanima, Sutomore, đak gimnazije do rata, a sa porodicom je bio nastanjen u Podgradu - Stari Bar, gdje je i poginuo, i to noću između 6. i 7. aprila 1944. godine. Granate ispaljene na ovakav način i u drugim prilikama padale su po selima - naseljima: Podgrad, Tomba, Zaljevo i Polje. Drugih žrtava nije bilo, a materijalna šteta neznatna. Jedan saveznički avion prinudno je sletio u tzv. Donje Polje, sasvim blizu sadašnje upravne zgrade Luke Bar. Na tom prostoru 1940. godine napravljen je improvizovani aerodrom. Pilot se spustio na sam kraj toga prostora, prešao preko ceste i survao se u rječno korito. Avion je onesposobljen, a posada ostala nepovrijeđena. To se desilo u vrijeme onog kratkotrajnog aprilskog rata 1941, negdje oko 10. aprila. Pamti se i nekoliko slučajeva pogibije građana rodom iz naše opštine od savezničkog bombardovanja drugih gradova. Tako su 5. maja 1944. od bombardovanja Podgorice poginuli: Bokan Joka Andrija, rođen 28. XI 1898. u Bukoviku - Virpazar, trgovac. Orlandić Joka Velika, rođena 28. III 1894. u Bukoviku - Virpazar, domaćica. Purlija Andrije Ikača, rođena u donjim Selima - Ljubotinj, domaćica. Ratković Joka Zlatana, rođena 1899, domaćica. Prilikom bombardovanja Peći, 24. aprila 1943, poginula je Orlandić Pavla Milka, rođena 1913, domaćica. Od avionske bombe na Skadarskom jezeru, 20. aprila 1944. poginuo je Pajović Ića Vladimir, rođen 21. H 1922. u Donjim Seocima - Virpazar, seljak. Perović Lazara Jelena, rođena 20. XII 1923. u Trnovu - Virpazar, domaćica, poginula je prilikom bombardovanja Budve, 26. maja 1944. godine. U Grliću kod Danilovgrada, 7. maja 1944. godine, poginule su Ivović Jovana Milica, rođena 1930 (7. jula), učenica i njena sestra Lidija, rođena 26. maja 1937, prilikom pada jednog aviona. Prilikom bombardovanja Ulcinja, 7. novembra 1943. godine, poginulo je 30 osoba i više ih je ranjeno. U tom kraju nalazila se žandarmerijska stanica koju je koristio okupator i njegovi saradnici. Početkom 1944. jedan saveznički avion, na povratku sa zadatka, srušio se na mjesto zvano Jabukov Do, na oko 200 metara lijevo od kolskog puta Virpazar - Rijeka Crnojevića, između sela Kruševica i Komarno, nedaleko od jedne usamljene kuće, koja i sada tamo postoji. Mještani su primijetili ovaj avion kada je nailazio od pravca Zete, preko Skadarskog jezera, iznad mjesta Gusjenica. Kada je preletio brdo pao je na Jabukovom Dolu. Još izdaleka vidjelo se da je u plamenu, a neposredno prije nego se srušio iz njega su se čula nekoliko pucnja. Nijesam mogao utvrditi koliko je bilo članova posade, niti šta je sa njima bilo. Tada osmogodišnja Danica Dabović (kasnije udata

Raičević) kaže da joj je pričao otac da su seljaci našli na tom mjestu ljudsku vilicu, koja je visila o grani nekog drveta. Dabovička je, inače, rodom iz sela Kruševica, a pored nje o ovom avionu pričale su mi još nekoliko žena rodom iz sela Komarna. Posebno ubjedljivo o tom je pričao Savo Lekić iz Komarna, tada star 14 godina, a sada penzionisani profesor u Baru, kao i Uroš Dabović iz Kruševice (1926. godište) sada nastanjen u Cetinju. Oni kažu da se nakon pada sve pretvorilo u bukčinju i sagorjelo, ali da i sada tamo ima nekih metalnih ostataka toga aviona. Prema njihovoj priči, radilo se o nekom malom, izgleda, lovačkom avionu. Eto, to je sve, dragi moj doktore, što ja znam o tom avionu.

Žrtve vazdušnih napada (7)

NIKŠIĆ

SPISAK POGINULIH GRAĐANA NIKŠIĆA OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA 7. I 8. APRILA I 20. AVGUSTA 1944. GODINE

1. Adzić Anđa.
 2. Adzić Simov Ilija, ekonomista, rođen 1911. u Pivi
 3. Adzić Ilijina Ruža, službenik, rođena 1911. u Slankamenu.
 4. Adzić Ilijin Stevan, rođen 1942. u Nikšiću
 5. Babić Mara.
 6. Backović Marija, učiteljica, stara 37 godina.
 7. Backović Šćepanov Radovan, rođen 1934.
 8. Backović Mirkova, Kosa, domaćica, rođena 1925.
 9. Backović Šćepana Slobodan, rođen 1937.
 10. Bakoč Lazov Stojan, radni, rođen 1925.
 11. Blagojević Mašan.
 12. Blagojević Milica
 13. Blagojević Minja
 14. Bošković Radojka.
 15. Bošković Radovan, tri godine.
 16. Bošković Radule, sedam godina.
 17. Brkuljan Stana.
 18. Burazerović Murat, trgovac, rođen 1900. u Nikšiću.
 19. Cerović Dragoljub, oficir, 28 godina.
 20. Dajović Dikov Aleksa, limar, rođen 1911. u Nikšiću
 22. Delibašić Radojica.
 23. Dobrilović Mara, domaćica.
 24. Dragović Savov Vukašin, službenik, rođen 1896. u Danilovgradu.
 25. Drašković Kićun.
 26. Drašković Marija.
 27. Drašković Milena, tri godine.
 28. Drašković Vlado, deset godina.
 29. Drašković Zorka, osam godina.
 30. Durutović Jevrem.
 31. Durutović Bečko.
1. "Crnogorski vjesnik", Cetinje, broj 37, 20. april 1944; Pod zastavom slobode, Spomenica borcima palim u NOR-u i žrtvama fašizma i rata 1941 - 1945. iz Nikšićkog sreza, Nikšić 2002; Spisak žrtava rata 1941-1945. rođenih na teritoriji Crne Gore, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992. godine.

Dokumenti i svjedočanstva

I od bombardovanja avijacije Njemačke i Italije, u periodu od 6. aprila 1941. do kraja rata, stradali su građani iz naše opštine. Šestog aprila 1941. godine, prilikom mučkog napada njemačke avijacije na Beograd, poginula su sljedeća lica rodnom iz naše opštine: 1. Vukazić Iva Anđuša, rođena 1903. godine u Vukazićima kod Sutomora, radnica. 2. Lukić Veliše Jovan, rođen 8. septembra 1920. u Bukoviku - Crmnica, zemljoradnik. 3. Novaković Sava Zdravka, dijete, rodnom iz Mišića-Sutomore. 4. Novaković Ilije Savo, rođen u Mišićima - Sutomore, službenik. 5. Novaković Stana (supruga Savova) domaćica. 6. Novaković Sava Stojan, dijete. 7. Petanović Lazara Jela, rođena 1939, rodnom iz Podgora-Crmnica. 8. Petanović Krsta Lazar, rođen 19. marta 1916. u Podgoru-Crmnica, novinar. 9. Petanović Lidija (supruga Lazareva) rođena 1918. u Đakovu, službenik 10. Ratković Nikole Vase, rođena 1887. u Carigradu, rodnom iz Bara, domaćica. 11. Ratković Mitra Nikola, rođen 1885. u Bartuli-Bar, ugostitelj. Julu 1941. godine, poslije ustanka, a naročito poslije bitke na Sozini, kada su ustanici do nogu potukli jedan italijanski pojačani bataljon "Alpinaca" (20. jula 1941) italijanska avijacija je svakodnevno nadlijetala područje Crmnice, mitraljirala sela i mjestimično bacala bombe. Od tih avionskih bombi poginuli su: 1. Vukosavović Mitra Savo, rođen 14. januara 1911. u Limljanima - Crmnica, zemljoradnik (19. jula) i 2. Stjepčević Filipa Stevan, rođen 8. januara 1891. u Podgoru-Crmnica, zemljoradnik (21. jula). Od novembra 1941. do polovine aprila 1942. skoro čitava Crmnica bila je slobodna i svu vlast imali su pripadnici NOP-a. Za to vrijeme italijanski avioni takođe su vrlo često nadlijetali tu teritoriju, mitraljirali sela i bombardovali. U tim njihovim akcijama poginuli su: 1. Nikaljević Mitra Ivo, rođen 2. oktobra 1911. u Brčelima-Crmnica, zemljoradnik, borac 2. čete NOP bataljona "Jovan Tomašević", poginuo 7. februara 1942. u Brčelima. 2. Orlandić Ilije Marija, rođena 18. jula 1906. u Mačugama-Crmnica, udata u G. Seocima-Crmnica, gdje je i poginula od bombardovanja, 10. marta 1942. godine. 3. Iličković Toma Krsto, rođen 14. septembra 1894. u Brčelima, zemljoradnik, poginuo 10. aprila 1942. u Brčelima od bombardovanja. 4. Iličković Nika Velika, rođena 9. novembra 1908. u Brčelima, domaćica poginula 10. aprila 1942. prilikom bombardovanja. Sva lica navedena u ovom spisku, poginula od bombardovanja u toku 1941. i 1942. godine, uvedena su u monografiju "Virpazar-Bar-Ulcinj". Skoro sam pročitao knjigu generala Boška Đuričkovića "Sjećanja, razmišljanja, reagovanja", pa sam na strani 276. našao da govori o tome kako su Njemci avionima bombardovali Čevo (Cetinje) u nekoliko navrata u toku septembra 1943. a 19. istog mjeseca od avionskog bombardovanja poginuo je Miloš Popivoda, komesar Katunskog NOP bataljona. Toliko za sada, družte doktore. Srdačno Vas pozdravlja Nikola Masoničić Bar, 14. septembra 1996.

Žrtve vazdušnih napada (8.)

81. Kovačević Vidna, stara 65 godina.
82. Kovačević Saveta.
83. Krivokapić Četkov Đuro, zemljoradni, rođen 1914.
84. Laković Danica.
85. Laković Saveta.
86. Lukovac Kosa, kućna pomoćnica, rođena u Morači.
87. Maksimović Četko.
88. Mandalinić Jovan.
89. Marković Milivoje, putar, star 35 godina.
90. Marković Pejova Stanka, domaćica, rođena 1886.
91. Martinović Blažo, geometar, rođen 1909.
92. Martinović Milutin - Mišo, star 19 godina.
93. Martinović Savova Milica, rođena 1901. u Rubežima, domaćica
94. Matović Drago, radnik, rođen 1922.
95. Mićanović Vasilije.
96. Mićović Miladin, šumar, rođen 1904.
97. Mijanović Rajko, učenik, rođen 1928.
98. Mijatović Jelena, domaćica, rođena 1900.

99. Mijatović Miloš, trgovac, rođen 1893.
100. Mijatović Nevenka, učenica, rođena 1926.
101. Mijušković Stana.
102. Milinković Milosava, domaćica, rođena 1922.
103. Miljanić Jelena.
104. Nedić Marko
105. Nenezić Miljan
105. Nenezić Miljan.
106. Nikčević Blažo, zemljoradni, rođen 1908.
107. Nikčević Milka, domaćica, rođena 1912.
108. Nikčević Miloš, obučar, rođen 1910.
109. Nikčević Borivoje, zemljoradnik, rođen 1914. u Nikšiću
110. Nikolić Branko.
111. Nikolić Luka.
112. Nikolić Čana, domaćica, rođena 1905.
114. Nikolić Mileva, rođena 1937.
114. Nikolić Radojica.
115. Nikolić Mileta.
116. Nikolić Čedo.
117. Nikolić Milovan, osam godina.
118. Njunjić Radojka, romaćica.
119. Ostojić Bogdan.
120. Odalović Marko
121. Paraušić Milovan, radnik.
122. Papović Stevanija.
123. Papović Živojin.
124. Pavić Dragiša.
125. Pejović Mitar.
126. Pejović Pejo.
127. Pejović Vojin.
128. Perović Branko.
129. Perović Matov ivo, automehaničar, rođen 1916.
130. Perunović Božina.
131. Petrović Smiljana, 20. godina stara.
132. Popović Blagota.
133. Popović Jovo.
134. Popović Perova Marta, učenica, rođena 1327.
135. Popović Radule.
136. Popović Gojkov Živko, učenik. rođen 1931.
138. Radivojević Đuro.
139. Radivojević Nedjeljko.
140. Radović Krstov Dragiša, rođen 1890. u Bijeloj.
141. Radović Obrad.
142. Raičević Andrijin Radovan.
143. Raičević Špiro.
144. Rutešić Danilov Vido-Lico, učenik. rođen 1925.
145. Rajković Živko, radnik.
146. Spasojević Jagoševa Marta, domaćica. rođena 1919.
147. Stevović Ilijina Ivana, domaćica, rođena 1919.
148. Stevović Pero.
149. Sasović Petar, mehaničar. Star 32 godine.
150. Seratović Ljubo.
151. Šabanović Gojkov, obučar, star 24 godine.

152. Šabeljić Persa.
 153. Šabović Pantov Đorđije, mesar, rođen 1903. u Nikšiću.
 154. Šćepanović Radov Đuro, trgovac, rođen 1896. u Podgorici.
 155. Šćepanović Đurova Stefa, domaćica, rođena 1902. u Podgorici.
 156. Šipčić Savo.
-

Dokumenti i svjedočanstva

Kao savremenik drugog svjetskog rata koji sam imao prilike da vidim ratna događanja u mom rodnom mjestu Zelenika i obližnjem Herceg-Novom, sa pažnjom pratim u listu „Pobjeda” feljton o savezničkom bombardovanju Crne Gore 1943-1944. godine. Ovim želim da Vam skrenem pažnju na neke događaje koje vjerovatno nijeste imali mogućnosti da saznate: U uvodnom dijelu feljtona osvrnuli ste se i na događaje na samom početku rata, pa želim da Vam saopštim, da je prvo naselje koje je bombardovano u Crnoj Gori, odnosno u Boki Kotorskoj, (koji su u to vrijeme bili sastavni djelovi bivše Zetske banovine), bilo mjesto ZELENIKA. Naime, luka Zelenika bombardovana je neposredno poslije početka bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. godine. Luka je bombardovana tačno u 6.30 časova ujutro. Da je bombardovanje bilo u 6.30 časova potvrdio mi je tadašnji šef željezničke stanice Zelenika, Ljubo Čolović (1907-1984), koji je u tom momentu bio na stanici i sačekivao željezničku kompoziciju sa prispjelim mobilisanim rezervistima. Očevidac sam bio sa prozora verande naše kuće da je većina bombi na sreću promašila pristanište i pala u more, ali jedna je ipak zakačila sami vrh pristanišnog mula, a druga je pogodila vojni remorker koji je svako jutro održavao vezu za snabdjevanje garnizona na poluostrvima Luštici i Prevlaci. Remorker se upravo otisnuo od pristaništa a bomba ga je pogodila u pramac i remorker je odmah potonuo. Na remorkeru je bio ukrcan veći broj rezervista i vreće od jute sa hljebom za vojne garnizone na poluostrvima, iz vojne pekare koja se nalazila u Zelenici. Od obije bombe poginulo je oko 30 osoba na remorkeru i pristaništu uz znatan broj ranjenih koji su odmah kamionom, koji je dovezao hljeb, otpremljeni u vojnu bolnicu u Meljinama.

Žrtve vazdušnih napada (9)

157. Tadić Stoja
158. Todorović Čedo, žandarm.
159. Todorović Kata.
160. Todorović Saveta.
161. Tomić Dušan.
162. Tomić Vukajlo.
163. Tončić Tomov Vukašin, zemljoradnik, rođen 1900. u Pivi.
164. Živković Simov Živko, zemljoradnik, rođen 1897.
165. Žunjić Anđelija.
166. Vračar Stoja.
167. Varaić Dušan.
168. Vojinović Mihailova Vukosava, učenica, rođena 1930.
169. Vučić Dragoje.
170. Vujačić Novak.
171. Vujović Gospava.
172. Vukićević Nikola.
173. Vukotić ? (djevojka iz Kočana).
174. Vukotić Jovan, ekonom.
175. Vukotić Jagošev Nikola, zdravstveni radnik, rođen 1918.
176. Vušović Šuletin-Mitrov Petar, zemljoradnik, rođen 1882. u Bršnu (Nikšić).

PODGORICA**SPISAK ŽRTAVA OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA PODGORICE 5. MAJA 1944**

(Nepotpuni spisak)

Prezime i ime poginulog Godina Zanimanje Izvor rođenja starost

1. Ačković Velja Biserka, 1921.
2. Ačković Velja Branko, Branislav, 1929.
3. Ačković Nika Jeftelija, 1900.
4. Ačković Velja Radmila, 1935.
5. Adzić Blagota
6. Adzić T. Milka
7. Adzić Milonja
8. Adzić Tomaš
9. Aćimić Milan
10. Bajić Vuko, kapetan iz Berana
11. Bakić Ilija
12. Bakočević Mirko
13. Banović Ljiljana
14. Barović Bosiljka
15. Begović Anđelka, 42
16. Begović Veljko, 16
17. Begović Dragan, 9
18. Begović Jovana, -
19. Begović Luka, 14
20. Begović Milutin, 55
21. Begović Pavle, 18
22. Bešlić Slado
23. Bogičević Đorđe
24. Bogičević Đ. Jovanka
25. Bogičević Đ. Radmila
26. Božović Andrije Ana, 1935.

1. Crnogorski vjesnik", Cetinje, br. 48, 25. maja 1944; br. 50, 1. juna; br. 53, 20. juna 1944; čitulje. Spisak žrtava rata 1941-1945. rođenih na teritoriji Crne Gore, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, Popis iz 1964; Arhiv Arhijerejskog namjesništva Podgorica, Protokol za upis umrlih parohije Doljanske 1925 - 1947; Matica umrlih parohije Podgoričke 1944 - HRŽ 1947; Emigrantska literatura.

27. Božović R. Vidosava
28. Božović Vukosava
29. Božović Dara
30. Božović Dragutin
31. Božović Milodarka
32. Božović Niša
33. Božović Špiro
34. Bokan Jokov Andrija, 1898, trgovac.
35. Brož Đuro
36. Brajović Marko
37. Brajović Gr. Milo
38. Brajović Vasiljka
39. Brajović Vidak
40. Brajović Jelica

41. Brajović Puniša
 42. Brainović Emilija
 43. Brainović Anđelka
 44. Bracanović Vlado
 45. Bracanović V. Vojin
 46. Bracanović Vula Ljubica, 1872.
 47. Bracanović V. Persa
-

Dokumenti i svjedočanstva

Međutim, ono što želim naglasiti je, da je prva civilna žrtva bombardovanja drugog svjetskog rata u Boki Kotorskoj, odnosno u cijeloj Crnoj Gori, bio naš mještani Dušan Bijelović (1896-1941), rodom iz obližnjeg sela Kuti, zaseoka Presjeka. Nesretni Dušan Bijelović je bio noćni čuvar na pristaništu Zelenike kod skladišta tadašnje Agenture, špediterske i komisione radnje vlasništva Obrena Dunderovića iz Meljina. Pogibija pok. Dušana Bijelovića nalazi se upisana u matičnoj knjizi umrlih mjesta Zelenika - Kuti, 6. aprila 1941. godine, pod brojem 4. II. Prvo bombardovanje gradova Crne Gore, odnosno opet Boke Kotorske 1943. godine, bio je grad Herceg-Novog 16. septembra 1943. godine. Naime, kapitulacijom Italije 9. septembra 1943. godine, u italijanskoj vojsci u Boki Kotorskoj je došlo do opšteg rasula. Vojska koja sljedećeg dana nije uspjela da se ukrci na brodove za evakuaciju iz luke Zelenike, nekontrolisano se komešala u okolini. Njemci koji su već zaposjeli poluostrvo Prevlaku na ulazu u zaliv Boke, poslali su ultimatum da se na tvrđavu Forte Mare u Herceg-Novom istakne bijela zastava u znak predaje grada. Kako u nastalom metežu nije bilo nikoga da izvrši ovu obavezu, 16. septembra prije podne, oko 9 sati, iznad Herceg-Novog su se pojavila dva njemačka aviona "štuke" i uz jezivo zavijanje i na moje oči, ustremili su se na tvrđavu Forte Mare i na obližnju kasarnu koja se nalazila na mjestu gdje se danas nalazi Dom Vojske Srbije i Crne Gore. Od dvije bombe iz prve "štuke", jedna je pogodila već praznu kasarnu, a druga je promašila tvrđavu i pogodila stambenu zgradu do same tvrđave, vlasništva Dušana Konjevića iz Igala. U kući je stanovala porodica jednog italijanskog poštara, koji nijesu bili kod kuće. Lakše je ranjen samo sin poštara i moj školski drug Donato. Drugi avion je sa obje bombe promašio i tvrđavu i kasarnu. Jedna bomba je pala na zgradu sa gvoždarskom radnjom Vasa Đurića iz Igala, a druga je srušila kuću trgovca Sava Terzovića iz Herceg - Novog. Od ovih bombi teško je ranjen Novljanin Vladimir Mirkov Lazović (1929-1943), koji je podlegao ranama na putu do vojne bolnice u Meljinama. Dakle, nesretni mladić Vladimir Lazović je prva civilna žrtva bombardovanja gradova u Crnoj Gori, odnosno u Boki Kotorskoj 1943. godine. Pogibija Vladimira Lazovića zavedena je u matičnoj knjizi umrlih za mjesto Herceg - Novi, 16. septembra 1943. godine, pod brojem 22.

Žrtve vazdušnih napada (10)

48. Bracović R. Mileva
49. Boljević Bosiljka
50. Boričić Branko
51. Boričić Vladan, poručnik
52. Boričić Olga
53. Boričić Savić
54. Brnović Danica
55. Bošković Vojina Jovan, 1938.
56. Bošković Vojina Radmila, 1938.
57. i 58. Dvoje djece Bošković Milke
59. Bukumira Milorad

60. Žena Bulatović Veljka sa troje djece (61, 62, 63)
64. Bulatović V. Olga
65. Bulatović Olga sa dvoje djece (66, 67)
68. Burić Branko, 1930.
69. Sin Burić Rista
70. Vasović G. Ljubica
71. Vidić Milisav i njegov zet (72)
73. Vlahović P. Milija, 1924.
74. Vujačić Luka
75. Vuković Biserka
76. Vuković Todor sa kćerkom i dvoje unučadi (77, 78, 79)
80. Vujisić Mirko
81. Vujović Ljubica, 1920.
82. Vuletić R. Marko, 1896, sudija, sa svojom služavkom (83)
84. Vukotić Nevenka
85. Vukčević Gospava
86. Vukčević Velika
87. Vukčević Rista Danica, 1920.
88. Vukčević Julka
89. Vukčević Todor
90. Vuksanović Danica
91. Vukadinović Nikole Beba - Branka, 1929.
92. Vukadinović Nikole Mladen, 1933.
93. Vukosavljević Jovan
94. Vukosavljević Milan
95. Vukosavljević Milutin sa ženom (96)
97. Vukosavljević Momčilo
98. Vesković Stojanka
99. Sin Vujošević Božine
100. Vujošević B. Vojislav
101. Gogić Branko
102. Garžičić M. Vjera
103. Golubović Aleksandra Biljana, 10, učenica.
104. Dedić Špira Desanka, 1932.
105. Darić Saveta
106. Delalić Islam
107. Drakulović Nikola, kapetan, komandant četničke žandarmerije
108. Drakulović Rade sa snahom i bratanićem (109. i 110)
111. Drakulović Stefa
112. Drakulović Olga
113. Drakulović Senka
114. Dragičević Vule, poručnik
115. Dragičević D. Danica
116. Dragičević Raduša
117. Dragović Vladimir
118. Dragović P. Jagoda
119. Drobac Antonije, apotekar
120. Dubak Milovan
121. Dulović Neda
122. Dučić Mileva
123. Doležal L. Gorda
124. Doležal Josip
125. Doležal Ludvig

126. Dmitrović Branko
127. Dmitrović Bosiljka
128. Dmitrović Nadežda
129. Dmitrović Radmila
130. Dragišić Miruna
131. Đelević Ilija
132. Đurašević Markov Vasko, 1926, učenik
133. Đurašević Markova Olga, 1922.
134. Đurašević Andrijina Kića, 1901.

Dokumenti i svjedočanstva

Uspostavljanjem savezničkih aerodroma u Italiji i Fodi i Bariu, nakon što je zimi 1943-1944. godine stabilizovan saveznički front prema njemačkoj odbranbenoj liniji „Gustav(u Abrucima (srednjoj Italiji), Boka Kotorska je ušla u domet lakih savezičkih lovaca-bombardera. Sve su češći bili naleti ovih aviona i mitraljiranje njemačkih baza i brodova u Boki. Negdje u proljeće 1944. godine, dva američko-engleska lovca-bombardera tipa Lokochid „Liting” (Lokid „Lajting) (P-38 F. G). mitraljirali su njemačku kasarnu na poluostrvu Prevlaka. Zapazili su u zalivu i jednu naoružanu ribaricu koje je njemačka Ratna mornarica u to vrijeme koristila kao patrolne brodove u nedostatku jačih borbenih plovnih jedinica. Ribarica se kretala iz pravca Zelenike prema Herceg-Novom i nalazila se naspram rta „Golubja Greda”. Jedan od aviona se ustremio na brod i zasuo ga mitraljeskom vatrom tako da je pljusak projektila zapjenio more oko broda. Sljedećeg dana njemački podoficir - sanitet Schroder (Šreder), koji je bio dežuran u vojnoj bolnici u Meljinama, ispričao mi je da je na brodu bio teško ranjen oficir-komandant broda, kojeg su odmah istim brodom doprenili u bolnicu, koja se nalazi u blizini, uz samu morsku obalu. Posljednje riječi ranjenog oficira, već u bunulu prije nego je izdahnu, bile su:

„Mutti, ich kom schon, ich kom schon...” „Majko, dolazim, dolazim...”

Naime, oficir se svojim brodom zaputio za Herceg-Novu, odakle je trebao da otputuje na odsustvo za Njemačku. Podoficira-saniteta Šredera sam bliže upoznao jer je on u ambulanti bolnice više puta previjao moga starijeg brata koji se ranio zaostalom italijanskom eksplozivnom napravom. Prilažem Vam ovu jedinstvenu fotografiju američko-engleskih lovaca - bombardera Lokid „Lajting, koje je snimio jedan njemački vojnik upravo u momentu manevra za napad na njemački brod. Na slici se sa lijeve strane vidi poluostrvo Luštica, a sa desne strane poluostrvo Kobila. U sredini se nazire i poluostrvo Prevlaka na ulazu u zaliv Boke Kotorske. Original fotografije se nalaze u zbirci našeg poznatog filmskog snimatelja i kolekcionara Steva Leperića iz Herceg - Novog. Čaba Mađle, Zelenika

Žrtve vazdušnih napada (11.)

135. Đurašević Andrije Desanka, 1927,
136. Đurašević Andrije Dušan, 1937.
137. Đurašević Stanka Kića, 1905.
138. Đurašević Andrije Mileva, 1923.
139. Đurašević Marka Olga, 1932.
140. Đurašević Andrije Senka, 1932.
141. Đurašević Andrije Ksenija, rođ. 1931.
142. Đurbuzović Rabija
143. Đurbuzović Sadik
144. Đurković Branislav
145. Đurović Vladimir
146. Zoran Vlado

147. Zoran Dušan
148. Ivanović Radula Dragoljub, 1933, đak
149. Ivanović Dragoljub
150. Ivanović N. Branislav, avijatičar, star 32. god.
151. Ivanović Jovan
152. Ivanović N. Labud, pješadijski kapetan, star 46 god.
153. Ičević Vasa Marko, 1894.
154. Janković Andrije Pero, 1900.
155. Jovanović Vasa
156. Jovanović Anđa
157. Jovanović R. Natalija, 1936.
158. Jovičević Vidosava
159. Jovičević Vjera
160. Jovičević Milan, profesor
161. Jovičević Milorad
162. Jovičević Milosava
163. Jovičević Miruna
164. Jovičević Nikole Milovan - Minja, poginuo u 17. god.
165. Žena Nikolina Milosava, 39 god.
166. Kćeri Mileva, učenica RR razreda trgovačke akademije u 19. god. i
- 167 Vidosava, u 21 godini*
168. Jovović Vladimir
169. Jovović Radovana Novak, 1925.
170. Kaluđerović Velika
171. Kapisazović Hasana Jakup, 1886.
172. Karamatijević J. Jela
173. Kažić Simon
174. Kapisoda Mihailo
175. Klikovac M. Jako
176. Klikovac Jana
177. Klikovac Nikole Danica, 1926.
178. Kojašević, (?)
179. Kostić Dušan
- * Izvor-čitulje u „Crnogorskom vjesniku”, br. 51, 8. jun 1944.
180. Krković T. Biserka
181. Kovačević Blažo
182. Kusovac Filipa Darinka, 1927.
183. Lainović Ilije Jako, 1887. trgovac
184. Lainović Jaka Đorđije, 1927.
185. Lainović Milica
186. Lainović Zorka sa kćerkom (187)
188. Lampe Mande
189. Lalić Drago
190. Lazović J. Vlado
191. Lašić Đorđije, major
192. Lašić Đoko, poručnik
193. Ledinić Derviša Šučo, 1920, i sin mu (194)
195. Lekić Tahira Adlija, rođena 1922.
196. Link Boris
197. Link Irena
198. Link Vasilija
199. Lik Nadežda
200. Lončarević Josip

201. Lazarević Baša Miro, pol. čin., 1908.
 202. Ljumović Kosta Stevan - Šćepo, 1892, zanatlija
 203. Mandić Marka Velika, 1903.
 204. Mandić Gruja Dragan, 1935.
 205. Mandić Gruja Vasiljka, 1938.
 206. Mandić Gruja Radmila, 1924.
 207. Magarašević Vasa
 208. Magarašević Mitra Slobodan, 1936.
 209. Marković Srdana Božidar, 1940.
 210. Marković Srdana Mirko, 1938.
 211. Marković S. Zorka
 212. Maraš Đ. Milja
 213. Martinović Milo
 214. Milić Radonja, 65 godina, pekar
 215. Milić Radonja
 216. Milić Marija
 217. Milonjić Stanka Andrija, pekar, 1896.
 218. Milonjić Saveta
 219. Mirković Marija
 220. Milošević Vlado, student
 221. Milošević R. Danica, Klikovac u 19. godini*
 222. Milošević Mirko, žandarm
 223. Miljević Darinka
 224. Miljević Savo, tipograf
 225. Milatović Milo
 226. Milović Savo i žena mu (227)
- * Izvor-čitulje u „Crnogorskom vjesniku”, br. 52, 14. VI 1944.

DOKUMENTI I SVJEDOČANSTVA

ČULI SU SE ZLOKOBNI JAUCI

Kao izbjeglice iz Metohije moja porodica (majka i nas petoro djece, najstarije rođeno 1927, najmlađe - 1939) našla su 1941. godine u Podgorici, gdje je smještena u kući Nenezića (tadašnja Lovćenska ulica, danas V. Karadzića, odmah iza parka). Na prostoru gdje su danas zgrade Vlade i Skupštine Crne Gore bila je ledina, nešto kao dvorište osnovne škole, između čega i Ribnice je bila fabrika duvana, tzv. monopol. Soba u kojoj smo živjeli (dijelili smo je sa 5 članova porodice Đura Stanojevića) bila je u zgradi do talijanske menze, u prvoj zgradi Lovćenske ulice do parka. Koliko se sjećam, zgrada u kojoj je bila menza za vrijeme Italijana (do sept. 1943) pogođena je 5. maja direktno, dok je u našoj zgradi srušeno nekoliko soba, a iznad one u kojoj smo mi živjeli visili su plafoni sprata koji je bio razrušen. Iako sam u Podgorici živio od aprila 1941. do 5. maja 1944. godine, ne sjećam se ni jednog bombardovanja osim onog (savezničkog) od 5. maja 1944. Možda je to otuda što sam se često nalazio kod tetke na selu (Vukovci kod Golubovaca). Školske 1943/44. upisao sam se u I razred gimnazije u Podgorici, tako da sam svu tu školsku godinu do bombardovanja proveo u Podgorici. Kako su saveznički avioni često nadlijetali Podgoricu, pokatkad, čini mi se, i puštali koju bombu (koliko se sjećam, obično su padale po periferiji grada), to je stanovništvo imalo izvjesna uputstva kako se ponašati u slučaju bombardovanja. Sjećam se, naime, devise: Kad čujete-bješte (bježite), kad vidite - lešte (lezite)! Bježalo se uglavnom pod pećine u koritu Morače, ili u kakve podrume. A mnogi su u dvorištima (kao ja i moje komšije - djeca) bili iskopani rovove, rupe slične grobnicama, u koje je u slučaju bombardovanja trebalo uskočiti. S vremena na vrijeme raznosili su se glasovi kako će toga i toga dana biti bombardovanje. Ponekad se takvo obavještenje moglo naći i na gradskim stubovima (gdje su se lijepili različiti

oglasu). Jednog dana, kada sam izjutra išao na pekaru po hljeb-sljedovanje, pročitao sam oglas o bombardovanju toga dana - u 13,45 sati. Bilo mi je neobično da se sati računaju preko 12, a posebno mi je bilo zagonetno ono 45, pa mi je ostalo u sjećanju (čak smo se i poigrali takvim računanjem).

Žrtve vazdušnih napada (12)

228. Milikić S. Đordije
229. Mitrović Golub
230. Mitrović Vučko
231. Mitrović Rajko
232. Mihailović M. Božina
233. Mihailović Marko
234. Mihailović Persida
235. Miš(č)ević Dimitrija Milenko, 1928.
236. Miš(č)ević Filipa Jana, 1915.
237. Mrčarica M. Olga
238. Mugoša Branislav
239. Mugoša Vjera
240. Mugoša M. Vasiljka
241. Mugoša Danica
242. Mugoša Krsto
243. Mugoša Momčilo
245. Mugoša Petar
246. Mugoša Puniša
247. Mugoša M. Stanica
248. Nedović Alekse Mileva, 1928.
249. Nedović Alekse Milorad, 1921.
250. Nikolić Jefta Janica, 1914.
251. Nikolić Lj. Jana
252. Nikolić Marija
253. Nikezić Gospava
254. Novaković Nika Vasiljka, 1910.
255. Novaković Vjera sa kćerkom, sinom i unukom (256, 257, 258)
259. Novaković Sava Neda, 1892.
260. Orlandić Joka Velika, 1894, domaćica
261. Pavićević Sima Vojislav, 1917.
262. Pavićević Velika
263. Pavićević Miloša Vladimir-Vlado, učenik. Poginuo u 17. godini.
264. Pavićević Vojo
265. Pavićević Jovana
266. Pavićević N. Margita
267. Pavićević Olga, rođena Milošević, u 23. godini.
268. Pavićević Nika Ana, 1930.
269. Pavlov Bogdana Mileva, 1916.
270. Pedinić Derviša Šučo, 1920.
271. Pejović K. Olga
272. Pejović Kosta Radmila, 1936.
273. Pejović Ivana Senka, 1925.
274. Petranik Viktorija, stara 40 godina, domaćica
275. Pepić Muro
276. Petrović Savo
277. Popović Jagoša Vasiljka, 1922.

278. Popović Đorđija Vasiljka, 1926.
 279. Popović M. Vasiljka, 19. godina
 280. Popović Marka Veselin, 1943.
 281. Popović V. Vaso
 282. Popović Božidar-Božo, 1931.
 283. Popović Vukosava
 284. Popović Đ. Ljubica
 285. Popović Petra Marko, 1907.
 286. Popović P. Milica, 75. godina
 287. Popović Rista Milica, 1879.
 288. Piletić J. Dragan, 4 godine
 289. Piletić Janko, sudija, 35 godina
 290. Piletić Marija, majka, 66 godina
 291. Piletić J. Radmila, 1 godina
 292. Piletić Olga, učiteljica, 28 godina
 293. Prašljivić Ahmet
 294. Prelević Borislav
 295. Prelević Anka
 296. Prelević Jelisaveta
 297. Prelević Zorka, učiteljica
 298. Prelević Kića
 299. Prelević Milja
 300. Prelević Radonja
 301. Prelević Smiljka
 302. Purlija Andrije Ika-Ikača, domaćica, rođena u Ljubotinju, sa dvoje djece (303, 304).
 305. Radević Vasiljka
 306. Radanović Radoša Stanka, 1900.
 307. Ratković Joka Zlatana, rođena 1899, domaćica sa dva člana porodice (308, 309).
 310. Raković Mileva
 311. Raičević Danica
 312. Raičević Stanka
 313. Radović V. Danica
 314. Radović V. Nasta
 315. Radović Blagote Irena, učenica, 10 godina
 316. Raičković Filipa Biserka, 1928.
 317. Raičković Filipa Vjera, 1934.
 318. Raičković Filipa Zorka, 1938.
 319. Kćerka Raičković Filipa sa troje djece (320, 321, 322)
 323. Raičković V. Vjera
 324. Raičković Lazara Draga, 1939.
 325. Raičković Lazara Milka, 1936.
 326. Raičković Lazara Slavka, 1937.
 327. Raičković Lazara Slobodan, 1934.
 328. Radusinović Dragoljub
 329. Radusinović Vasilije
 330. Radusinović Ivana

Dokumenti i svjedočanstva

U nedjelji kada je (5. maja 1944) bilo bombardovanje išao sam u gimnaziju poslije podne, sa početkom nastave u 2 sata (koliko se sjećam). U školu sam polazio petnaestak minuta prije početka

časova. Tako je bilo i toga dana. (Prije toga majci sam rekao da sam pročitao da će danas biti bombardovanje - u 13,45 sati, valjda da bih istakao ono „u 13,45”. Međutim, takav oglas nijesam uopšte bio pročitao. Pravio sam, zapravo, nekakvu dječju šalu). Pošao sam u školu i stigao otprilike do ugla današnje Ul. V. Karadžića i Njegoševe, možda i nešto bliže k današnjoj opštini (tu je tada bila nekakva njemačka komanda). Odjedanput se čula potmula tutnjava, koja mi je i do tada bila dobro poznata. Jasno je bilo da se gradu približavaju eskadrile američkih „tvrđava”, kako smo zvali teške bombardere koji su prelijetali Podgoricu, i koji su ulivali, makar nama djeci, ponajviše straha. Uskoro sam prema Skadarskom jezeru na čistom nebu vidio mnoštvo bombardera „tvrđava”, bili su, prosto, prekrilili nebo. Ispuštali su gusti crni dim, što je bio znak da će da bombarduju (to smo svi znali: kada avioni ispuštaju crni dim-bombardovaće, mada, koliko se sjećam, nije uvijek bilo tako). U paničnom trku sam se vratio kući (gdje su bili majka, dvije sestre i brat, dok je stariji brat, najstariji od nas petoro djece-bio u partizanima), i ne znam kako sam se našao u dvorištu u onom rovu-grobnici, koji smo prije toga bili iskopali. Ne znam, takođe, da li se u tom rovu osim mene našao još neko. U sobi su bile majka i dvije sestre, dok je mlađi brat (Miodrag) igrao na poljani ispred naše zgrade (sada je na tom prostoru zgrada Vlade CG), sa jednim komšijom (bio je to, čini mi se, Purko Aleksić, danas klarinetista) - fudbal, tj, pikali su nekakvu krpenjaču (koliko su tamo ostali, da li za cijelo vrijeme bombardovanja - ne znam)... Zvuk aviona bio je sve jači i stravičniji. Sve jasnije su se vidjeli mnogobrojni avioni, prekrivali su nebo nad Čemovskim poljem primičući se gradu. Uskoro su se našli na južnim djelovima grada, nad Zabjelom, prekrivajući i to područje, i ono ka Morači prema Farmakama, i ono prema Tuzima, i sav prilaz gradu, kao da su htjeli da ga okruže. I dalje su puštali guste oblake crnog jezivog dima... Zemlja se od njihove huke tresla - osjećao se postojan, prodoran zvuk, prozuckla, mukla tutnjava, nešto kao prodorna jeka zemljotresa, ali mnogo snažnije i potmulije, i - postojano. Sve se treslo, treperili su i zemlja i vazduh, kuće su podrhtavale, a jeza se sve oštrije zabadala u svaku poru organizma. Odjedanput - kao u magnovenju - čuli su se prodorni, isprekidani zvuci groma (kao u najjačoj bliskoj grmljavini), nekoliko takvih udara - i zemlju i ljude prekrili su mrak i prašina, čula se lomljava. Meni se, odjednom, učinilo da je moj rov poklopio beton susjedne zgrade (Piletića), otežano sam disao. Ali, nijesam osjećao nikakav bol. Samo gušenje, nedostatak vazduha - u tami.

Žrtve vazdušnih napada (13)

331. Radusinović Marija
332. Radusinović Nikola
333. Radusinović Mihailo
334. Radulović Sima Branko, 1920.
335. Radulović Borislav
336. Radulović Vukosava
337. Radulović Ž. Mara
338. Rajković Vasilije
339. Rajković Dragica
340. Radunović Marica
341. Radunović Miloš
342. Radunović Ilije Miloš, 1910.
343. Radunović Miloš
344. Radunović Olga
345. Radunović Milutina Panto
346. Radunović Tonka
347. Samardzić Vlajko
348. Samardzić G. Vojo
349. Sekulović Vaso
350. Simonović Dušana Olga, 1943.
351. Spahić Milica
352. Spahić Rade

353. Spahić Savo
354. Stajkić Marija
355. Stajkić Milan
356. Stajkić Milo
357. Stamatović V. Ruža
358. Stamatović Milosava
359. Stanišić Milica
360. Stanić Đ. Rade
361. Stijović Ilije Mara, 1902.
362. Stijović Maša Mila, 1928.
363. Stijović Mata Mileva, 1928.
364. Stijović M. Milorad - Mile
365. Stijović P. Marija
366. Stijović P. Nevenka
367. Stojić Mijata Marica, 1884.
368. Stojković Drago
369. Stojković Branko, poručnik
370. Strugar Pera Ilija, 1890.
371. Strugar Ilije Petar, 1931.
372. Strugar Pera Anđa, 1895.
373. Strugar Ilije Milica, 1905.
374. Strugar Pero
375. Surović Mitra Jela, 1888.
376. Surović Ilije Mileva, 1939.
377. Surović Milića Marica, rođena 1912.
378. Surović Ilija
379. Todić Vidak
380. Tomašević Markov Miloš, 1893.
381. Tomašević Bosa
382. Tomašević Batica
383. Tomašević Mirko
384. Tomašević Bogdana Branislava, 1936.
385. Tomašević Sima Bogdan, 1898.
386. Tomašević Bogdana Roksanda, 1935.
387. Tunguz Radovan (Perović) Nevesinjski, 1879. i sin mu (388)
389. Čarku Draga
390. Četković Femija
391. Hercegovka Velika
392. Čejović Dragan
393. Čejović Vidak sa ženom i djetetom (294, 395)
396. Čejović Jelica
397. Čejović Vladimir
398. Čejović Miodrag
399. Čejović Nova Stana, 1902.
400. Žena i dijete Čejović Bogića (401, 402)
403. Čelanović Petra Vasilije, 1900.
404. Čelanović Milutina Jelena, 1869.
405. Čelanović Nikola
406. Čubrilović Savić
407. Čelebić Dragica
408. Čelebić Milo
409. Šarić Peko
410. Šćepović A. Neda

411. Šofranac Jovana Anđe, 1877.
 412. Šofranac Jovete Maše, 1909.
 413. Šofranac Jovete Anđe, 1873.
 414. Šofranac Jošetina Maše, 1905.
 415. Šoć Šakov Filip, 1900.
 416. Šoškić Milorad
 417. Šuković Vukašina Marija, 1900.
 Nepoznatih 73 (od kojih u komadima 21).

Dokumenti i svjedočanstava

Uskoro su počeli da dolaze, neznano otkuda, najraznovrsniji ljudski krici i jauci... To se, valjda, desilo kada su avioni prošli, i kada se osjećalo da je, kao, nastajala nekakva tišina... Jauci su bivali sve jasniji, bliži, zlokobniji... S vremena na vrijeme čuo bi se pokoji bolan vapaj: „Ima li ikoga da spasava žive ispod ruševina?!” (ovog vapaja, jednog čovjeka, osobito se dobro sjećam)... I, nije bilo vremena za jauke i spasavanja... ponovo su se javili avioni. Nastupale su nove eskadrole, ili one iste su se vraćale, pošto su napravili krug... Nailazili su talasi aviona, jedan za drugim, i ćilimi njihovih bombi, četiri ili pet puta, i sve to u trajanju od, koliko se sjećam, nepunog sata... Lomovi su bivali sve jači, sve ubitačniji - tutnjave od eksplozije su bile različite: od onih potmulih, koje potresaju sve, uključujući i čovjekov želudac, i mozak, i srce, do onih koje proizvode neke čudne zvižduke, poput mitraljiranja jakog i brzog mitraljeza... Nastajao je opšti haos u gradu, u čovjeku, u predmetima. Samo snažne eksplozije, tutnjave, udari, prosto kao da vazduh eksplodira. Letjeli su nekakvi predmeti, slamali se i razbijali, podižući prašinu i stvarajući lebdeći svijet predmeta, valjda i ljudi, možda i njihovih djelova... „Naleti”, kako smo ih zvali (i prije tog bombardovanja), aviona su prestali. Osjećalo se nešto zlokobno u atmosferi... Ljudi su počeli da se pojavljuju, da izniču iz ruševina, iz kuća, da se penju na ruševine, na zidove, na nekakve predmete. Vriska i jauci bivali su sve postojaniji i jači. Stalno je neko pozivao u pomoć - da se vade i spasavaju živi iz ruševina... Tek po smirivanju „naleta” pojavili su se njemački vojnici. Sjećam se - bili su naoružani, sa gasmaskama, i pod punom vojničkom opremom... Junački su radili krampama i lopatama po ruševinama, vadili su ljude, tražili druge, odgovarali na pozive nesrećnika, a mašin-gevere (kako smo zvali njihove automate) imali su prebačene preko leđa, ili preko prsiju... Pomagali su nevoljnicima, čini mi se, samo civilima... Za veliko čudo - niko iz naše zgrade (ne znam koliko ih je tada bilo u njoj, ali je u 8 soba - 4 u prizemlju i 4 na spratu - živjelo 10-15 porodica, sa ne malo djece) nije stradao (majka je taj dan kasnije slavila kao dan kada su joj sva djeca ostala živa iz pakla bombardovanja), ali jeste iz susjedne - iz one gdje je ranije bila menza. Gomilali smo se oko ruševina, misleći šta da radimo i kuda da bježimo, kako, ka kome, u kom pravcu...

Žrtve vazdušnih napada (14)

POGINULI OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA 1943. GODINE

PODGORICA

1. Milačić V. Mileta, težak, star 80 godina. Poginuo 30. novembra 1943. u Doljanima.
2. Prelević M. Milosava, domaćica, stara 39 godina. Poginula u Maslinama 25. oktobra 1943. u 14 h
3. Ivanović M. Ljubomir, težak, star 24 godine. Poginuo u Podgorici, 25. oktobra 1943. u 14 h
4. Popović N. Bogić, težak. Poginuo 25. oktobra 1943. u Maslinama u 14 h.
5. Popović N. Stefka, kućanica. Poginula u Podgorici, 25. oktobra 1943. u 14 h.
6. Stanović M. Neda, domaćica iz sela Bijelo Polje, stara 56 godina. Poginula 25. oktobra 1943. u Podgorici.
7. Mišolić Petar, težak iz Balabana. Poginuo 25. oktobra 1943. u Podgorici.

8. Zlatičanin Veliše Danica, domaćica iz Golubovaca. Poginula u Podgorici 1943.
 9. Vukčević Milana Milja, rođena 1926. domaćica iz Balabana. Poginula 1943. u Podgorici. 1944. GODINA
 1. Laković R. Petar, težak, star 40 godina. Umro na Zabjelu 19. decembra 1944. od posljedica ranjavanja prilikom bombardovanja Podgorice.
 2. Milačić Nova Vasilije, rođen 1926. Poginuo u Doljanima 1944.
 3. Milačić Milete Milija, rođen 1894. Poginuo u Doljanima 1944.
 4. Vuksanović Rista Mirko, rođen 1879. Poginuo na Bioču 1944.
 5. Perić Stanka Đorđije, učenik, rođen 1932. Poginuo 1944. u Zagoriču.
 6. Čubrović Jakova Vasilije, rođen 1931. Poginuo u Zagoriču 1944.
 7. Grujić Koja Jakov, rođen 1860. Poginuo u decembru 1944. u Klopotu.
 8. Vučelić Ilije Radovan, rođen 1900. Poginuo u decembru 1944. u Klopotu.
 9. Milošević Staniše Stanica, rođena 1915. Poginula u decembru 1944. prilikom bombardovanja Pajkova Vira.
 10. Milošević Veljko, poručnik. Poginuo u decembru 1944. prilikom bombardovanja Pajkova Vira.
 11. Milošević Mirka Vasa, rođena 1909. poginula u decembru 1944, Bukova Poljana.
 12. Milošević Jelena, sa jednogodišnjim djetetom poginula u decembru 1944. Pajkov Vir.
 13. Milošević Nikole Raško, poginuo 1944. u Veruši.
 14. Vujošević Jovana Stanica, poginula 1944. u Podgorici.
 15. Dujović Jovana Milovan, rođen 1912. Poginuo 1944. u Podgorici.
 16. Ražnatović M. Vido, poginuo 4. aprila 1944. na dužnosti „vođe broda” na Zetskoj plovidbi od mitraljiranja savezničkih aviona kod „Petrove Ponte” na Skadarskom jezeru u 41. godini.
 17. Đurović Đorđija Velimir, rođen 1927. Poginuo u Podgorici 1944. godine.
 18. Đurović M. Mitar, rođen 1881. Poginuo u Podgorici 1944.
 19. Lukić Jovan, sveštenik. Poginuo u decembru 1944. na putu Veruša-Jabuka.
 20. Milošević Periša Velimir, rođen 1908. Poginuo u decembru 1944. Pajkov Vir.
 21. Milošević Bogdana Branka, rođena 1939. Poginula u decembru 1944. Bukova Poljana.
- OSTALI POGINULI:**
22. Nikolić Luke Krstinja - Kića, rođena 1887. u Zalazima, Njeguši, Cetinje. Poginula aprila 1944. od bombardovanja u Dobroti, Boka Kotorska.
 23. Pejanović Marka Zorka, rođena 1929. u Zalazima, Njeguši, Cetinje. Poginula aprila 1944. od bombardovanja Dobrote, Boka Kotorska.
 24. Pejanović Marka Tomo, rođen 1926. u Zalazima, Njeguši, Cetinje. Poginuo aprila 1944. u Dobroti, Boka Kotorska.
 25. Paović Kića Đuro, rođen 1932. u Očinićima, Cetinje. Poginuo prilikom bombardovanja Cetinja 1943. na prilazu gradu.
 26. Dragović Jovanka, Budva, rođena Martinović, poginula 26. maja 1944. prilikom „napada iz vazduha”, u 17. godini.*
 27. Jeromonah Vasilije Mirka I. Dragović, profesor i komandant spuškog nacionalnog bataljona, poginuo 14. maja 1944. na putu Podgorica-Cetinje od kuršuma savezničkih aviona u 53. godini.**
 28. Jovičević Blaža Stevan, rođen 1906. u Rvašima, Cetinje, profesor. Poginuo 6. decembra 1944. u logoru Osnabriku (Njemačka).
 29. Vučić Selić, potpukovnik. Poginuo u Podgorici 19. novembra 1944. Podgorica u novembru 1944.
1. Mugoša Mihailo
 2. Pejović Stevan sa čitavom porodicom
 3. Tuponja Blagoje, prof. sa pet članova porodice
 4. Pejović Todor, potpukovnik
- * „Crnogorski vjesnik”, br. 52, 14. juna 1944.
 ** „Crnogorski vjesnik”, br. 52, 14. juna 1944.
-

Dokumenti i svjedočanstva

Krenuli smo (majka i nas četvoro) van grada, preko „gvođenog” mosta (most između starog i novog dijela Titograda). Iako je most bio izrešetan bombama, moglo se preko njega, konstrukcija nije bila pala. Već na njemu se formirala kolona bježećih nesrećnika. Mi smo pošli prema Veljem brdu, preko Lješkopolja. Zanoćili smo u Vranićima, kod Raičevića ili Zlatičana, ne pamtim tačno. Ali se dobro sjećam: prihvatili su nas kao svoje - dali su nam da jedemo, a i nekako su nas smjestili da legnemo. Tek sutradan smo pošli preko Veljeg brda u selo Velje Brdo, na ogoreline ujčevine, tj. majčinog roda (gdje je tetka bila podigla neki pritremak uz zidine zapaljene kuće). Odatle smo, u nekoliko navrata ljeta 1944. godine, gledali noću blještave kugle nad Podgoricom, koje su savezničkim avionima osvjetljavale prostor nad razrušenim gradom - da bi satrli ono što je ostalo od bombardovanja 5. maja. Otada - imao sam neizlječivi strah od zvuka aviona, sve negdje do kraja 1945. Govorilo se da je u bombardovanju Podgorice 5. maja poginulo preko 1.700 stanovnika grada. Ne znam da li je ko kada pravio kakvu statistiku. Ne sjećam se ni kako su sahranjivani poginuli, jer sam već bio izbjegao, ali se govorilo da ih je malo sahranjivano, većina su ostajali pod ruševinama. A Njemci su, odmah poslije bombardovanja, strijeljali mnoge koji su iz ruševina ili polurazrušenih prodavnica krali tuđu imovinu... Sjećanja su upečatljiva, nikada neće izbljedjeti. Ali, treba računati da je ne malo predstava iskrivljeno, kasnije u svijesti dograđivano, „prilagođavano” nečemu - strahu, ili želji da se istinito predstavi stravični događaj. Znam: u bombardovanju 5. maja 1944. nijesu bili srušeni vojni (njemački) objekti, niti gimnazija iza koje je bilo brdo njemačkog benzina. Možda je to sve slučajno bilo...

Beograd, oktobra 1991. Drago Ćupić

Žrtve vazdušnih napada (15)

PLJEVLJA

ŽRTVE SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA PLJEVALJA 24. JULA 1944. GODINE

1. Adzić P. Aneta, rođena 1875, domaćica.
2. Adzić S. Novica, rođen 1926. Pljevlja, đak.
3. Bajić G. Radojka, Pljevlja, 1908, domaćica.
4. Bajić J. Daša, Pljevlja, 1876, domaćica.
5. Vuković D. Dobroslav, Pljevlja, 1929, đak.
6. Grbović Anica, 1912, domaćica.
7. Drobnjak R. Bogoljub, Pljevlja, 1931, đak.
8. Živković B. Samuilo Željko, Pljevlja, 1927, đak.
9. Janković Đ. Anđa, Pljevlja, 1908, domaćica.
10. Jovašević P. Jovanka, 1873, domaćica.
11. Knežević P. Pava, Pljevlja, 1882, domaćica.
12. Lacmanović R. Drago, Crnobor, 1890, zemljoradnik.
13. Popović G. Milica, Pljevlja, 1888, domaćica.
14. Popović M. Nadežda, Pljevlja, 1921, domaćica.
15. Simović V. Dunja, Pljevlja, 1901, domaćica.
16. Tešović M. Staka, 1882, domaćica.
17. Đurović J. Leposava, Pljevlja, 1927, domaćica.
18. Raičević J. Radmila, Pljevlja, 1924, đak.
19. Miljić N. Nikola, Gotovuša, 1922, zemljoradnik.
20. Šljivančanin B. Milorad, Popeće, 1926, zemljoradnik.

1. Iz knjige „Prilog u krvi”, Pljevlja, 1969, str. 345; Žrtve rata 1941 - 1945. Popis iz 1964. godine. SR Crna Gora, Beograd, 1992; „Pljevaljske novine”, 1999.

ULCINJ

SPISAK POGINULIH OD SAVEZNIČKOG BOMBARDOVANJA ULCINJA, 7. novembra 1943,

1. Đakonović Šunja Đuro, rođen 1890. u Ulcinju, radnik.
2. Zejnelagić Ibrahima Zejnel, rođen 1920. radnik.
3. Zejnelagić Ibrahima DZevdet, rođen 1936.
4. Jovović Vuka Ljiljana, rođena 1935.
5. Kasmić - Isufović Esma, rođena 1880.
6. Kasmić Kasuma Fatima, rođena 1943.
7. Kasmić Alije Hajrudin, rođen 1939.
8. Kasmić Alije Omer, rođen 1940.
9. Kasmić Alije Rezmi, rođen 1942.
10. Ljamović, rođena Mehmedović, Hajrija, 1902.
11. Ljamović Selja Hakije, rođena 1930.
12. Ljamović Selja Hakije, rođena 1925.
13. Ljamović Jusufa DZevahira, rođena 1931.
14. Ljamović Mustafe Halil, rođen 1910.
15. Puflja Dulja Ilijaz, rođen 1931.
16. Puflja Dulja Hajlije, rođena 1934.
17. Puflja Dulja Zuraja, rođena 1937.
18. Puflja Dulja Meščura, rođena 1940.
19. Raičević (Kaluderović) Drage, rođena 1909.
20. Raičević Blaža Đorđe, rođen 1938.
21. Raičević Blaža Jovana, rođena 1936.
22. Raičević Blaža Ljubica, rođena 1931.
23. Stojanović Vasa Branka, rođena 1934.
24. Stojanović (Mitrović) Jovana Janica, rođena 1913.
25. Stojanović Đura Joko, rođen 1922.
26. Franeta Raša Julka, rođena 1903.
27. Hadžić Muhameda DZivat, rođen 1931.
28. Caušević Milutina Ike, rođena 1941.
29. Caušević Rista Rade, rođen 1903.
30. Čaušić Meljuša Ilijaz, rođena 1913.

Podatke prikupio i obradio: Nikola Masoničić

Dokumenti i svjedočanstva

TIŠE I LAKŠE MOLIM

Mnogi stanovnici i svi brojni gosti Podgorice ne znaju da gaze preko povelike kosturnice. Od četrdeset i prve do četrdeset i četvrte, razorna jaja zlih ptica uspjela su da usmrte Stotine djece i ljudi, tih nevinih stanovnika, od vedrog grada da stvore grad-raku tužnih stradalnika. Nedužne ljude, žene, sva vesela dječja lica, u crno zaviše bombe iz metalnih krilatica. Talijani, zatim Njemci, pa zapadni saveznici, iz vazduha „pomoć” slali, smrtonosnu, Podgorici. Do temelja uništili dom Ribnice i Morače, pretvorili grad radosti u grob-mjesto koje plače. Ali, kao feniks pravi, mitska ptica iz pepela, Podgorica je ustala i još više uzletjela. Žitelji je njeni digli na visinu ljepšu, veću, s željom da je crne ptice nikad više ne nadl'jeću. Zato smjerno molim svakog što se mojim gradom šeta: Tiho gazi, jer dolje su moji, više pijeteta!
Podgorica, Zadušnice, 6. oktobar 2001. god.

Bogoljub Boban Velimirović

(Kraj)